

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1986 — Ч. 7-8 (303-304)

АВСТРАЛІЙСЬКА ПОЕЗІЯ

Гр. Грабович: «ВЕЛИКА ЛІТЕРАТУРА»

В. Попович: МИХАЙЛО КМІТ

**І. Кедрин: ПРО Е. КОЗАКА
ТА ЙОГО КАРИКАТУРИ**

Л. Фоср: АМЕРИКАНСЬКІ ПАЛОМНИКИ ДО СРСР

Г. Дамусіс: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ В ЛИТВІ

Дарія Ребет: ДО ПОЧАТКІВ УГВР

**В. Маркусь: УГВР НА ТЛІ ПОДІБНИХ
ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ**

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

**УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА
В 20 СТОЛІТТІ**

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинки Я. Гніздовського. Документи і матеріяли. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник.

У збірці вміщені документи від кінця 19-ого до 1980-их років нашого сторіччя, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.

Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа. Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати на своєму шляху.

Ціна: 20 ам. дол.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933

Вибрані статті

1985, 143 стор. Упорядкувала Надія Каратницька. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статтів до п'ятдесятиліття Голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Обкладинка Ігоря Тодорука. Переклав з польської Богдан Струмінський. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жажливих моральних і психологічних наслідків поневолення розуму людей країн "Залізної зависи" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи.

Ціна: 12,95 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1986

Ч. 7-8 (303-304)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ
МЮНХЕН**

**«SUČASNIST» — JULI-AUGUST 1986
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5**

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

ISSN 0585-8364

Зміст**ЛІТЕРАТУРА**

- 5 *Марко Павлишин* (редактор-гість): Австралійська поезія. — *Джон Трантер, М. Дранзфілд, Дженніфер Мейден, Дж. Міллет, Л. Муррі, Б. Дов, Дж. Форбз, А. Д. Говп, К. Гарт, В. Баклі, Розмарі Добсон, Ф. Мартін, Фей Цвіккі, Антігона Кефала, Джудіт Врайт, Р. Грей, Е. Сент, Джудіт Родрігес, Дженніфер Стравс, Сільвія Кантарізіс.* — 3 англійської переклав *Марко Павлишин.*
- 21 *Дженніфер Стравс*: Огляд сучасної австралійської поезії. *З англійської переклав Б. С.*
- 29 *Джойс-Керол Овтс*: «Відлига» (Зі збірки «З нічного боку»). *З англійської переклала Леся Храплива-Щур.*
- 44 *Перекладач*: Про авторку «Відлиги».
- 46 *Григорій Грабович*: "Велика література".
- 81 *Наталя Лівіцька-Холодна*: Терпко в серці.

МИСТЕЦТВО

- 83 *Володимир Попович*: Михайло Кміт (1919-1981).
- 93 *Іван Кедрин*: Дещо про Едварда Козака та його карикатури.
- 104 *Марко Павлишин*: «Окраїна» Анни-Марії Микити на мелбурнській сцені.
- 110 *Павло Ярешко*: На срібному екрані.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 123 *Люїс С. Фоєр*: Американські паломники до Радянського Союзу в 1917-1932 роках. Формування складової частини ідеології Нового курсу (New Deal).
- 139 *Юзеф Дарський*: Напрями польської східної політики (II).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 154 *Сергій Мюге*: Про колишніх катів та полювання на них.

НАШІ СУСІДИ

- 158 *Гінте Дамусіс*: Сучасні проблеми збереження культурної спадщини і релігійної спільноти в окупованій советами Литві.
- 166 *Айше Сейтмуратова*: Мустафа Джемілев — активний учасник національного руху кримських татарів і правозахисного руху в СРСР.

СПОГАДИ

- 169 *Дарія Ребет*: До початків УГВР (спогади, коментарі, рефлексії).
- 187 *Микола Лебедь*: Зовнішня політична діяльність Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР.
- 200 *Мирослав Прокоп*: Як народжувалася програма та діяльність УГВР?
- 212 *Василь Маркусь*: Українська Головна Визвольна Рада на тлі подібних визвольних рухів під час Другої світової війни (проба порівняння).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 223 *Роман Ільницький*: Німецька оцінка українського руху опору під час Другої світової війни.
- 230 *Юрій Луцький, Віра Вовк*: Два голоси.
- 234 *Анатоль Камінський*. КРАЙ, ЕМІГРАЦІЯ І МІЖНАРОДНІ ЗАКУЛІСИ. — *Т. Яцкевич*.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 238 *Оксана Бризгун-Соколик*: Торонтські новини 1985 року.
- 247 Просимо виправити
- 247 Просимо вибачити
- 248 *Тарас Кузьо*: Міжнародна преса про Східню Європу та СРСР.

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

- 253 Ярослав Стецько, 1912-1986

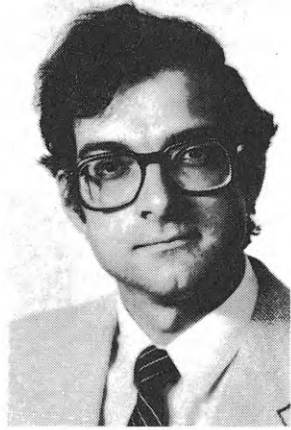
З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 254 *І. Клейнер*: Відповідь Р. Малащукові.
- 255 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

АВСТРАЛІЙСЬКА ПОЕЗІЯ

Редактор-гість *Марко Павлишин*

Марко Павлишин

Джон Трантер (1943)

МАРКО

Марко сам покінчив з собою, вибравшись
опівночі
в засмічену дряговину. Нашкрывав записку
й запхав у кишеню: "Як застрелити собаку.
Вібрації. Попробуйте, будь ласка, привести
мене назад".

Його витягли з болота, причепурили, вдягли
й запхали знов під землю. Тиждень тому
він вхопив мене на вулиці, увесь тремтів,
говорив чужою мовою. Сім літ загублений.
"Все гаразд, я піду", сказав. Космічні промені
зварили йому мозок. Він відкрив приватне джерело
страхить банальних: на нього ринули кошмари, —
жести, які вживав для самозахисту,
стерлися до нитки від надмірного вживання.
Він виткав плян спасіння мас; самітників,
безбатченків, що тягались на периферіях Міста Ночі.
Треба було лише "харизми". Раз він залишив записку:
"Княжна: її конче треба спасти, навіть коштом смерті —
її власної смерті, якщо треба. Вибачаюся, що вирізав Хреста
проти слів і знищив двері. Ваш Марко".
Вібрації покликали його з мережі
на другому кінці міста. Поки медики
прийшли його угамувати, він ушився.

Колись давно, як був ще "елегантним", він приносив нам вино;
ми незле їли й пили при свічках. Здоровий глузд, здавалось,
дешево дався; треба було тільки бути молодим.
Помірні дози метедрину тримали його в рівновазі.
"Мене не цікавлять", казав лікар, "художні ремінісценції.
Знайдіть дурного пуцюрину й приведіть назад".

Майкел Дранзфілд (1948-1973)

ТЕОРІЯ МІСТА

анонімність. бездоганно чорна,
безлика. ти ввійшов
упівдороги, звідки не видно
закінчень, ні хибних початків. уже
з'являються подряпини, пил звідкілясь
зробив неозначений вираз, сірий,
не вулиці, не хмари
перед дощем; пил; більш нічого, єдине тяжіння —
це незворушна тиша, яку псує рух,
кружляючи знайомими дорогами, мабуть, пустелями.
були колись причини для цього пересування,
цієї безіменности, чудности — якогось місця заслання,
пашпорт до якого мусить бути буденний, крихкий,
протертий, з паперу — звичайно квиток на автобус
чи квитанція — що зберігся, хоч і легко його загубити.
запам'ятай письмо, вся мова однакова,
є тільки три букви, три слова;
дехто думає — це кольори, дехто — що кожне з них є
виразом жесту рук. ти думав, що це —
таємниця, привілей поза смертю, тяжкоздобуте відкриття,
в сусідстві варять для тебе каву,
знають складники твоєї улюбленої чашки, і
що тобі сказати; вони знають твої символи; збагнувши це,
ти вшент розбитий.

Дженніфер Мейден (1949)

ІЗ ЦИКЛУ «ДЛЯ ЛІВОЇ РУКИ»

Тридцять літ у домі, де ніжать коробки &
мою правицю скоцюрбив ревматизм, але все ще пише
& моя лівиця обезсилена & ціла, хоч
я чула, що перстенева рука таки
міцніша поміж стегнами & знаю,
що вона перша слабне в світлі —
& виглядає ніби покритишки & вузли
менш дивні їй, ніж для правиці.
Деколи, коли пливуть мусони,

вона корчиться, мов від удару
& пальці моєї правої руки штивніють,
абеткуючи дощ. Цієї ночі
лівиця ніби не відчуває
різниці між музикою & болем, & так
світ близиться до іншої руки, поки
зловісні мускули, розкручуючись знов,
сичать & підносяться вилами до бою:
коли коробки нарікають у незапорошенім ряді,
що дощ наносить забагато світла:
що дощ не ніжить, а пронизує,
як будильник, наставлений, щоб карати ніч. Заснула
лівиця затишить будильника,
хоч він був накручений правицею, & тоді
подме німий вітерець ранку,
тридцять літ у домі, де ніжать коробки &
мою правицю скоцюрбив ревматизм, але направиться,
& моя лівиця є безсила & ціла, хоч
я чула, що перстенева рука таки
міцніша між стегнами, & знаю,
що вона перша слабне в світлі —
& виглядає ніби покришки & вузли
менш дивні їй, ніж для правиці.
Деколи, коли пливуть мусони,
вона корчиться, мов від удару,
і пальці моєї правої руки штивніють,
абеткуючи дощ цієї ночі.

Джон Міллет (1928)

БІДНІ ВСЕ ОДИН НА ОДНОГО ПОЛЮЮТЬ

Сусід О'Браена грозив застрелити його собаку
Оба вони убогі
й не можуть збутись своїх звичок

Він кожного дня чатує в хаті
два ока лиш при дулі
Половину свого життя він хапав за рушницю,
відчитуючи знаки смерти на стрільниці

Сьогодні молочна дорога — білий опал —
місяць з різдвяним яблуком в руці,

три чорні лебеді на скляному плесі неба.
Поруч них голос тягнеться крізь простір
Як справи: сам собі співає

Бідні все один на одного полюють
Він терпеливо від народження вмирає
з своєю іржавою рушницею,
з позичкою,
а мовчання рвало його стару одіж

Лес Муррі (1938)

ПРИСВЯТА, НАПИСАНА НАКІНЕЦЬ: РОЗМОВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Я бачу: два чоловіки сидять на стовпі,
для якого викопали яму і якого по обіді закопають,
мабуть, для дротів. Вода кипить у баночці від слив.
Бджоли гудуть у густих хмарах білого

цвіту бурсарії, під полуднем акацій.
Чоловіки їдять великі бутерброди з м'яса із пластмасової
скриньки з ручкою. Один, чую, каже:
посуха ж цього року. *Так. Дорогу легше було б обробляти.*

Перший, якби його спитати, відповів би: *Я один з Мітчелів.*
Другий пильно б дивився якийсь час, сухі листки в долоні,
і глянув би вгору — з болем і тонкою усмішкою,

сказав би: *Я один з Мітчелів.* З цих двох один колись був багатий,
та ніколи не перестав носити повстяного бриля, заплямленого
нафтою. Майже все,
що вони говорять — ритуал. Часами сцена ця — дорога.

Брюс Дов (1930)

НЕ ТАКА ВЖЕ ТО ДОБРА ЗЕМЛЯ

Декілька хвилин ми дивились на 60-сантиметрові сім'ї
китайських селян,
що вигідно голодували на 60-сантиметровому екрані,

і навіть дядько Біллі, що спігне майже,
згорбившись під опуклим склом,
розпізнав їх якомсь: заворушення,
наприклад, у столиці
він бачив найкраще, підкрутивши контраст
і притемнивши ті викрикуючі лица
і тіла, розчавлені копитами. Він вив'язався
з цього знаменито; не так добре
вдалися тихіші сцени, де родини собі голодують,
риються за корінцями в не такій вже добрій землі,
підварюють чир з старого глею
та реагують на все вінком конфуцієвих цитат,
що робив всім чимале вдоволення
(якщо не помиляюся, Бабуся помирає —
звичайно, не без напруженої павзи,
щоб повна симфонічна оркестра виконала рекламу
на "Крейвен А" —

вмирає пристойно, рада, до дідька, мабуть,
залишити всю цю банду та її предивну терпимість).
Ми ніколи не дізнались, який був кінець... Тато
в цьому місці зачепився об кабель у темряві
і струтив апарат прямо на його містерійне обличчя,
безслідно знищивши в синенькім спаласі та в клубах диму
600 мільйонів китайців.

Джон Форбз (1950)

ТЕЛЕБАЧЕННЯ

Не говори мені про програми
опиши як виглядає твій апарат його скринька
вигнутий екран стрічка білої тиші мов
піщаний пляж ставків куди сходять тварини
щоб напиться і тубілець-мисливець ховає
мускули, з вогнегострим списом в руці чатує
поки прихована камера антрополога не
сполохує газель раптовим двигтінням і вони тікають
повільно-делікатними стрибками що їх схоплює плівка
хоч стихійно убито нещасного доктора
Меттюса тіло якого знайдено після трьох місяців
камера й фільм непошкоджені крім легенької
зеленої цвілі на шкіряній скринці ручної роботи.

А. Д. Говп (1907)

СПАСЕНИЙ РАЙ

(інший варіант Паддіння)

Обурений Адам відмовлявся їсти з Євою,
Так кажуть; її прогнали геть.
Він дивився вслід, як брама закривала її сльози,
Підтримуваний гордістю, хоч туга мучила його.

І він поліз на мур, бо самота
Родила жаль за тою постаттю в пилюзі,
І вздрів — о диво! — двох. Пресправедливий Бог
Помічника послав їй в ту пустелю.

Він приглядався, як в пустелі, день за днем,
Вони старіли, ламали твердь землі,
Дітей родили й накінець померли.
Адам, якому Бог не відновив подруги,
Жив молодий, безсмертний, взір чеснот,
Стерильний, імпотентний і оправданий.

Кевін Гарт (1954)

ТВОЯ ТІНЬ

Кормлений власним оком сокіл
пливе крізь повінь вітру, бачить,
як корчиться тінь його,
наче щось покинуте півмертвим.

Відкрий долоню,
заглянь у темряву, що вирощена в ній;
глянь, як розквітає тінь твоя,
чорний квіт твого власного тіла.

Це дар твій, спадщина, дитячий шалик,
що перетворюється в похоронний саван;
ти є око, що спостерігає світ цей,
це блистить твоя зіниця.

Підступи — це отвір
у таємну землю, і колись небавом

відійдеш туди,
щоб зустрінути себе, дитину, вкриту брудом.

Це не болітиме тебе, це тільки вкаже,
що ти не сам,
що те, чого лякаєшся, є часткою тебе,
що ти є вбивцею і вбиваним.

Вінсент Баклі (1925)

ІЗ ЦИКЛУ «УДАР»

IV

Кожна грудка виявляє предків.
Вони, з гарячим духом в тілі,
Спопеліли у власних думках; не можучи
Знайти вдосталь води, їхали верхи
Двадцять миль прямою лінією,
Люто перескакуючи дротяні плоти;
Глумливими волинками жорстоко
Дражнили повітря, яке дражнило їх;
Говорили злобно, але з двозначностями;
Гордились м'язами, ненавиділи кість під ними;
Женилися заради сорока акрів
І сім'ї підданих слуг; вмирали підданими.
Я, їхній внук, не люблю прямих ліній
І говорю врівноважено — але з двозначностями —
Завжди згадую, коли думаю про смерть,
Діда, низького, безсердешного, зловісного
("Я страшнішого чоловіка не стрічав",
Говорив Джо, який помер, тоненький, мов папір).
Приборкувач коней, приборкувач сердець, його стопа ще досі,
По сорока роках, пропалює зелену землю Кілмору.
Це його вогонь безумно підносить
Мого батька з інвалідного візочка, мне вузли,
Корчить у ліжку ночами
І жорстокістю вважає всяку поміч.

Розмарі Добсон (1920)

ЧЕРЕЗ ГРАНИЦЮ

(Роздум над поезією Збігнева Герберта)

Річ, що існує —
склянка, скажімо, чи пляшка —
лише на крок віддалена від речі, що не існує,
вона переступила найвіддаленішу грань
і, між вітом і пільмою,
прийняла мету та форму.

Вірш, що існує,
ніколи не дорівня віршеві, що не існує.
Він тремтливо переходить на досвітку границю
з небуття в буття,
несе прапорець,
несе вістку,

приносить новинки про вірш, що не існує,
що, мов зоря, пульсує: червоно, зелено, безкопірно,
палає біло на білому.

Прислухайсь до всесвіту —
це можливості систем
гудуть, бринять.

Внутрішнє око може втримати
обрис небуття,
завжди рухомий, що приймає форму тиші.
І так тарілка, що кружляє на кийку,
це суть тарілки, що без руху,
абсолютної тарілки, з рибою на ній.

Філіп Мартін (1931)

АТТИЛА, ПАТРОН МИСТЕЦТВА

(З циклу «Гуни»)

Варвари
Це тільки люди, і тому
Непередбачливі. Звичайно

Аттіла та його дружинники
Рівняли з землею міста.
Та деколи... ну, візьміть хоч

Його помсту над Мілянком.
Він бачить фреску. "А це
Що?" Цезарі на престолах,

Скити перед ними ниць.
Він гримить: "Приведіть того маляра!"
"Він помер, світлий царю". "То приведіть

Другого!" Приводять.
Він малює на наказ Аттілі
Скитів на престолі,

Цезарі їм у ногах
Випорожнюють мішки данини. "Це
Вже краще".

Мілянці не перечать.

Фей Цвіккі (1933)

ЛІТНІЙ ПОГРОМ

Бородатий діду, присадкуватий Леніне
в снігах Донна Буангу!
Твій велосипед — дротяна милиця, кочовий гомбург
Чорний, коректний, чужий. Під ним — різке, визивне
волокнисте око. Чи лічить воно мертвих
під копитами козацьких коней у Ковні?

Ті мертві, що сплять у мені, засохлій
В саді, затіненім олеандром і миртом,
Пустельні сніги, що засипають шлях пам'яті,
Очищений горючими вітрами східніх скель,
Сполоскують півкуп' мозку:
Товсті дрімучі білі квіти.

Агресивна в строкатій тіні, дівчина в рукавичці;
Вулиця Коллінс восени,
Привид галасливих юрб: Чому не говориш по-англійському?
Я не розумію, *не розумію*
Sei nicht so ein Dummerchen, всім байдуже.
Не для тебе здиблені копита Миколи,
Їж морозиво, Kleine, *хай зогниє його душа,*
Це добрі часи.

Розгалужені свічі, дар дітей; любов,

Потреби заспокоєно, для цього треба назви — бо як тоді відчути?
Опромінення в садку,
Представник Електролюксу розмовляє.
Затишний привід відмираючого пополудня.
Мое око — його око, нас засипають сніги Ковна.
Чи це мій син, закривавлений, під дверима пекаря Ісаака?

Літеплий берег річки, скрипить очерет, гнізда щурів западаються
й тремтять,
Мої ноги грузнуть у піску; діти хлюпаються і гукають, гладенькі
Сатирчики, алмазооки, пригнуздані до каруселі літа —
Ховаються від мене. Чи я мушу вас відгребувати,
Вісники моєї смерти? Притишені сніги, — глибокі,
Мертві лежать глибоко в мені.

Антигона Кефала (1935)

БОРЕЦЬ ЗА ВОЛЮ

Борець за волю, промовила,
запалюючи газ у печі, ми воювали в горах...
великі були часи...
її слова вперті,
втомлені в убогій кухні
з пожовклим холодильником
і підретушованим знімком
мертвого мужа.
Дім повний понурих
кімнат, задушених килимами.

Ми вийшли на низьку веранду
її грубі панчохи — чорні, наче смола,
шорстка плетена сукня — барви
густої синяви якоїсь польової квітки,
недільний закуток ще спав.
Заходьте знов, сказала байдуже,
дивлячися на порожню вулицю
і дім міської ради, що присів
на слонових ногах,
приходьте знову.

Джудіт Врайт (1915)

АВСТРАЛІЯ 1970

Вмирай, дика країно, наче яструб,
що б'є і кігтями дере
до останнього подиху, хижий. Вмирай,
проклинай свого гнобителя лютим оком.

Вмирай, мов тигр-гадюка,
що в болі сичить чистою ненавистю,
аж мрії вбивці наситяться жахом,
наче самогубства наростаючою плямою.

Страждай, дика країно, як залізне дерево,
що щербить лезо бульдозера.
Я бачу, як з деревами відмивається твоя земля живуча,
голою стає і вбогою.

Вмирай, як трудниця-мурашка,
безумно вірна твоєму мільйону років.
Хоч ми розбещуєм тебе жорстоким розумом,
будь уперта, будь сліпа.

Ми бо завойовники й самоотрутники,
більш, ніж скорпіони чи гадюки;
вмираємо від саморобної отрути,
коли ти одночасно гинеш з наших рук.

Я оспівую жагу посухи, бурі піщані,
висохлий потік, навіжених тварин,
що далі протиставляться нам;
хай знищить нас все те, що убиваємо.

Роберт Грей (1945)

ЗГАНЯЮТЬ ХУДОБУ

Ціле пополудне я вилежувався в цій опроміненій природі на одному кругловатому пагорбі й чув пискіт підстригуваної трави та запах корів, наче тепле видужування; корови, близькі й запоморочені, або їхня цікавість занаркочена сонцем.

Заяць пристав на сонці, затремтів і стулив ззаду вуха, точно як метелик крила на заплетенім колоску трави, що висів над стиглим долом.

Але тепер фермер, що цілий рік носить короткі штани та гумові чоботи і бродить мілинами трав'янистих піль, що прутом ляскає худобу по кістлявих боках, розпускає тут свій голос.

І худоба штовхається вниз, розгойдуючи округлісті черева, як туго напнуті гамаки, чотири довгі дійки і вим'я, що випукло-замшисті, наче персики.

Їхні чола — між двома великими очима з вічним повільним здивуванням — служать широкою, глухолункою ціллю для замашистого лома фермера, коли в них щось зламане або заражене.

Стегна — мов обвішані гострі форми Генрі Мура. Ступають розчепіреними ногами уважно, делікатно, мов на високих каблучках.

Тепер остання корова погойдується вниз по схилу. Павутина її слини в'ється довгою, тонкою ниткою в останнім сяйві сонця.

Вологість плямить повітря, порожнеча заповнює поля.

Ці глибокі стежки, прокладені крізь потолочену траву, світлі й холодні. Ріка у раменах верби, що видавалася шовком здалека, тепер у присмерку, мов бляха льоду.

І керосинно-синій густий туман, як дим, що лежатиме всю ніч хтивим демоном на потоках і греблях, розтягатиметься по збушованих шелестливих стеблах кукурудзи і густо клеїтиметься до ріллі, вже починає витікати з кожної темної ямки.

Тож, услід за коровами та їхньою ходою, я теж спускаюся вниз.

Ендрю Сент (1950)

ІНДУСТРІЯ КВІТІВ

Вона починала з нічого: з кількох зерен.

Робила все сама, категорично без мужчин, які, мов силюети, витоптали стежку

через поле до її дверей. Вона не зважала

на тих, що вважали, ніби вона

покинула суспільство: довгі сукні, помаду, мешти.

Вона підглядала їх крізь жасмин на шпалері,

знаючи, що вона не покинула, але прорвалася;

з землі, яку вона пробивала, спалахували символічно квіти.

Свою збірку рок-н-ролу віддала комусь

за барабанність вітру й дощу.

Вона була готова ростити, та не в утробі.

Буяли аґапанти, камелії, троянди;
продукт своїх зусиль вона звала
"індустрією квітів", бо не було тут фабрики

ближче ніж двадцять миль. Сусіди чекали;
останні з її коханців казали: божевільна, нелюдяна —
хоч по-людськи захоплива. *Безумна на отім горбі!*

Хатину чепурила охайно, зовсім по-людськи
на людській адресі; але, наче квітка, мріяла, або
занурювалася в далеке чи близьке. Жила повітрям.

Раптом ділянку продали з молотка: непевне підприємство.

Джудіт Родріґес (1936)

ЕСКИМОСОВА НАГОДА

Я в настрої на ескімоську пісню ловів.
Ага!

Мурава — тундра авто не стартує
сонце — лявіна нас заливає лявіна
за сніданком
сонцем крізь скло мене й моїх
розбещених дочок
змиває з світу цього нашої кухні.

Я заспіваю пісню ловів на дочок,
Ого!

Хвилі лежать внизу лід помічників
Я заспівала пісню темних вод під льодом
пісню зимової риболовлі чарів щоб піднімались тюлені
з-поміж масок предків.

Я чекала край води, щоб виснити духів нових,
Гуу!

відзивалась вода лід кричав
море відкрилося сонце кидало молоді тіні
вони дихали моїм віддихом я витягнула їх з глибокої води
і принесла їх, зігрітих хутрами, додому.

Я витанцьовую роки двох великих ловів,
Ягай!

Це я чекала в холоді за вітроломом
я тупаю, мов ведмідь виگوкую, наче вітер відлиги

стрибаю, як море на весні. Мої ошелешені
сонцем дочки пирскають,
хихикають і барабанять ложками:
Мамця співає до сніданку і танцює!
А така велика!

Дженніфер Стравс (1933)

ВУЛИЧНИЙ РУХ

Як я можу зосередитися на їзді,
Коли на мене нападає
Якийсь всезнайко в радіо,
Твердячи, що терпіти гвалтування ніби
Жіноча сексуальна схильність?
Я бачу в дзеркалі,
Що сльози
Повільно скапують
Відвертеним обличчям
Жінки в машині ззаду.
Вона пасажир: її чоловік веде.
Його рот відкривається й заклацується
Над гострим заростом його бороди.
Я намагаюся думати,
Що він ніжний,
Та мотор його люто реве.
Боюся, що він наїде й на мене;
Вони ж не люблять, щоб ми
Привласнювали силу машин.

Сільвія Кантарізіс

ПО ЇХНІХ ВІРШАХ ПІЗНАЄТЬСЯ ЇХ: ВІРШ

Я знаю про поезію тільки те, що вона
має щось спільного з сексом,
дуже близька до сексу,
поляризованого сексу —
всі слова в ній настовбурчені й спрямовані
в одному напрямі — нагальні —

або не нагальні, але
обтяжливі й вагомі
повільним ритмом і довгими, глибокими зідханнями.
Інші воліють майстерність,
мистецькість. Вони делікатно
й витончено сплітають
словами тіла,
любовно.
Деякі вірші падають будь-як,
денебудь купою, розхристані,
розкинувши ноги в самотності
й розпачі,
а ти говориш про стандарти.

З англійської переклав Марко Павлишин

Подяка

Друкуємо ці поезії за допомогою Літературного комітету Австралійської Ради (Федерального уряду Консультативної ради фундації мистецтв). Висловлюємо щирю подяку членам Ради, поетам та їхнім видавцям за дозвіл використати подані вище поезії:

Acknowledgements

The poems are published with the assistance of the Literature Board of the Australia Council, the Federal Government's Arts Funding and Advisory Body, and grateful acknowledgement is made to the Board and to the poets and their publishers for permission to use these poems:

Vincent Buckley, "Stroke" (Part IV), *Selected Poems*, pub. Angus and Robertson, © Vincent Buckley 1981.

Bruce Dawe, "The Not-so good Earth", *Sometimes Gladness: Collected Poems 1952-1983*, pub. Longman Cheshire, © Bruce Dawe 1978, 1983.

Rosemary Dobson, "Over the Frontier", *Over the Frontier*, pub. Angus and Robertson, © Rosemary Dobson 1978.

Michael Dransfield, "The City Theory", *The Inspector of Tides*, pub. University of Queensland Press, © Michael Dransfield 1972.

John Forbes, "TV", *Tropical Skiing*, pub. Angus and Robertson, © John Forbes 1976.

Robert Gray, "Bringing in the Cattle", *The Skylight*, pub. Angus and Robertson, © Robert Gray 1983.

Kevin Hart, "Your Shadow", *Your Shadow*, pub. Angus and Robertson, © Kevin Hart 1984.

- A. D. Hope, "Paradise Saved", *Collected Poems 1930-1970*, pub. Angus and Robertson, © A. D. Hope 1966, 1969, 1972.
- Sylvia Kantarizis, "by their poems ye shall know them", *Mother I'm Rooted*, pub. Outback Press, © Sylvia Kantarizis 1975.
- Antigone Kefala, "Freedom Fighter", *Mrs. Noah and the Minoan Queen*, pub. Sisters, © Antigone Kefala 1983.
- Jennifer Maiden, "For the left hand" (2), *For the left hand*, pub. South Head Press, © Jennifer Maiden 1981.
- Philip Martin, "Attila, Patron of the Arts", *A Flag for the Wind*, pub. Longman Cheshire, © Philip Martin 1982.
- John Millett, "Poor men always prey on each other", *Come Down Cunderang*, pub. South Head Press, © John Millett 1985.
- Les Murray, "Dedication, Written Last: For the Vernacular Republic", *Lunch and Counter Lunch*, pub. Angus and Robertson, © Les Murray 1974.
- Judith Rodriguez, "Eskimo Occasion", *Water Life*, pub. University of Queensland Press, © Judith Rodrigues 1976.
- Andrew Sant, "The Flower Industry", *The Flower Industry*, pub. Angus and Robertson, © Andrew Sant 1985.
- Jennifer Strauss, "Traffic", *Winter Drawing*, pub. Sisters, © Jennifer Strauss 1981.
- John Tranter, "Mark", *The New Australian Poetry*, pub. Makar Press, © John Tranter 1979.
- Judith Wright, "Australia 1970", *Collected Poems 1942-1970*, pub. Angus and Robertson, © Judith Wright 1970.
- Fay Zwicky, "Summer Pogrom", *Isaac Babel's Fiddle*, pub. maximus books, © Fay Zwicky (n. d.).

ОГЛЯД СУЧАСНОЇ АВСТРАЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Дженніфер Стравс

Дженніфер Стравс

Дуже легко, аж залегко, дивитися на сучасну австралійську поезію як на юрбу голосів, що тривозможно шукають зацікавлення серед населення, яке ні кількісно, ні з погляду традиційних нахилів не становить великої аудиторії. Масохістично плеканим стереотипом нашої культури є культура безоглядно ташо, фізична (чи то через спорт, чи через п'яцтво) і обивательська в підході до мистецтва. Відповідно до того програми новин у Сідней та Мелбурні недавно заявили тоном,

який дивно межував між обуренням і схваленням, що відвідування галерій мистецтва перевершує вчашання на футбольні матчі. Насправді ж завжди були люди, готові читати австралійську літературу, як і завжди були люди, готові її писати.

Якщо контакт між обома групами інколи проблематичний, то це, мабуть, принаймні, частково, можна пояснити впливом економіки й демографії видавництва і торгівлі книжками в державі з майже п'ятнадцятимільйонним населенням, густо зосередженим у містах, які широко розпорошені вздовж узбережжя.

Поезія відома тим, що погано продається. Нелегко встановити, чи рацію мають видавці, говорячи про брак попиту, чи поети, говорячи про мляве розповсюдження й рекламу (включно з нерегулярністю рецензій). Ясно лише одне, що доки продаж 350 примірників прийнято як пересічна величина для збірок поезій, окрім найпопулярніших поетів, а політика, спрямована на кількість, з захоотою для накладів щонайменше 1000 примірників, ігнорує проблеми розповсюдження, публіковані томи будуть мати обмежену доступність і недовге життя в друку.

Якщо йдеться про кількість опублікованих заголовків, останніми роками ми були свідками занепаду в порівнянні з розмахом у п'ятиріччі, починаючи з 1974 р., коли вперше стали відчутними нас-

---

З англійської переклав Б. С.

лідки напливу фондів (у формі дотацій на публікування і безпосередніх субсидій на писання) від новоствореного Літературного комітету при Раді Мистецтв Австралії. Теперішній голова комітету, поет Томас Шапкотт (Sharcott) подав статистичний огляд видань від 1970 до 1980 років. Огляд показує, що непропорційно велика кількість із 450 друкованих томів вийшла в великих видавничих фірмах "Ангус і Робертсон" та Квінзлендського університету. Їхня продукція значно зменшилася, і щойно дуже недавно інша велика фірма "Гейл та Айрманґер" виявила глибше зацікавлення в цій справі. Тим часом далі тримається на поверхні група "індивідуальних поетів-видавців", яку відмітив Шапкотт, зокрема видавництво "Грейс Перрі" в Савт-Геді, яке зуміло втримати регулярний поетичний часопис *Poetry Australia* (Поетична Австралія).

Коли йдеться про доступ до аудиторії, може до найуспішніших за останні п'ять років належать заходи спеціалізованих видавництв, як (тепер уже зліквідоване) феміністичне видавництво Sisters (Сестри) або видавничі поетичні колективи, як нове видавництво Pariah (Парія) з осідком у Мелбурні. Ці підприємства безсумнівно скористали з читацької публіки, стимульованої читанням, естрадною та вуличною поезією — формами, які дали доступ різноманітним новим голосам, зокрема емігрантським або "етнічним". Не всі з тих поетів зберегли радикальну антипублікаційну настанову, висловлену Еріком Бічем:

Я так само радо хотів би читати, як і бути публікованим [...]. Читання є найкращим способом дати поезії ширшу аудиторію, навіть якщо це голосні, меланхолійні думки туманного пополудня — аудиторія може з гуркотом повернути претенсійного поета назад до дійсності — друкована сторінка звичайно на десять років застаріла [...]. Більшість поетів говорить, говорить до себе — я не вірю в те, що треба рубати дерева на те, щоб їх описати!¹

Багато поетів, які починали від естради, перейшло до публікування, принаймні в альтернативних журналах та антологіях, що вважаються викликом літературній гегемонії.

З огляду на свій зв'язок з освітніми установами, особливо від часу впровадження університетських курсів австралійської літератури, конвенційні антології переважно були оглядами з установленним каноном поетів, і навіть віршів, усього періоду австралійської літератури. Існує тепер низка таких друкованих антологій: Penguin (Пінгвін) недавно перевидав *Penguin Book of Modern Australian Verse* (Книжка модерних австралійських поезій видавництва "Пінгвін") Гаррі Гезелтайна з 1981 р., яка різниться тим від

---

1. Eric Beach, "Statement", *Australian Literary Studies*, жовтень 1977, стор. 152.

наступних, що зредагував її непоет; видавництво Оксфордського університету випустило *A Map of Australian Verse* (Мапа австралійського вірша, 1975) Джеймза МекОлі; видавництво Мелбурнського університету видало *Golden Apples of the Sun* (Золоті яблука сонця, 1980) Кріса Валлас-Краббі; а видавництво Коллінза, Родні й Голла — *The Collins Book of Australian Poetry* (Книжка австралійської поезії Коллінза, 1981). Останнє видання є багатого й часом випадковою добіркою; незвичайне воно тим, що включає деякі поезії тубільців. Найновішим виданням є *Cross Country* (Впоперек країни), під редакцією Джона Барнза та Браєна МакФарлана (Гайнеманн, 1983).

На другому полюсі оглядових антологій стоять спеціальні антології тематичного, періодичного, політичного чи літературно-маніфестного характеру. Антологія віршів проти В'єтнамської війни *We took Their Orders and are Dead* (Ми послухали їхніх наказів і тепер мертві, 1971), поступилася місцем політично невтральнішому *Clubbing of the Guns. 101 Australian War Poems* (Рушниці в козли. 101 австралійський воєнний вірш; видавництво Мелбурнського університету, 1985), за редакцією Пітера Пірса та Валлас-Краббі, який сам є автором сильної низки віршів про Галліполі ("The Shapes of Gallipoli" [Обриси Галліполі]). На іншому полі битви, після свідомо неієрархічної, неестаблішментської, "феміністичної в найширшому сенсі" антології *Mother I'm Rooted* (Мати, я маю коріння) під редакцією Кейт Дженнінґз, виданої видавництвом Outback (Дикі поля) в 1975 р., плянується видання феміністичної антології *Angry Women* (Сердиті жінки). *Twelve Poets 1950-1970* (Дванадцять поетів, 1950-1970), за редакцією Олександра Крейґа (видавництво Jacaranda), становить, з другого боку, різнорідну вибірку в рамках періодів, різко відмінну від полемічного підходу Джона Трантера в *The New Australian Poetry* (Нова австралійська поезія; видавництво Макара, 1979).

Трантер (див. добірка) вважав кінець шістдесятих років культурним вододілом, з якого вийшла група поетів з новим настроєм, голосом і манерою; про групу Трантера часом говорили навіть як про групу сіднейських манеристів на протигагу до мелбурнських моралістів. Поетична теорія Трантера, як і його практика, була з кількох поглядів контроверсійна. Вона підтримувала культуру наркоманії, що спричинила смерть у 1973 р. одного з найзначніших поетів групи, Майкела Дранзфілда (див. добірку). Вона підтримувала американські впливи, хоч це було, може, менш оригінальне, ніж можна було б думати на підставі "Вступу" Трантера, бо вже антологія Шапкотта з Квінсленду 1970 р. *Australian Poetry Now* (Теперішня австралійська поезія) відмітила, що американські впливи відіграють велику роль в модернізації австралійської по-

етики. Пояснення мовчанки Трантера про Шапкотта можна знайти в 1976 р., коли останній видав *Contemporary American and Australian Poetry* (Сучасна американська та австралійська поезія; видавництво Квінзлендського університету). Шапкоттові докоряв тоді за еkleктизм, "об'єктивну", "академічну позу" один із письменників-засновників групи "Нова поезія", емігрантський поет Кріс Гемензлі, що провів досить дивний і бурхливий період як редактор поезії у мелбурнському кварталнику *Meanjin*,² і який твердив, що Трантер назвав його відсутньою ланкою між Сіднеєм і Мелбурном.

Нова австралійська поезія Трантера була в дійсності дуже однобічною в своїй підтримці американських впливів, дуже сильно залежна від Ешберрі та О'Гари. Послідовний наголос на мову не як засіб вислову почуттів та ідей або роздумів над об'єктивним світом, а як самодостатній процес, як дію вірша, може, найвиразніше віддзеркалений у творчості Джона Скотта або Дженніфер Мейден (див. добірку), яка енергійно відкидає "поверховий релігійний реалізм".

Можливо, зрештою, відкидання було найспірнішим аспектом *Нової австралійської поезії*. Будучи на антиреалістичних, антинационалістичних, антилогічних і антинаукових позиціях, Трантер спрямував усі свої відкинення проти двох ідолів, яких треба було повалити: Генрі Ловсона та А. Говпа, дві протилежні постаті панівної англо-кельтської традиції. Ловсон був для Трантера однією з форм того, що Гемензлі називав "наочниками дев'ятнадцятого століття": майже брутальна бадьорість його "чагарникових балад" залишається зразком для несподівано великої кількості віршувальників на сьогоднішніх конкурсах поезії; але в Ловсона ця баладна форма є в постійному напруженні з погляду тяжких умов життя австралійських робітників, яке тільки часом облегшує сардонічний гумор та етос товариськості жителів чагарників.

Дещо з тональності Ловсона поруч із витонченими варіантами баладної форми можна знайти у двох томах Джона Міллетта (див. добірку) видавництва Sunderang. Проте, видатнішим спадкоємцем традиції Ловсона є Лес Муррі з Квінзленду (див. добірку). Муррі, колись причетний як редактор до видавання *Poetry Australia*, тепер новий редактор поезії в видавництві "Ангус і Робертсон" та член Ради Університету Нового Південного Велзу. Є в тому певна іронія, бо він поділяв одну спільну рису з Трантером, а саме антинауковість. Талант Муррі має широкий і різноманітний обсяг. У вірші "Розкиненість" він дає привабливо озагопловлений автопортрет та подає мистецьку заяву; але його про-

---

2. Kris Hemensley, "...The Wild Assertion of Vitality'...", *Australian Literary Studies*, жовтень 1977, стор. 226-239.

відним мотивом є звеличування сільських місцевостей, людей і вартостей, як у сонетній повісті *Хлопці, що вкрали похорон* (в-во "Ангус й Робертсон", 1980).

Своєю обороною вартостей життя жителів чагарників і виразно релігійним характером деяких віршів Муррі конфліктує з *Новою австралійською поезією*, як і з її мовною практикою. Хоч він поет дуже високої майстерности віршованих форм, мова, яку він пропагує — це країна розмовної мови, і обкладинку *Lunch and Counter Lunch* (Полуденок і протиполуденок; видавництво "Ангус і Робертсон", 1974), відповідно оздоблює австралійський прапор. З його вживанням ідіоматичних висловів і тональностей, характеристичних для традиційної мови австралійського робітничого люду, може, правдоподібно, змагатися тільки дуже популярний Брюс Дов, вихований у Мелбурні, який тепер, однак, живе у північному Квінзленді. "Волюцюги" Дова є одним з наших найкращих віршів сільського громадянського реалізму, а його "Повернення додому" є єдиним віршем про В'єтнамську війну, який може рівнятися своєю красномовністю з тим, що писав Кеннет Слессор про загиблих у Другій світовій війні в "Похороні на пляжі". Однак, для його земляків, бодай, чи не найпривабливіше звучить його голос бродяги в "Не такій уже добрій землі" (див. добірку).

Однією з особливостей Дова є його оборона зневажаних передмість як місць автентичного зацікавлення поета. В цьому він наближається до творчости молодшого мелбурнського поета Алена Вірна, розвиток якого як розповідача історії відокремлює його від нових поетів, що до них його спочатку зараховували, рішучіше, ніж його відкидання "традиції наркоманів, які «все бачили» — Дранзфілда та наступних [після нього]".

Проте "бачення" є певно так само в центрі нової поезії, як і говорення. Зображування сприймання як процесу, в якому будується світ (і вірш — так що сприймання й творення понять перехрещуються) створює в "Телебаченні" Джона Форбза (див. добірку) вірш, разюче відмінний у своєму відчутті предмету від "Не такої вже доброї землі" Дова. Це також, очевидно, панівна прикмета модернізму, а одним із найтріумфальніших прикладів цього був Воллес Стівенз. А згадка про Стівенза нагадує нам, що приписування Трантером американізації австралійської поезії Сіднеєві не бере під увагу борг перед тією поезією, який визнавали мелбурнські поети, наприклад, Валлес-Краббі і Ендрю Тейлор (який тепер живе в Аделаїді). Їхнє стилістичне прийняття американських зразків мало менш спільного з синтаксою, ніж з тоном.

Хоч Трантер не вдався до поняття "панськості", якого вживав Альварес для відрізнення Ларкіна від Гаюса в Англії, він, правдоподібно, розглядав би цих двох поетів-учених як тільки повер-

хово відмінних від того голосу, що належить актуальнішому ворогові, ніж Ловсон — Говпові (див. добірку). Детально підготовану атаку на Говпа провів здебільшого Дранзфілд, який зобразив його під прозорою маскою у вірші "Колоніальний поет" і назвав власним іменем у вірші "Останній погляд", де відкидав з погордою його "панські ямби". Найбільше дістав від Трантера Вінсент Баклі, як і від Джона Докера в книжці *In a Critical Condition* (У критичному стані; видавництво Пінгвін, 1984). Здається, що обидва вони дивляться на Мелбурнський університет, а зокрема на Віна Баклі як на особливе джерело наукової авторитарности, підсилюваної "майже релігійною реторикою, яка є природним плодом відділів англійської філології австралійських університетів, і, мабуть, неминуча, коли зважити їхніх ексцентричних попередників: Метю Арнолда, учня доктора Лівіса, через вікторіанську Англію".³

Що Баклі є зовсім дослівно релігійним поетом є, очевидно, не більшою таємницею, ніж те, що його релігією є католицизм, як і в випадку стількох інших релігійних поетів Австралії, католиків з походження чи через навернення: Френсіса Вебба, МекОлі, Мурріта, серед порівняно нових, Кевіна Гарта (див. добірку). Кожен із тих поетів передає почуття тайни у світі й тіні, але Баклі (див. добірку), може, менш виразно доктринальний, ніж якийсь інший; проте, він дуже виразно ірляндець і нагадує нам, що першим голосом протесту в австралійському суспільстві був їхній голос.

Говп, з другого боку, вихований у домі пресвітеріанського духівника в Тасманії, тепер пенсіонер Австралійського національного університету, після довгої й почесної наукової кар'єри, завжди стояв більш у центрі естаблішменту, чи то належав до *enfants terribles*, чи то був у власних консервативних шатах. Не диво, що деякі з поетів нового покоління почували, що повинні збунтуватися проти сили його престижу та поетичної практики, зваживши його сильне прив'язання до дискурсивного стилю, традиційних віршових форм та посилання на клясичну "високу культуру" — музику, малярство, історію, природознавство, філософію та саму літературу.

Це вид поезії, сила якої ні в якому разі не зужилася, і одним із її впливів відживлення культури було поширення англо-кельтського діяпазону орієнтації завдяки прибуванню до Австралії чергових груп емігрантів, що привозили з собою інші, більш-менш екзотичні культури. Так серед письменників, які поділяють деякі риси поетики Говпа, знаходимо писання Гвен Гарвуд, з сатирою та сентиментом, про дивність австралійського життя для чужинського музики Крете; а, з другого боку, бачимо, як Розмарі

3. John Tranter, *The New Australian Poetry* (Makar Press, 1979), стор. XXII.

Добсон (див. добірку) чи Філіп Мартін (див. добірку) впевнено входять у ширший культурний світ.

Деінде голоси емігрантів говорять самі за себе по-різному. В деяких випадках місцеві уродженці оглядаються на свою європейську історію, як Фей Цвіккі у "Літньому погромі" (див. добірку); частіше чуємо голоси досвіду теперішніх емігрантів: польських — Петра Скушинецького; німецьких — Вальтера Адамсона; румунсько-грецьких — Антігони Кефала (див. добірку); грецьких — Пі О чи Дімітріса Цалюмаса, який одним із перших подарував нам у *The Observatory* (Обсерваторія) та *Epigrams* (Епіграми) тексти власних грецьких віршів у супроводі англійських версій. Колись спроба Волтера Біллетера перекласти Поля Селяна в *Breath Crystal* (Кришталь віддиху, 1975) здавалася ексцентричною, але тепер переклад стає живою формою.

Тим часом на периферіях цієї діяльності, можливо невдовзі треба буде звернути більше уваги на два види ледве чутних голосів. Щось нове зможуть сказати азійські емігранти, якщо *Letter to Marco Polo* (Лист до Марко Польо) Адама Ейткена є показником цього. І виринають найжорстокіше придушені голоси країни — голоси австралійських тубільців — як у формі традиційних пісень, так і в формі модерних віршів протесту (Кар Вокер, Кевін Гілберт).

Я говорила про поширення обсягу австралійської поезії, але є ціла центральна течія, пропущена в рамках, окреслених Трантером. Серед тих найширше читаних поетів, поруч Говпа, Дова і, може, Муррі, треба було б поставити Джудіт Врайт, яка в медитаційних і драматичних поезіях відкриває краєвид Австралії, але не в жанрі чагарникової балади, а в своєрідному мітотворному, метафізичному стилі, що єднає її з романтичною традицією. Прізвище Джудіт Врайт помітно відсутнє в полеміці навколо австралійської поезії. Можливо, що її пристрасна й щедра відданість програмам охорони природи ("консерваціонізм" на відміну від консерватизму) вберегла її частинно від політичного несхвалення, спрямованого проти Говпа, проте, не врятувала від інших видів болю, як видно з "Австралії 1970" (див. добірку).

Можливо також, що творчість Джудіт Врайт сприймають як уособлення надто важливих турбот, щоб можна було їх обійти мовчанкою (пізнання природного оточення та австралійської самотності в ньому). Хоч "панорами міст" як у Дранзфілда (див. добірку), стають усе частішими, поезія краєвидів надалі дає плідні родовища. Її може перетворювати за допомогою модернізму, як у поезії прозою поета невгамовного таланту Роберта Грея (див. добірку), але інші поети наполягають на "пізнанні місця". Здається, що ці поети часто живуть поза структурою

великих міст, як Філіп Мід, що живе у вікторіянському провінційному місті, або Гвен Гарвуд чи Ендрю Сент (див. добірку) в Тасманії, де останній редагує журнал *Island* (Острів). Марк О'Коннор зі своїми віршами про квінзлендський Бар'єрний риф та дощові ліси пише свідомо екологічну поезію краєвидів, а недавня телевізійна програма Австралійського радіокомітету про О'Коннора та його творчість викликала дуже виразно "waspyish", претенсійно-англійський сатиричний поетичний коментар Трантера на літературній сторінці *The Australian* (Австралієць).

Якщо екологія є ділянкою контроверсій, у якій поети ймовірно будуть виступати, то такою, звичайно, є також фемінізм. Джудіт Врайт, Гвен Гарвуд і Розмарі Добсон мали вже вироблену позицію як поетки, доки з'явився фемінізм як скоординована сила, що вимагала визначених позицій. Все ж таки вони заторкнули проблеми фемінізму, хоч радше з інших позицій, якщо вийти поза спільну тему жіночого та материнського досвіду. Джудіт Врайт, яка стала дещо осторонь від політики емансипації жінок, має сильні зв'язки з екологічним фемінізмом. Гвен Гарвуд, яка несподівано рано випередила феміністичну критику подружжя "Підміським сонетом" і віршем "У парку", висловлює деінде у своїй творчості ноту буйної статевості, яка характеризує творчість поетки-драматурга Дороті Гюветт. Два мотиви, які можна знайти у трактуванні поеткою Гвен Гарвуд жіночого досвіду — сатиричний і святковий — спричинюється до підтримки міцних голосів у феміністичному письменстві, яке містить у собі безперечно, хоч не переважно, й скарги (див. вірші Джудіт Родріґес, Дженніфер Стравс). Дві збірки — *Journeys* (Подорожі, 1982) і *Mrs. Noah and the Minoan Queen* (Ноєва жінка та мінойська королева, 1984), перша за ред. Фей Цвіккі, а друга — Джудіт Родріґес, в видавництві "Сестри", становлять репрезентативну вибірку такого письменства, але занепад видавництва, на жаль, перешкодив у виданні тому про поеток, народжених після 1940 р. Саме серед тих поеток можна сподіватися знайти зацікавлення питаннями розбіжностей статі в мові, фемінізму й мовознавства, фемінізму й форми — питань, які тепер хвилюють літературну критику. Деякі письменниці приймають ці ідеї дещо обережно, але Сілвія Кантарізіс приймає їх переконливо в своєму вступному вірші до збірки *Мату, я маю коріння* (див. добірку).

Кажуть часом, і з деякою традицією, що такі теми як фемінізм, марксизм, модернізм приходять пізно й мають на собі імпорнтні інтелектуальні шати. Все таки австралійська література та австралійська поезія мають свою власну історію, власний розвиток, власну специфіку, і метою цього есею було показати, хоч може й побіжно, дещо з цих прикмет.

ВІДЛИГА

(ЗІ ЗБІРКИ «З НІЧНОГО БОКУ»)

Джойс-Керол Овтс

Відразу після полудня, на другий день їхнього побуту над озером Бейліс, вони зустрінули дівчину. Вона проминула їх швидко, прямуючи до озера, в супроводі великого, худого, сірошерстого собаки. Було їй яких вісімнадцять років. Густе, розпущене, ясне волосся, з відблиском темного золота, сягало до рамен. Майже така висока, як Скотт. Вони йшли до села купити газету та ще деякі потрібні дрібнички. Це була добра миля дороги, а північнозахідний вітер досить холодний, та вони не хотіли брати авта; тому й приїхали над озеро, щоб порухатися. Побачивши дівчину, що наближалася по замерзлій, твердій стежці, Еллен відразу відчула, що її чоловік здивувався, а потім зацікавився, й навіть передбачила до хвилини, коли він піднесе руку в рукавичці на привітання. Він був чоловік мовчазної вдачі й часто мусів силувати себе, щоб бути привітним, щоб хоч поводитися в таких випадках привітно. Вона знала його вразливість і побоялася на хвилину, що дівчина не зверне на них увагу.

Спершу вона не думала зазначувати їх. Поспішала, дивлячися собі під ноги, з руками глибоко в кишенях завеликої вовняної куртки. Виглядала дуже самотня, хоч і мала собаку збоку. Справді їй було неможливо не звернути на них уваги. Озеро було безлюдне в цю пору. Вони троє були, мабуть, єдині на всю околицю, крім сторожа, який жив в одному з менших куренів по той бік озера. То ж природно, що, проходячи, Скотт заговорив до неї. Привіт був звичайний, чемний. Вона підвела на нього й Еллен очі, прожебоніла, не всміхаючися, кілька слів, і пішла далі. Все ж вона не була привітна, хоч і відбула цю зустріч сляк-так до ладу

— Яка гарна дівчина, — не без теплоти зауважила Еллен. — Та ми її, мабуть, не знаємо. В чиему курені вона, ти думаєш, живе?

— Мені вона виглядає наче знайомою, — відповів Скотт.

— Невже? Ти знайомий із нею?

— Ні.

— Цікаво, чи вона тут сама. Вчора ми не бачили нікого, не було ніяких авт... Було б дивно, правда, якби вона була тут сама.

Її волосся було такої щедрої краски, її глибокі голубуваті очі під густими віями були неначе в дитини. І такий же дитячий відкритий, прямий погляд. Вона глянула на них і відразу опустила

очі, з соромливою, але розважною гідністю, помічаючи їх в одну хвилину, та зараз же байдужіючи.

— Вона ніби знайома, — сказав Скотт. — Чиясь дочка, що виросла, відколи ми її востаннє бачили.

— Дуже гарна дівчина! — промовила Еллен.

Скотт мовчав.

Вони приїхали сюди вчора, в неділю. За чотириста миль, на цей горішній півострів штату, в країну озер. Дороги були майже порожні, їзда довга й виснажлива; а коли дісталися до свого куреня, він видався їм запущеним і меншим, ніж минулого літа. Чи не був він кращим тоді? Передминулого літа? Вони не були над озером Бейліс півтора року. Щойно відчинили й увійшли до куреня, як Скотт сказав, що ця подорож була помилкою.

— Ясно, що нам не треба було сюди їхати. Тут щось не так. В мене відчуття, що тут щось не так.

— Алеж ми думали...

— Не я думав. Це ти наполягала, не я.

— Алеж...

— Тут така холоднеча, — його голос тремтів, підносився пронизливо.

— Що будемо робити, поки нагріється? Це може тривати годинами.

— Ми могли б пересидіти в авті.

— В авті! Щоб ще чого доброго задушитися!

— Ми могли б проїхатися навколо озера. Могли б повернутися в село й десь зупинитися... В готелі, в забігайлівці...

— Це не був мій задум, їхати сюди, — повторив він ще раз.

Це був його задум від самого початку, але Еллен не хотіла перечити йому.

— Все таке безбарвне тут, таке мовчазне в цю пору року, — продовжував безрадно. — Великодня Неділя... Великдень... А озеро під льодом, всюди повно снігу й так холодно в цьому бридкому курені... Що будемо робити?

— Хочеш повертатися додому?

— Ні, про це не може бути й мови!

Збентеження та гнів розбуркали його. Щоби зарум'янили, навіть кінчик носа почервонів. Його темні, майже чорні очі, розбликалися та замерехтіли. Він знав, що вона придивляється до нього уважно, й саме тому не хотів дивитися на неї. Подався до вікна, з шибкою від долівки до стелі, що виходило на озеро, віддалене яких п'ятдесят сажнів; навіть у своєму великому, грубо в'язаному светрі він виглядав тендітно. Здавалося, що його рудо-русяве волосся ворушилося, кожний жмуток тремтів від хвилювання.

Еллен промовила стиха: — Якщо хочеш повертатися — про мене... Я можу навіть вести машину.

— Нісенітниця говориш!

— Ні, я справді можу вести. Можемо виїхати звідсіля й зупинитися в якомусь придорожньому готелі.

— Ти перевтомлена. Ти не маєш уяви, яке це зусилля, — відповів глухо. — Краще вже залишаймося.

Коли вони розпакувалися, й курінь нагрівся, а Еллен приготувала скромну теплу перекуску — яєшню з шинкою й сиром та разовий хліб, аж тоді напруження між ними вщухло. Все таки це не була погана думка приїхати сюди, на північ. Тиша, самота, вид на озеро — холодне, різке, свіже повітря, час-до-часу переклики диких качок чи гусей, шум вітру між соснами: все це зворушувало Еллен, заспокоювало.

Коли заходило сонце, небо й частина озера немов перетворилися, забагатіли, заграли несміливою помаранчовою червінню, а від неї виднішою ставала границя між хвилястою водою та зубчастим краєм льоду, що заліг на берегах. Вони сиділи мовчки, споглядаючи.

— Тут так чудово, — прошепотіла Еллен, — людям важко це уявити, неможливо пригадати в тому другому житті...

— Так, — погодився Скотт. — Тут гарно. Завжди гарно.

Курінь належав Скоттовому дядькові, який перебував тепер у старечому домі в Форт-Лодердейл. Скотт повинен був успадкувати курінь і чималий наділ землі довкруги нього — після смерті старенького. Скотт завжди любив короткі вакації тут, хоч нерадий був присутності інших людей і ненавидів гуркіт моторних човнів на озері. Але тепер кінчалася зима й навколо не було нікого.

— То ти вдоволений, що ми приїхали? Ти думаєш, що це вже не помилка? — спитала Еллен.

— Добре місце для вмирання, так, як усяке інше, — відповів напівголосно.

— Ти не збираєшся вмирати, — заперечила Еллен. — Це нісенітниця!

— Знаю, знаю, що нісенітниця!

— Безглуздо таке й згадувати, — промовила, кліпаючи нараз поспішно.

— Знаю... Але смерть сама в собі безглузда. Безглузда, де б це не було...

— Скотте, ради Бога?!

— Знаю, знаю, — квапливо перебив її. — Так, знаю!

Здалеку почувся глухий, задишкуватий крик сови. Чи не стодольної? Поблизу воркування горлиць-жалібниць, легке, співуче,

немов заплетене у вітер; уривчасті, хрипкі вигуки качок, торохтіння меншого птаства: горобців, посмітюхів, кардиналів. Еллен почула здалеку голос червонокрилого дрозда; отже, весна, потепліє, настане відлига...

Колись то він сказав їй: — Я не той, на кого скидаюся.

Вона збентежено засміялася, не зрозумівши його.

— Я виглядаю непогано. Здоров'я в порядку, так? Виглядаю, як кожна нормальна людина. Хіба не так? Та воно якраз не так. Все ілюзія.

— Я не розумію, — сказала тоді.

Вони були одружені вже багато років. Вона без вагання могла б назвати їхнє подружжя щасливим. Навіть вірила, що вони були "щасливим подружжям". Та коли він сидів побіч неї того дня, тримаючи обидві її руки в своїх, такий поважний, зразковий, злегка насмішкуватий, говорив навмисне недбало про деякі симптоми в себе, про відвідини лікаря без її відома, про потребу кількадечного побуту в лікарні, щоб пройти деякі перевірки... Й тоді вона усвідомила собі, що не знає його зовсім. Їй стало лячно, наскільки вона його не знає. Можливість важкої недуги чи навіть його смерті не здавалася такою жахливою, як те, що він був майже чужий їй.

— Назовні я зовсім нормальний, — говорив він з уривчастим сміхом, — не набагато різниці, ну, хіба на кілька фунтів ваги, від того молодця, що з ним ти одружилася, правда? Виглядом я міг би обманути кожного. Й обманюю. Та вже ненадовго...

Тепер, після вісімнадцяти місяців, бліда шкура напиналася туго на його загострілих вилицях, під очима звисали синяві мішочки, немов від побоїв. Лець помітні, зловісні зморшки зарисовувалися на лиці й на шиї. Все ж таки він ще був привабливий мужчиною. Русяве волосся було ще шовково-ніжне, очі швидкі, пронизливі, незахмарені. Ходив натягнутий, носив себе самого майже з якоюсь увагою, з острахом. Часом, відрухово, спирався на Еллен. Виглядав постарілий, схудлий. Але здобув перемогу. В день його тридцять дев'ятих народин вони були майже впевнені, що перемога за ним.

— Я так люблю тебе, — хлипав у її обіймах. — Без тебе я не міг би...

— Та що ти, — відмахувалася, — все вже поза нами.

Вдруге вони зустрінули дівчину на березі. Цим разом зупинилися, обмінялися словом, хоч дещо насторожено. Собака обнюхав їх, кружляючи мовчки, і врешті погнався кудись. Спершу поговорили про погоду, що температура небувало низька під цю пору; згідно з сьогоднішнім пересиланням, це найхолодніший Великдень за двадцять три роки, на додаток заповідають, що під

вечір упаде легкий сніг. Але швидко розтане, мусить розтанути. Хіба, як дехто твердить, північноамериканський клімат міняється зовсім і надходить нова льодова доба.

— В це я вірю, — відповіла дівчина, — думаю, це має глузд. На це ми, правду кажучи, заслужили, не так? Мені здається, що це зовсім доречно. — Але вона всміхалася, говорила весело, майже жартом. — Я зовсім не зважаю на це, справді, не зважаю. Я навмисне приїхала сюди, бо знала, що буде холодно. Я люблю, коли озеро замерзле й навколо нема нікого, тільки чуєш, як твої власні кроки хрупочуть, проломлюючи снігову кору.

Тоді саме собака причвалав назад і дівчина нахилилася, щоб його обняти. Вони похвалили собаку, довгоногого російського вовчура, шовково-шляхетного, з маленькою, вузькою голівкою, що виглядала аж неприродною. Іншими словами, гарний собака. Еллен і Скотт погладили його. Дівчині, виглядало, подобалася їхня увага до її собаки. Вона все ще вовтузилася з ним, навіть поцілувала в лоб. Еллен помітила, яка вона надзвичайно гарна: зі своїм широким, голубим поглядом, з розпущеним світлим волоссям, з милою, безжурною поведінкою, вся задоволена, що вона в осередку уваги, й така дитяча, просто невинна в своїй наївності. Вона цокотіла, а вони слухали, зігріті її присутністю. Еллен охопило раптом дивне почуття. Це не було щось таке спрощене й грубувате, як заздрість. Не була це навіть тінь ревності.

— Я тут, бо хочу бути сама, — заявило дівча. — Мені треба бути самою, щоб передумати своє життя, треба переоцінити деякі події, що трапилися зі мною недавно, деякі взаємини, що з ними не можу впоратися. Я люблю бути самотньою. Самота не вадить мені. Могла б жити отак роками, з Ренді, і зовсім без людей. А чому ви тут? Тільки так, для різноманітності?

— Так, для різноманітності, — підтвердив поспішно Скотт, — щоб урізноманітнити спосіб нашого життя.

Дівчина перевела зір від Скотта на Еллен, усміхаючися. Білки її очей були особливо білі. Її шкура пашіла, зуби були бездоганні. Вітер навівав пасма волосся на лице, а вона відгортала їх витонченим помахом довгих пальців.

— Урізноманітнити спосіб життя, — повторила, — думаю, це захопливе!

— Вона справді гарненька, — ствердила Еллен.

— Дуже молода й дуже зарозуміла, — відповів Скотт.

— Вона самопевна. Видно, знає як узяти кермо власного життя й власних почувань. Це ж і є самопевність.

— Це ж зухвалість! — огризнувся Скотт.

— Але хіба вона тобі не подобалася? — спитала Еллен, неначе

вражена. — Мені здавалося, що вона тобі подобалася. Ми мали таку милу розмову.

— Вона ще дитина! — відповів Скотт роздратовано.

— Чи ти знаєш, хто вона? Дочка Карлайла, того лікаря, пам'ятаєш, лікаря? З синьо-смугастим вітрилом на човні. Я бачила, як вона заходила в його курінь. Я певна, що вона його. Пригадую, його діти були такі маленькі. Пригадую її зовсім певно, багато років тому, таке худеньке, мале дівчатко...

— Ну, й що з того? — відказав ухильно Скотт. — Це не має ніякого значення.

Еллен поглянула на нього, немов не розуміла чогось.

— Чому ти ненавидиш мене? — прошепотіла.

У важкі часи його недуги вона прочитала немало книжок та статей; здебільшого про його недугу. Але також поетів і містиків, навіть святих: святого Івана від Хреста, святу Терезу. Час тягнувся дуже довго, коли він повернувся з лікарні. Години проходили безконечно одна за одною. Довгі черги годин, перервані тільки ночами з можливістю заснути. Година за годиною, без кінця.

Часом вона читала несміливим дівчачим голоском. Читала, що попало.

"Бог близько й нелегко його сприйняти; але де приходять небезпека, там буде й спасіння".

Вона раділа, коли його вражала краса чи глибина того, що йому передавала. Перешукувала свої антології з часів університетських студій, відкривала наново вірші, яких не читала, або встигла забути за п'ятнадцять років. Деякі були позначені її заувагами, дрібним школярським письмом. Натрапила на вірш, який колись особливо любила, а тепер забула: "Коли спалахують птиці-рибалки" Гопкінза. Читала його Скоттові, глибоко зворушена, немов у сновидінні. Здавалося, що вірш йому подобався, хоч він і не зрозумів його. Маломовний, завжди прихований, майже зовсім зацікавив після операції. Хоч часом розбалакувався про несуттєві дрібниці.

Він переміг і далі буде святкувати перемогу.

— Як прекрасно бути живим! — казав не раз. А тоді знов: — Як дивно бути живим, яким нереальним це все здається... й не таким уже важливим...

Були дні досить нормальні, мирні, задовільні. А тоді, непередбачено, поганий день. А то два-три погані дні. Але він переміг і намірявся й далі бути переможцем. Витримав сім кобальтових просвічувань; болі голови, нестравності, навіть короткотривала сліпота були при цьому тільки побічними наслідками. Він набрав сил. Збільшив вагу на кілька фунтів. І, здавалося, любив, як вона йому читала, коли лежав і не було настрою читати самому.

— Твій голос часом звучить святково, шанобливо, наче дзвін,
— казав бувало. — Ти, мабуть, кохаєш мене.
— Звичайно, що кохаю.
— Та це нічого не міняє, чи не так? Не міняє мене.
— Справді?
— А хіба міняє?
— Краще не жартуй над цим, Скотте!
— Ти така ласкава, шаноблива дружина, — шепотів, беручи в
долоні її руки. — Чому б я насміхався з тебе? Це було б жорстоко.

Вони пішли вдруге до села. В джинсах, в чоботях і теплих, підперезаних светрах, які купили роки тому в Шотляндії. Повітря було вогке, холодне, приємно різке. Пахли ялиці й тиси, і Еллен хотілося мандрувати лісами, самотою. Під цю пору дерева значили куди більш, ніж улітку. Все було дивне, хвилювало. На землі лежали лати снігу, подібні до білих пальців, а все ж земля вісь уже пересунулася, дні ставали помітно довші, а бліде соняшне світло сильніше, зосередженіше. Був квітень. Падали сніжинки, одночасно світило сонце, безконечні простори неба були світлі, й розмерзлі, буйно-хвилясті води озера голубіли бездонно. Невеличка зграя диких качок і качурів колихалася безтурботно на бурхливих хвилях. Скотт указав їй на них. Тиснувши її руку, пробурмотів щось неначе вибачення за деякі свої вислови. За те, що інвалід, що не завжди вміє опанувати своє безсилля.

— Ти не інвалід! — відказала прямо.

Кілька метрів від себе побачили сарну, що, непорушна, дивилася на них крізь тисовий гай. Бачили заячі сліди та ще чиїсь, мабуть, єнотові. Зупинилися на кілька хвилин, щоб придивитися до трьох чорних вивірок, що високо на дубі вели якусь галасливу суперечку, розхвильовані, безтямні. Вони трималися за руки й разом сміялися з білок.

— Так, добре, що ми приїхали сюди, — вирішив Скотт.

У селі вступили по газету до аптекарського магазину Віка, який пишався новим фронтоном у псевдоколоніальному стилі. Радіо передавало рок-музику. Її змінило п'ятихвилинне пересилання новин про якесь посилене озброєння на Близькому Сході, про те, що лава присяжних склала кілька вступних обвинувачень у слідстві над конфліктом у правах у законодавчій палаті штату; зневажену та вбиту повторними ударами ножа.

Вони заплатили за газету та за пляшку крему до рук і вийшли. Містечко було досить жваве. Паркувальний майданчик біля крамниці Ей & Пі був майже заповнений. Діти ганяли на вельосипедах, вигукували, немов раділи сніжкам. Вони вступили до готелю Вел-

лінгтон, де був доволі милий ресторан в англійському стилі. Та він здався їм зовсім іншим від того, який пам'ятали: не такий привітний, холодний, занедбаний. Над прилавком був приміщений телевізор, та вони ледве глипнули на нього.

— Я не хотів би починати пити з самого ранку, — сказав Скотт.

Поверталися назад над озеро, обоє стомлені. Час-до-часу Скотт спирався на Еллен, тримаючи її під руку. Віддихував важкувато, з уст піднімалася пара. Був так дивно заглиблений у себе, що вона не могла зрозуміти його напруги. Здавалося, наче був нетерпеливий, дожидав чогось. Коли відгукався, то наче відсутньо, наче думав про щось зовсім інше, не зважаючи на власні слова. Коли вона говорила, відчувала, що він не слухає. Вже не раз у минулому вона спостерігала, що в ньому таїлися поклади сліпого, руйницького гніву. Неначе нуртувала в ньому якась заплутана історія, а вона бачила тільки окремі вибухи того таємного дійства. І не насмілювалася переривати цю історію.

Наближаючися стежкою до куреня, обоє заговорили одночасно. Еллен спитала, що він хотів би на вечерю, а Скотт промимрив: "В оселі Карлайла? А котра це?"

Вона увійшла в шапочці, гачкованій із червоної волічки, з довгим червоним шалем, обкрученим докруги шиї, і в гранатовій, безформній куртці, підбитій баранячим козушком. Під сподом мала досить заношені джинси та дешеvu, трикотову, яносиню блюзочку, що туго обтягала її. Груді були на диво повні, стегна гарно розвинені. Називалася Абігейл. Батьком її був справді доктор Карлайл із ферми Гросс-Пойнт, та вона не мала охоти говорити про своїх батьків у цю мить. "Я приїхала сюди по самоту, — сказала. — Приїхала, щоб обдумати своє життя". Думки, що їх висловлювала, були поважні, але й бадьорі, майже зачіпливі. Вона часто сміялася. Біле вино вдарило їй у голову, і вона сміялася гарним сміхом, перехиляючи раменами та показуючи свої чудові зуби. Щораз хвалила Еллен за смачну вечерю; сама хотіла б так добре варити, та це безнадійне; в неї не стало б терпцю до цього. "Часом я бажала б, знаєте, чого бажала б? Бути такою, як усі інші. Одружитися з кимось, кого любила б, прожити так своє життя на одному місці і, знаєте, бути цим задоволеною".

З'явився півмісяць. Еллен вдивлялася в крижані, блискучі хвилі, дивуючися, чому їй так байдуже. Обід пройшов добре, і Скотт був у прекрасному настрої, вона не бачила його таким від тижнів. Абігейл була таки чарівна, справді дуже мила. Та Еллен не могла зосереджуватися на їхній розмові. Скотт ставив питання, а

дівчина відповідала ухильно, натякала на якісь то розчарування, то знову сміялася як дитина, що хоче висмикнутися з-під наглядю старших. Чи вона закохана? Чи була колинебудь закохана? Скотт не ставив питання так дослівно — дівчині щастило так дослівно не відповідати. Еллен вдивлялася в місячне сяйво на воді, заворожена її невпинним неспокоєм. Випила тільки одну чарку вина, але почувалася ніби завмерла. Собака Абігейл спав у ногах Еллен. Його важка голова приємно гріла.

Скотт і дівчина розмовляли. Пили й розмовляли. І сміялися разом, по-змовницьки. Еллен знову чула молодий, дужий голос свого чоловіка й не наважилася глянути на нього, щоб не побачити відблиску бадьорої молодости на його зів'ялому обличчі. Пригадувала, як випадково підглянула до нього цього ранку, коли виходила зі спальні, а він переходив кухню до бічних дверей, думаючи, що він сам, що ніхто його не бачив — незадоволений, лице напружене, хмарне, губи ворушилися злегка, наче б він шептав до себе, сам з собою сперечався. В такі хвилини його очі звужувалися, а щоки напружувалися, неначе збирався стати віч-на-віч з якимсь противником. Хто був той противник? Що це означало? Тепер же він змінився, став зовсім іншою людиною. І вона не мала відваги глянути на нього.

Виявилось, що Абігейл співала, брала лекції співу. Але наполягала, що таланту ніякого не має. Голос у неї був слабкий. — А може вона заспівала б їм? — Ні, ні, її голос заслабий, віддих невправлений, вона зовсім нічого неварта. — А може, може таки, з ласки своєї, заспівала б? Так приємно було б почути її спів!

Вона сміялася, засоромлена. Ні, справді, вона ніяк не могла б, вона не може...

— Це так багато значило б для нас, — наполягав Скотт.

Абігейл умудрилася змінити тему й деякий час вони розмовляли про північні ліси. Скотт дав Абігейл прочитати книжку, а якщо схоче, то може затримати собі. *Великі озера від передісторичних часів до сьогодні*. Була це одна з багатьох старих, обшарпаних книжок, що їх дядько Скотта тримав у своєму курені. Потім знов говорили про погоду, і Абігейл ще раз дякувала за вечерю. Тоді Скотт зручно повернувся до її співу. Чи не заспівала б хоч одну пісню? Просимо дуже!

Отож вона заспівала. Й це була несподіванка: не розважальну пісеньку, навіть не баяду, а справжню мистецьку композицію її приятеля на слова Гельдерліна. Вона виводила німецькі слова звучним, глибоким, сильним голосом; голосом жінки — не дівчини й не дитини. Враження було таке несподіване, що Еллен і Скотт презирнулися. Її несміливість настроїла їх до чогось зовсім іншого, вони не були приготовані на цю містерійну глибокоголосу

могутність, що її почули; на ці незрозумілі, але такі переконливі слова:

Groebbers wolltest auch du, aber die Liebe zwingt
All uns nieder, das Leid beuget gewaltiger.
Doch es kehret umsonst nicht
Unser Bogen, woher er kommt!
Aufwaerts oder hinab...

Коли скінчила співати, вони добру хвилину мовчали. Тоді Скотт почав плескати в долоні, а Еллен приєдналася до нього, як годилося. Дівчина відкинула з лица волосся й усміхнулася якось дивно, стримано, наче ні пісня, ні їхнє захоплення не радували її.

— Це ж подиву гідне, — говорив Скотт, вдивляючися в неї. — Я ніколи не здогадався б!.. Так, це подиву гідне й таке прекрасне!

Вона знизала раменами. — Дякую. Ви дуже уважливі. Один мій приятель створив мелодію на ці слова... близький приятель... якого я вважала колись близьким приятелем... Ця пісня мені особисто дорога і я не співала б її, якби вона не була найкраща з тих, які знаю. Вона мені ближча, ніж яканебудь інша.

— Що ці слова значать? Ні я, ні Еллен не знаємо німецької мови.

Та дівчина відвернулася й готувалася відходити, не зважаючи на питання Скотта. Він зірвався на ноги, завовтузився біля неї, відсував їй крісло:

— Чудово, що ви зайшли до нас... Від вашого голосу таке глибоке враження, правда, Еллен? Він прекрасний, могутній... Ви не повинні недоцінювати себе. Скромність не завжди на місці. Заждіть, я візьму светер; не можу ж дозволити, щоб ви поверталися самі...

— Це недалеко. Й нікого навкруги...

— Вам справді треба відходити так швидко? То ще вчасно.

Та вона вже будила собаку, підносила його грайливо на ноги.

— Ренді, мені не треба кращої опіки за тебе, правда? Ну, збудися ж!

— Ще вчасно, правда, Еллен? Скажи Абігейл, що так вчасно товариства не покидають!

Еллен змусила себе відгукнутися. Вона все ще була заворожена співом дівчини та незрозумілою силою німецьких слів, з яких небагато зрозуміла. Несподівано втручання її чоловіка та вся тяганина з прощанням дразнили її.

— Що, прошу? Так, ще вчасно, ще дуже вчасно. Може, ще залишитеся на хвилину? Я приготую каву...

Та вечір таки скінчився. Дівчина явно намірювалася відійти.

Вдягнула свою грубу куртку, обернула шаликом шию, склала червону шапку, якої не хотіла вдягати, і сховала в кишеню.

Скотт бурмотів до себе, виймаючи з шафи свій светер.

— Мені справді вже треба йти, — наполягала дівчина, прямуючи до дверей. — Дякую вам щиро. Ви були такі добрі, запросили мене...

— Сподіваємося ще вас побачити, — промовила чемно Еллен. — Як довго ви ще залишаєтеся тут?

— Я ж можу повертатися сама, — запевняла дівчина Скотта. Вона широко всміхнулася, показуючи свої гарні зуби. — Справді, кращої охорони від Ренді мені не треба. Та й кругом нема тут нікого, нікого, крім нас!

— Не будьте наїні, Абіґейл! Я не дозволю вам іти півмилі кризь таку темряву, навіть з оцим незрівняним вовчуром! Ти згджуєшся, Еллен? Ясно!

Еллен була згідна. Встала й дивилася їм услід з порогу, схрестивши руки на своїх тендітних грудях. Дівчина, Скотт, собака, що біг за ними підтюпцем, і ця таємнича пісня, нескладна, майже проста мелодія, гармонійний потік слів... Що це значило? Що вони значили? Вона почувала, що затерпла, наче з неї сплила вся душа. Не байдужа, а тільки якась затерпла. Голос дівчини був такий несподіваний, такий гарний, такий захопливий...

Вона дивилася вслід трьом постатям, аж поки вони не зникли, тоді постояла ще в відчинених сінях, дивлячися на озеро, на зубчасту смугу льоду, на мрячні обриси дерев на протилежному березі. Думала над тим, як довго забариться її муж.

Вона привчилася доглядати його вже багато місяців тому. Навчилася не плакати при ньому, не виявляти втоми. Чи була коли в тому неправда? Можливо, але тільки вряди-годи. Й ніколи про щось важливе. Говорила неправду тільки про себе, про те, що вона відчувала, не про нього.

Вона пройшла за ним довгу дорогу, безконечними низькими коридорами, між безвіконними стінами. Її голос проносився несамовито, коли вимовляла його ім'я, коли запевняла його, що не помре, нагадуючи статистику, підсумовуючи історію недуг, наводючи оцінки лікарів; своїм притишеним, але виразним голосом.

Білохалатні, безоблиці доглядачі попихали візок-носії з чоловіком, що вмирав. А вона йшла слідом, шепочучи його ім'я, стараючися не закричати. Були стіни з протизаразних кахлів, двері, що гойдалися сюди й туди, сходи, що вели в печерні підземелля, або знов угору, між тіні, що були поза обсягом її зору. Була тиша, за винятком її схлипування та скрипіння возика. Можливо, він уже був мертвий, такий непорушний на тому возику, під тонким білим полотном.

Були велетенські машини, що гули, світла, що не блимали. Прозорі рурки годували його крізь обсохлі кров'ю ніздря або крізь вену лівої руки. Він стогнав, кидався, важко дихав. І не помер. Вона наглядала над ним напрочуд спокійно, зовсім без страху. Було лячно дивитися на його схудлі руки та ноги, бліде тіло, тонку, наче папір, шкіру на обличчі. Та вона витримала. Що інше їй залишалось? Вона навчилася доглядати його; обмивати тіло теплою водою та ніжним пахучим милом; подавати підсувач; а згодом провадити до лазнички; уважно його піддержувати, щоб де не вдарився.

Вона була з ним. Завжди. Навіть, коли знаходилася в іншій частині дому чи надворі, все одно була з ним. Її думки сповивали його безнастанно, зайняті тільки ним. І він не вмер. І не помре. Вона читала йому, приносила до його кімнати патефон та переграла платівки — так тихо, як лиш можна. Відраховувала йому капсульки, приносила їжу на підносі, допомагала виконувати вправи. Пізніше він твердив, що саме їй завдячує життя. Вона любила його завжди, а тепер тим більше. Про любов не говорили ні вона, ні він. Але, очевидно, що вони дуже любили одне одного, доторкнувшись грані смерті.

— Минуло півтора року, — глухо сказав Скотт одного дня. — Я не помру, правда?

— Звичайно, що не помреш.

— Значить, буду жити. Однак...

Він оперся на подушки й дивився прямо на неї. Він був тим самим мужчиною, з яким вона вінчалася, проте, вона не знала цього чоловіка, ніколи навіть не стрічала. Її рідний чоловік помер, а хтось інший увійшов у його тіло. Та це просто нісенітниця! І все одно вона любила його. Від його неласкавого погляду сльози наvertsалися їй на очі.

— Чому ти ненавидиш мене, Скотте? — прошепотіла.

— Ти забагато знаєш, — почувла у відповідь.

День починався, як і попередні: хмарний, холодний. Та незабаром, біля дев'ятої години, засвітило сонце, а ще за яку годину почало капати з ринів, у повітрі була відчутна зміна, розтавання, відлига, хоч було ще досить холодно й північносхідній вітер віяв так сильно, що на хвилях озера з'являлися білі гребені. Скотт жбурнув книжку, яку пробував читати, взяв у руки вчорашню газету та за кілька хвилин кинув її теж. — Мій розум знищений, розторожений, — сказав він. — Я не можу зосереджуватися на словах.

Він сидів недбало на шкіряному кріслі, лицем до вікна та озера. Еллен перебирала в другій спальні скирту книжок і старих журналів. Хоч і почувла його виразно, вдавала, що нічого не чує.

— Еллен? Я піду пройтися на хвилину.

— Що, прошу?

— Я піду пройтися трохи.

Йому не треба було цього оголошувати. Так, ніби він був малою дитиною, а вона — його матір'ю. Та це була звичка, вироблена під час його недуги. Часом він дозволяв собі іронію, ніби знав, що робить; знав, що справді це непотрібно, але відчував, хоч і нерадо, що так треба робити.

Еллен пробурмотіла щось у відповідь.

Іде до дівчини. Зрозуміло.

Та вона не зважала. Не хотіла зважати. Вона продовжувала свою роботу в спальні, прислухаючися до дзюркоту води в ринвах, до цвірінкання пташні на поблизьких соснах. День був соняшний, вітряний. В ньому було відчутне хвилювання, наявне почуття руху, зміни. Скотт вийшов у гарному бежевому светрі, який вона купила йому колись ще в Інвернессі, в сукняній шапці з навушниками, проти вітру. — Як ти думаєш? Чи не виглядаю трохи смішно в цій шапці? — спитав нерішуче. — Звичайно, що виглядаю дивижно, але нема ради!

Все таки він не пішов до куреня дівчини. Виніс, з доброго дива, граблі з повітки та почав різкими рухами згрібати травник та кусок спадистого пляжу перед куренем. Еллен слідувала за ним. Він виглядав зануреним у своїй праці. Висока, зворушливо худа постать, незграбна трохи з граблями; але працював завзято. Еллен подумала, чи не допомогти йому. Чи не надто втомливе це для нього? Чи може заохолдно надворі? Він легко простуджував легені, а вітер з озера був справді різкий. Та не наважувалася перешкоджати йому. А коли виглянула за яких п'ятнадцять хвилин, побачила, що його рухи значно сповільніли й стало помітно, що його лице знов невдоволене, нахмарене, губи знов ворушилися в безконечній суперечці з собою. Його тіло напружене ворожістю. Якась історія проходила в його нутрі, нижче рівня свідомости, й тільки час-до-часу заявляла про себе вибухом у світ, який він ділив з іншими людьми. Тоді він часом накидався на членів родини, на приятелів, на колеґ, з гострими, гіркими обвинуваченнями, та ще й безпідставними до того. Еллен здавалося, що його закиди були в площині непорозуміння, що було їй зовсім чуже, що приходило нізвідки й не вкладалося в звичний спосіб його життя. Після кожного такого вибуху він знов опановував себе, виправдувався, що не думав того, що навіть не знав, що говорив. Попереднього вечора, провівши Абігейл до її куреня, сказав, роздягаючися: — Чи ти не думаєш, що це було навмисне: німецька пісенька, німецькі слова...

Еллен не могла збагнути, що він хотів сказати, то ж він продов-

жував, напівроздратовано, напіввиправдуючися, що дівчина, мабуть, навмисне заспівала пісню, якої вони не розуміли, хотіла вказати на належне їм місце, хотіла, щоб відчули...

— Відчули? Відчули що? — спитала Еллен. Та Скоттові важко було це пояснити.

— Щоб ми зрозуміли, хто вона, а хто ми, — відповів він із ваганням в голосі, — щоб зрозуміли різницю між нами й нею...

Його не було дома яких десять хвилин, коли відпровожував Абігейл з собакою. Може навіть і менше. Еллен встигла тільки зібрати зі столу та помити тарілки. Було лише досить часу, щоб відтворити в уяві картину: захоплений погляд її чоловіка, усмішку, та й узагалі незрозумілу поведінку дівчини, її сильний голос, що проймав наскрізь. Еллен ненавиділа дівчину. І Скотта з нею. Серце закололо в неї, коли усвідомила собі, що ненавиділа. Вона була виключена з їхнього взаємного уподобання, зі зближення, що зародилося між ними. Буде завжди виключена, буде завжди збоку. Все ж поралася, без думки, над зливом, а коли Скотт повернувся так швидко, відчула нез'ясоване розчарування. Він виглядав утомлений. Нарікав на безконечний холод, безглуздий, що тільки виводив з рівноваги, такий недоречний тепер, у квітні. Еллен не відповідала. Думала про дівчину, що співала, про собаку біля своїх ніг, про просвітлене обличчя свого чоловіка. Ненавиділа всіх, навіть чепурного, приятного собаку. Та, проте, їй було приємно думати про них.

“Чи ти поцілував її?” — хотілося засмучено спитати.

Вони сиділи й мовчки їли, як звичайно, за довгим горіховим столом, лицем до вікна. Сонце ще світило. Вода відблискувала холодно, бурхлива й приваблива. Сосни по той бік озера стояли нерухомо, високі, одна в одну. Панувала тиша, тільки капала вода, чути було крики птиць та шум вітру, що не вщух. Позаду куреня щось шкрябало нетерпеливо об дах.

— Тут і край світу, — промовив Скотт рівним, порожнім голосом. — Так виглядало, доки ми жили.

— Ми? — різко повернулася до нього.

— Наш людський рід.

Вона засміялася. І здивувалася — таким безрадіним був її сміх. За хвилину спитала стиха:

— Чому не підеш до неї? Ти хочеш цього, чи не так?

— Тут прекрасно, але боляче. Повітря завдає болю. І сонце, і вода. Все тут нелюдяне... — промовив тим самим порожнім, збентеженим голосом.

— Іди до неї, чому ні? До неї, до дівчини. Вона чекає на тебе. — Вона говорила й відчувала, як кривляться її уста. Голос був гидкий, не її голос.

— Вона чекає на мене?

— Я знаю, чого ти хочеш, про що думаєш. Знаю, що ти думаєш про неї.

— Справді?

Голос його підносився з відтінком погорди.

— Обох вас ненавиджу! — прошепотіла вона й вийшла, не озираючися, до спальні. Біля вікна прижмурила очі. Ввижалася їй на березі чоловіча постать. Хтось ішов навпростець крізь затоку озера, не зважаючи на крижкий лід. Поспішав, знаючи свою мету. Швидко. Самовпевнено. Молодий, меткий, без вагань. Вона ненавиділа його. Але була готова слідкувати за ним з вікна, поки не зникне з виду.

Вона ніби знову чула привабливий, спокійний, таємничий голос дівчини. Він виходив з її уст і наче втрачав зв'язок із нею, ставав безтілесним звучанням, до болю прекрасним, неописаним, уже навіть не її, дівочим, а зовсім нелюдським. Вона чула цей голос й знову бачила лице свого чоловіка: напругу його почування, безоглядну, сліпу силу його пристрасти.

— Чому ти не підеш до неї? — прошепотіла вголос.

То було жахливе, відразливе, що він не йшов, що залишався тут, на цьому місці, скутий і безпорадний; лише її муж. Що тішитися тільки самим собою й ніким більше. Що одного дня помре.

Вони вслухалися в ритмічне капання ринів. Різка, безжалісне, свавільне розтавання — відлига. Ввесь світ розтоплювався.

— Поглянь на сонце! — промовив Скотт.

Вона заслонила рукою очі й примружено глянула. Справді, сонце було величезне, владне, аж лячно ставало. Розпочалася відлига. Щось відгукнулося в ній на цю відлигу, якесь почуття надто бліде, надто невловне, щоб назвати його почуванням. Хотілося то плакати, то сміятися, то кричати з досади.

— В неї є гість, — сказав Скотт. — Хтось заїхав туди поплудні.

— Гість?

— Як виглядало, мужчина. Молодий мужчина.

— Значить, ми її більше не побачимо, — повільно відказала Еллен.

Скотт лежав на канапі напроти вікна, підпертий подушкою. Він підтягнув аж під шию старий, картатий, зелено-брунатний шаль. У безжальній світлості сонця він був подібний до старця, але замиреного, спокійного. Еллен уперше побачила його старим і зрозуміла, що він був би... був би прекрасний. Вона вперто дивилася на нього, вражена тим новим відкриттям... Він мусів відчувати цю її здивованість, бо повернувся до неї, намагаючися всміхнутися. Одначе, не зрозумів її. Тільки промовив:

- Ти простиш мені?
  - Прощу? Що?
  - Дівчину й узагалі...
  - Звичайно, що прощу! — Вона взяла його руку й потиснула холодні пальці.
  - Якби я пішов, ніколи не повернувся б...
  - Так, я знаю.
  - Ти не бажала б мого повернення, а я не міг би...
  - Звичайно, я тобі прощаю!
- Вона нахилилася над ним, щоб поцілувати. Тільки з острахом, щоб хтось із них раптом не відвернувся.
- Я люблю тебе... — прошепотів один.
  - Я тебе теж... — була негайна відповідь другого.

Переклала Леся Храплива-Щур

Про авторку «Відлиги»

Джойс-Керол Овтс — одна з найпопулярніших сучасних письменниць Північної Америки. Народилася вона в 1938 р. в містечку Міллерпорт (штат Нью-Йорк). Депресія, що саме тоді кінчалася, залишила глибокі сліди в її оточенні. Батьки мусіли обмежитися тільки найнижчою освітою, а з усіх дітей її родини тільки вона одна закінчила вищі студії, здобувши ступінь бакалавра з англійської літератури в Сіракузькому університеті, та магістра — в Вісконсінському. Вже в 1961 р. одне її коротке оповідання потрапляє до "Найкращих американських коротких оповідань". Тоді вона перериває розпочату працю над докторською дисертацією та присвячує себе вповні письменницькій праці. Рівночасно в 1962 р. її запрошують викладати до Детройтського університету. Вона одружується з Реймондом Смітом, що з ним її пов'язує спільне зацікавлення. Опісля обоє викладають в університеті в Віндзорі (Онтаріо), а 1972 рік проводять в Англії, як науковці за обміном. Від 1978 р. Джойс-Керол Овтс стає штатним письменником і викладачем літературної творчости славного Принстонського університету в Нью-Джерзі.

Творчість її надзвичайно багата. Письменниці належать 14 повістей, 11 збірок коротких оповідань, 4 драми, 5 збірок віршів, три томи есеїв, дві антології поезії, що вийшли за її редакцією. Зрозуміло, що такий великий творчий діяпазон приніс їй чимало відзначень, як "Нагороду за успіхи Клубу Лотоса", "Нагороду О'Генрі", "Спеціальну нагороду за постійні успіхи", "Національну

книжкову нагороду” та вкінці обрання в члени Академії Наук США.

В своїх творах Джойс-Керол Овтс аналізує життя різних середовищ і суспільних верств Америки, спершу сучасних їй, а пізніше і з поглядом у коріння минулого. Авторка прекрасно ознайомена зі здобутками сучасної психології, соціології, як теж із новітніми ідейними напрямками свого часу. Вона вдивляється в життя й прямування людей із незвичайною гостротою, не раз уживаючи нещадної іронії. З її повістей найвизначніші: *Із потрясачим упадком*, *Город земних утіх*, *Дорогі люди*, *Їх*, *Дитинівка*, *Син ранку*, а далі великі романи-хроніки: *Беллфлер*, *Вудморські любовні історії*, *Таємниці зимового рівнодення*. З збірок коротких оповідань варт згадати: *Богиня й інші жінки*, *Затруєний поцілунок*, *По той бік ночі*.

Джойс-Керол Овтс вважає основною проблемою американського життя змагання волі індивіда з путами його походження, традицій, релігії, спільноти та її законів. Одначе, досягнувши визволення, її герої стають безіменними, відчуженими — вони або доходять до трагічного кінця, або повертаються до “батьківського дому” — погляд, що відіграє поважну роллю в світосприйманні авторки.

Цікаво, що Джойс-Керол Овтс, “назовні дрібненька, ніжна, з виглядом студентки, яка саме йде складати іспит” (як описують її), відважно заторкає темні, а то й найтемніші, найжорстокіші сторінки життя. На питання, чому вона виводить такі речі в своїх творах, письменниця відповідає: “Я нічого не вигадую. Такою, власне, є Америка”.

Хоч у пересічному понятті американське життя поверхове, зматеріалізоване, позбавлене духових первнів, авторка вміє бачити його великою мірою якраз у площині абстрактних вартостей, глибинних проявів, таємного, часто колективного підсвідомого, в стилі Карла Юнга. На питання, чи пише вона “для себе” чи “для читача”, вона відповідає: “Пишу для людей, які, як і я, чутливі та пов’язані волокнами свідомости, що простягаються поза них, до інших людей”.

Збірка коротких оповідань *По той бік ночі*, що в ній вміщено “Відлигу”, саме переткана такою загадковістю. Джон Крейтон у своїй книжці про Джойс-Керол Овтс каже, що в цій збірці “Авторка виводить постаті, які, дякуючи позачуттєвому сприйманню, вигостреній інтуїції, незвичайним переживанням, дивним збігам обставин і т. п., відчувають близькість просякнутого зв’язками світу; до тієї міри, що часом аж ставлять під сумнів існування людського «я», як окремого, смертного явища”.

Перекладач

«ВЕЛИКА ЛІТЕРАТУРА»

Григорій Грабович

"Лупаймо ту скалу"! Биймо і розбиваймо залишки варварства у наших душах. Творім суспільство великого стилю, міцних душ, рівних душ, рівних, витривалих характерів. І тоді ми, творці нашої літератури, не будемо чутися залишеними на власну долю, тоді наша творчість впоїться в життя, тоді вона сприйме його, бо буде воно мудре, потрібне, велике. І тоді ми автоматично включимося до великого творчого процесу решти культурних кругів нашої планети, і пізнають нас не тільки з географії, не тільки з випадкових меморандумів, а з імен, з мови, з творів, де кожна літера і кожний знак висловить нас учинно і тривало.

Улас Самчук

Думаю, що всі невдачі нашого літературного процесу на еміграції залежали від невдалого виконання прийнятих на себе ролів, або від вибору невластивої ролі.

Ігор Костецький

In the bad time — there are the bad writers.

Теох

Зачнім від ширших рамок: досі існують і тим більше існували в добу, про яку буде мова, дві окремі українські літератури — радянська й еміграційна. Співвідношення між ними, ролі, які вони відігравали на протязі історії, не були симетричні; не зважаючи на палку аргументацію кількох поколінь емігрантів, література, творена на Україні, є таки головним річищем — зокрема тепер, коли еміграційна літературна творчість явно висихає. Але з перспективи історії українська еміграційна література, навіть коли її вважати цією "меншою традицією", ніяк не є маргінальною. Вона ж бо представляє нам прецікаву гаму фактів і досвіду й подає перспективу, яка є конечна для того, щоб зреконструювати тотальність українського життя в 20 ст. — не тільки на еміграції, але

Ця стаття запланована як розділ ширшої праці про українську еміграційну літературу. Її англійська версія має з'явитися в збірнику праць, присвячених проблемі ДіПі, у видавництві Канадського інституту українських студій.

й у радянській Україні; бо, якщо йдеться про доповнення офіційно прийнятого й допущеного образу дійсності, то навіть криве або потріскане дзеркало є краще від жадного. З нашої перспективи ще важливішим від світла, яке еміграційна література кидає на поверхню літературного життя (наприклад, на письменників чи на події, що тепер офіційно чи неофіційно забуті), на політичне тло, — є та особлива проникливість в саму динаміку літературного процесу, в ті сили і структури, що моделюють літературну творчість і літературні вартості, яку вона нам дає.

Історію української еміграційної літератури ще не написано, і, як це не раз у нас буває, немає навіть погодження між літературознавцями щодо часу її початку (Вбачати її початки в періоді, що йде безпосередньо по революції й громадянській війні на Україні — дещо проблематично, бо багато письменників, що покинули землі, які стали радянською Україною, опинилися на західних українських землях, які, хоч були під Польщею, все таки не були чужиною; навіть ті, що поселилися в самій Польщі чи в Чехо-Словаччині, втримували досить близькі зв'язки з Галичиною. Можна дискутувати про те, чи ті останні були дійсно на еміграції в повному, сучасному розумінні слова, але чи можна вбачати еміграцію на Галичині, у Львові?). Одначе, немає сумніву, що еміграційна література періоду ДіПі, тобто, загально беручи, другої половини 1940-их років, становить окрему й чітко визначену добу. Й незалежно від того, чи бачимо її як першу справжню фазу еміграційної літератури (що, на нашу думку, правильніше), чи як продовження процесу, який почався раніше, — вона напевно є тим великим вододолом у всій нерадянській українській літературі цього сторіччя; притаманна їй цікавість посилена згаданою своєрідною функцією — чітко висвітлити те, що було попереду, і те, що йшло по цій доріжці.

Крім того, не зважаючи на те, що хронологічно ця доба є досить чітко визначена й досить таки віддалена від нас за часом, література періоду ДіПі також ще не одержала задовільного історично-літературного опрацювання. Парадоксально, що найімовірнішою причиною цього є надмірна кількість джерел і коментарів, а зокрема те, що, власне, в дусі свого посиленого почуття місії й інтенсивної літературної самосвідомості, учасники цього літературного процесу, письменники та критики, писали свої версії цього періоду ще як були грачами на естраді таборового життя.¹ Ці

---

1. Див. зокрема: Юрій Шерех [Шевельов], "Українська еміграційна література в Європі 1945-1949", *Не для дітей* (В-во "Пролог", 1964), і Володимир Державин, "Українська еміграційна література (1945-1947)", *Календар-Альманах* (Авгсбург—Мюнхен, 1948).

версії, більшість з яких становлять літописи самовидців, річні огляди та полеміка, досі творять основну історіографію цієї літератури. Так уже склалося, що перші з тих, що заговорили, залишилися авторитетними аж дотепер; тим самим, volens nolens, вони сповільнили не тільки ревізію, але й ясну візію взагалі. На жаль, їхні передсуди, обмеження й особисті лояльності встановили концепційні рамки для пізніших, буцім то історичніших оглядів.²

Такий історичний огляд, однак, не є метою цієї праці. Наша дещо скромніша мета — подати вступ до історії літератури цього періоду шляхом аналізу її центральної теми, тобто веледискутованої і велеспірної ідеї "великої літератури". "Велика література", розуміється, це не тільки тема чи ідея; це щось набагато більше, ніж програмове (чи "теоретичне") поняття чи гасло. В своїй суті це щось таке, що пов'язує вартість і праксіс. Вартості, про які йде мова, сягають від політичних та ідеологічних до суспільних, естетичних і психологічних. До речі, центральність поняття "великої літератури" криється, власне, в цій здібності заторкнути й пов'язати так багато вимірів нашого існування (не йдеться бо лише про її всеприсутність як плайтмотив, бойовий клич чи дубина остаточного розрахунку). Набагато тяжче, очевидно, говорити про вияви чи втілення цього поняття в конкретних літературних творах; і, на ділі, крім деяких полемічних чи панегіричних виступів, немає жадних аналітичних спроб простежити, як саме "велика література" відбивається на окремих творах. Беручи під увагу, що це поняття великою мірою впливало на свідомість доби, таке його віддзеркалення напевно варте дослідження.

Будучи поняттям, ідеалом, вартістю, що так явно вібує колективною свідомістю і колективним підсвідомим досвідом, "велика література" мусить становити собою не тільки розгалужену, але й дещо закодовану систему, "текст", так би мовити, що в своїй суті нелегко піддається аналізу. І це узгоджується з фактом, що такі аналізи ледве чи маємо. Але, якщо маємо на меті не тільки поновно переповідати полеміку й описувати пермутації угруповань, то мусимо розібрати цю концепційну споруду, поглянути на те, що криється за фасадом різних стратегій *ad hoc* (здебільша несвідомих), риторичних і художніх фікцій і (само)обманів, і таким чином,

---

2. Пор., наприклад, Григорія Костюка "З літопису літературного життя в діаспорі", *Сучасність* (Мюнхен) 1971, 9-10, стор. 129-130 і Любомира Винара *Остан Грицай* (Клівленд, 1960). Окрему категорію становлять твори автобіографічного чи мемуарного характеру, що буцім то віддзеркаляють живі події й тогочасні настрої, але, насправді, написані далеко пізніше й таки пріциджені через тканину вторинних опрацювань; ідеться передусім про *Плнету Ді-Пі Уласа Самчука* (Вінніпер, 1979).

може, побачити набагато цікавіші приховані мотивації, причини і структури.

Період

Загальні рамки — суспільні, історичні, політичні і т. п. — періоду ДіПі відомі і ми не мусимо тут ними займатися. Також в основному відомі головні — зовнішні — літературні рамки: дані про кількість публікацій, хроніка подій, доля літературних організацій тощо. Все це відбувається під егідою інтенсивної і, зокрема з початку, буцім то нічим не погамованої активності. В такий короткий період — п'ять або шість років (1945-1950/1951), якщо брати історичну чи соціально-політичну перспективу, або тільки три роки (1946-1948), якщо йдеться про період найінтенсивнішої творчості — сама кількість літературних (тобто белетристичних і критичних) писань і з тим пов'язаної наукової та журналістичної діяльності є вельми імпазантна. Більше 1200 книжок і памфлетів з різних ділянок; коло 250 з них — це публікації оригінальних творів з поезії, прози та драми; до того слід додати десятки передруків, перекладів, критичних праць і творів дитячої літератури. Журнали, альманахи і газети з'являлися десятками; кожний табір і кожна організація мали принаймні одну публікацію, а часто й більше. Деякі були виключно літературні, а багато з них обширно займалися літературою. Щоправда, це були здебільша ефемериди: вони з'являлися й зникали як гриби по дощу, або бодай як метелики. Місячник *Заграва*, який видавала, як нам каже перше число, "літературна секція Спілки українських письменників в Авґсбурзі", мав у сумі тільки чотири числа — всі в 1946 р. *Вежі* — "місячник культури", що великою мірою був присвячений літературі (виходив у Мюнхені), з'явився тільки в двох числах, в 1947 і 1948 рр. *Літературно-науковий вісник (ЛНВ, Регенсбург 1948-1949)* проголосив (у першому числі, стор. 1-5), що він відновлює традиції найтривалішого й найсерйознішого українського літературного журналу *Літературно-науковий вісник (1898-1919; 1922-1933)* і донцовського *Вісника (1933-1939)*. *ЛНВ* продовжував спадщину тільки цього останнього, з тим, що редакційна та партійна лінія дещо відхилилася від явно профашистської настанови донцовського прототипу й мусіла задовільнитися тільки авторитарними рецептами для українського суспільства та літератури. Він також здобувся тільки на два числа. Й так само пощастило багатоліюстрованому, цікаво писаному й дбайливо редагованому *Українському мистецтву* (Мюнхен. 1947). Деяким важливим і вельми цікавим періодичним органам удалося вийти тільки в одному числі. Так було з *Альманахом МУР* — Мистецький український рух

(Штутгарт 1946) і з найцікавішим з них усіх, кварталником Хорс (Регенсбург 1946). *Збірники* МУРУ, що становили другий, так би мовити, офіційний орган Мистецького українського руху, вийшли тільки в трьох числах (Мюнхен—Карльсфельд 1946, 1 і 2; та Регенсбург 1947, 3). Навіть найсолідніші літературні журнали, наприклад, *Арка* (Мюнхен 1947-1949) або *Орлик* (Берхтесгаден 1946-1948) не проіснували довше двох-трьох років. Це все не значить, очевидно, що це були "солом'яні огні" — хоч момент швидкого ентузіязму та швидкого розчарування таки наявний. І не йдеться тільки про очевидний факт, що в 1947-1948 роках дальша еміграція на Захід набрала великого розмаху, пересуваючи в короткий час велику кількість — а в остаточному підрахунку більшість, читачів і письменників — до іншої півкулі (отже, коли Донцов публікує в *Орлику* в вересні 1947 р. відкритий лист, в якому він атакує МУР і його концепцію української літератури, він уже пише з Канади; коли *Арка* публікує в січневому числі за 1948 р. "Одинадцять днів на океані" Святослава Гординського, автор тих записів — уже новоприбулий емігрант у США). Явища, про які тут мова, вказують на щось фундаментальніше, ніж наслідки масової еміграції й загальної нестабільності життя ДіПі: вони радше показують, до якої великої міри література цього періоду пов'язана зі своїм суспільним і культурним тлом, з конкретною публікою. Це, очевидно, трюїзм — кожна література в кожну добу має таке пов'язання. Але тісність тих зв'язків, взаємність і резонанс між мислею й вартостями групи й мислею й вартостями її письменників може дуже різнитися. Як видно з сучасного стану української еміграційної літератури, ці зв'язки можуть бути насправді дуже вільні. В період ДіПі вони були надзвичайно міцні, й коли публіка почала зникати, так само почала зникати й література. Ця взаємність, на нашу думку, і є центральна й визначальна структура цього процесу.

Інтенсивність і велика продуктивність цього періоду дозволяють нам говорити про нього як про своєрідний "малий ренесанс". Але які були його загальноісторичні, зовнішні, так би мовити, обриси? Бо це також причиняється до своєрідності цілого. Першим і найважливішим було те, що тоді, по страшному випробуванню Другої світової війни, сотні українських письменників і тисячі читачів опинилися на Заході, в стані політичної свободи і відносної безпеки.³ Не можна, ясна річ, недоцінювати різні нестат-

---

3. Про конкретні числа, здається, не маємо ще достовірних даних. У вступі до книжки *Координати: антологія сучасної української поезії на Заході*, 1 (В-во "Сучасність", 1969) редактори Богдан Бойчук і Богдан Рубчак зазначають, що первісне число авторів, з яким вони працювали,

ки й злидні життя ДіПі — загального страху перед майбутнім, травм і трагедій, спричинених усім відомою насильною репатріацією до Радянського Союзу, чи відносно менш проблематичні, але все ж таки значні внутрішні "політичні" конфлікти, надужиття чи навіть насильства. Та, хоч табори ДіПі не були раєм на землі, вони були тією довгоочікуваною передишкою і також першим кроком в напрямі нормалізації. В літературному житті про цю майже нормальність сигналізував майже повний доступ до друку. Результатом цього був, між іншим, аж надто явний брак контролю над якістю, але це на ділі мала ціна за різноманітність і фермент. Тут таки була нова, п'янка свобода не тільки для втікачів з Радянського Союзу, але й для галичан, бо для них життя під Польщею, хоч не було вповні репресивне, не було й вповні вільне (німецька окупація, розуміється, також період різних обмежень — хоч знову таки деяких письменників, заборонених у Радянському Союзі, передруковувало Українське видавництво у Львові й Кракові, і деяку літературну діяльність, зокрема протирадянські публікації, влада дозволяла).

Сам розмір населення ДіПі спричинився до того, що його літературне життя стало якісно новим феноменом. Не тільки ж бо існувало велике й сконцентроване число читачів (кількість українських ДіПі нараховувала понад 200.000),⁴ але й різні жанри й підрозділи літератури (від автобіографічної лірики до в'їдливої критики) мали ту мінімальну критичну базу, щоб розвинути різно-рідну й живу діяльність (з теперішньої перспективи тут дещо було ілюзорне, зокрема в галузі літературної критики і "теорії". Але про це далі). До цієї життєвості також чимало прислужилося те, що в мікрокосмі таборів ДіПі були представлені (хоч може непропорційно) всі прошарки України, і так довгобажана соборність була хоча б символічно досягнена. І, врешті, — що ніяк не менш важне — економіка цього життя сприяла літературному кліматові: завдяки міжнародній (розуміється, американській) допомозі, підставові життєві потреби втікачів забезпечено, і, не маючи конечности "гару-

---

було 368 (не враховуючи можливості дублювання через псевдоніми); згодом воно зменшилося до 68 (там таки, стор. VI). Навіть, якщо половина або тільки третина тих авторів були активними в період ДіПі, і беручи під увагу, що тут ідеться тільки про поетів, загальне число письменників таки мусіло бути немале. Дещо ригористичніше Богдан Кравців у кн. *На багрянному коні революції* (В-во "Пролог", 1960), перераховує близько 100 авторів, що покинули радянську Україну під час Другої світової війни. До цього треба ще додати письменників із Західної України.

4. Див. В. Маркусь, "Displaced Persons", *Encyclopedia of Ukraine*, 1 (Торонто, 1984), стор. 676, і В. Кубійович і В. Маркусь, "Emigration", там таки, стор. 822-823.

вати” на хліб насущний, можна було займатися різними справами, між тим і літературою.⁵

Які б не важливі були ці історичні, суспільні, демографічні й інші зовнішні рамки, духові й психічні детермінанти напевно важливіші; вони остаточно окреслюють “дух доби”. Найголовніший з них той комплекс почуттів (деяких дуже тривожних, деяких частинно придушених і замаскованих), що ми тепер вільно називаємо комплексом уцілілого (*survivor complex*). Страхіття й травми недавнього минулого, неминуче почуття вини за те, що тобі вдалося вижити й утекти на свободу, коли так багато люду згинulo або залишилося позаду — й у висліді, глибинна, не інтелектуальна чи моральна, але попросту органічна потреба бути свідком, сказати світові що сталося — все це панівний, безупинний рефрен. Різноможна цю потребу висловлювати. З одного боку, є свідомо моралізаторські та метафізичні роздуми про апокаліптичне минуле — і майбутнє. Це саме відтворення щойно пережитої заглади і це саме викликання Божої або трансцендентної кари знаходимо в дуже різних поетів, наприклад, у “Повстанні мертвих” Михайла Ореста, з такими піднесеними рядками, як: “О жертви зла, замучені убиті, Осквернені у гідності своїй, Настав ваш час! Настав, щоб відродити Все, що руїнний розметав прибій” (МУР, *Альманах* 1946, 1); у довгому епосі *Попів імперії* Юрія Клена, у творі “Прокляття імператорові країни Сонячного Сходу” (1945) Василя Барки, чи в *Гуляй-полі* Івана Багряного (1944). Сконцентрованіший чи, так би мовити, практичніший літературний вияв тих самих почуттів — це різнорідне віддання пошани та святкування пам’яті тих письменників, що впали жертвами чи то гітлерівського, чи то сталінського терору. Пам’ять про тих, що загинули від нацистів, зокрема Олега Ольжича й Олени Теліги, була винятково свіжа для колег і сучасників; достеменний культ тих письменників, що проявлявся в численних статтях, брошурах і академіях, зокрема на річницю їхньої смерті, посилювався ще й тим, що обоє були членами ОУН. Набагато численніші жертви сталінського терору, десятки, якщо не сотні письменників, критиків, літературознавців, також не були забуті — хоч святкування їхньої пам’яті ледве чи мало аж таке виразне політичне забарвлення. В обох випадках найціннішим і найтривалішим овочем цієї тренодії були видання — більш чи менш повні, більш чи менш досконалі — творів цих письменників. Це пов’язання науки і пропам’ятного святкування

---

5. До якої міри щоденний побут таборового життя міг служити предметом літератури або “великої літератури” — це питання, до якого ще повернемося; див. Гр. Шевчук [Шевельов], “Табір в літературі і література в таборі”, *Сьогочасне й минуле* (Мюнхен) 1949, 1-2, стор. 55-61.

дотепер практикують на еміграції, і в деяких випадках воно становить поважний внесок до української літературної історіографії (наприклад, *Твори в п'ятьох томах* Миколи Хвильового. Балтімор, 1978-1984).

Тема чи жанр мартирології найвиразніше виявлялася в творах, що описували з позиції власного пережиття концентраційні табори, тюрми, примусову працю й решту гами тоталітарного насильства. Здебільша це нічим не прикрашені спогади; їхнє свідчення посилюється їхньою формальною простотою. Це, наприклад, спогади О. Данського *Хочу жити!* з підзаголовком "Образки з німецьких концентраційних таборів", чи Олекси Степового *Ясир*, що є збіркою листів, записок і навіть віршованих описів побуту, що їх автор збирав як "матеріали з народньої та таборової творчости українських робітників у Німеччині"; це *Brätz* В. Мартинця, *Ми українці!* В. Ковалю, чи майже науково об'єктивні описи радянських концтаборів — *Українська інтелігенція на Соловках* Семена Підгайного. Деякі, як Михайло Бажанський у своїй *Мозаїці квадратів в'язничих*, пробують белетризовану форму, хоч затримують історичну і мемуаристичну суть твору. Дехто, передусім Багрянний у своєму *Саді гетсиманському*, старається не тільки перетворити автобіографію в белетристику, але й створити надхнену "національну" літературу, де особисте страждання програмово віддзеркалює колективне страждання й уціління одиниці — пророкує загальнонаціональне визволення.

Це пов'язання між особистим і національним становить підставову, але тільки частинно усвідомлену структуру в поезиці цього періоду. Ясна річ, що далеко не всі письменники відчують це покликання писати про всю націю чи для всієї нації. Але рівночасно немає сумніву, що автобіографічний принцип (який, до речі, завжди є інтегральною частиною літературного почину) дістає в писаннях цього періоду окреме *тематичне* узаконення: чи це в ліричних виливах Михайла Ситника і Леоніда Полтави, чи епічно задуманих творах Осьмачки і Клена, чи в довжелезному романі-хроніці (*roman fleuve*) Докії Гуменної, чи в коротких, експериментальних прозових уривках недавно "відкритого" (тобто зібраного та виданого) Зіновія Бережана.⁶ Описи й роздуми над особисто пережитим, над особистою травмою, поширюються більше, ніж колинебудь перед тим; одним словом, тема та жанр

---

6. Михайло Ситник, *Відлітають птаці* (Гамбург—Гайденау, 1946); Леонід Полтава, *За мурами Берліну* (Авгсбург, 1946); Теодосій Осьмачка, *Поет* (Регенсбург, 1947); Юрій Клен, *Попіл імперій*, див. *Твори*, 2 (Торонто, 1957); див. також: Докія Гуменна, *Діти чумацького шляху* (Мюнхен, 1948); Зіновій Бережан, *На окраїнах ночі* (Штутгарт—Нью-Йорк, 1977).

цього типу дістають дотепер безпрецедентну легітимність де факто. Отже, в мовчки прийнятій (очевидно, ніколи не дискусюваній, не то що кодифікованій) поетиці цього періоду жанр-домінанта, принципи й рамки якого найбільше моделюють літературну систему як таку, або, іншими словами, найприродніший і найорганічніший жанр для цього періоду — це спогади, мемуари, особиста візія самого себе — та історія. Але тут, власне, наступає цікаве переставлення, бо цей гін чи імператив свідчити про добу й її страждання, який на ділі посилює сенс тотожності, колективного "я" цілої групи, нерозривно зв'язаний із самою поетикою (тут знову мова радше про програмову і загальноприйнятую вартість, ніж про висловлену поетику), яка в суті речі заперечує цей жанр. Ця програмовість становить поняття "великої літератури". Вона втілює в собі глибокий парадокс: бо, хоч вона віддзеркалює й навіть, можна б сказати, завершує багатогранне й дещо розпливчасте почуття місії, яке ці, як і всі інші, емігранти собі створили, — її єдина можлива функція (крім виконання ролі неосяжного ідеалу, святого Гралю) — це заморожувати джерела творчості саме через унезаконення особистого.

Перед тим як розглянути це, на перший погляд, аж надто широке обвинувачення, слід ще раз поглянути на період ДіПі як на літературний період. Бо, якщо добре придивитися, то щойно обговорені критерії — історично-політичні, економічні, психологічні тощо — не становлять задовільних рамок. Зокрема, не становлять вони границь для цього періоду: під кутом тих же критеріїв і стосовно до воєнних часів, а тим більше до наступної еміграційної доби літературно-історичні границі здебільша стираються. В певному сенсі період 1945-1950 рр. є продовженням воєнного періоду, тому що деякі основні обставини далі діють: широкі, історично далекосяжні й безпрецедентні контакти між західноукраїнськими та колишніми радянськими письменниками й критиками; інтенсивне викриття політики винищення сталінізмом української культури й нації взагалі, а літератури зокрема (Це, до речі, як уже згадано, почалося ще під час німецької окупації, і видання деяких репресованих авторів, наприклад, *Пам'ятичну сонату* Миколи Куліша [1943], або описів сталінських тюрем і концтаборів, наприклад, *Проклинаю* Івана Шкварка [1944], становить певну жанрову тяглість між роками 1941-1945 і 1945-1950). Таку саму тяглість видно й у тому, що деякі видатні письменники періоду ДіПі, як, наприклад, Клен, Є. Маланюк, Багрянний, Богдан Кравців, Оксана Лятуринська та Гординський, публікували свої твори ще в часи німецької окупації.⁷ Найзагальнішою спіль-

---

7. Юрій Клен, *Каравели* (Прага, 1943); Євген Маланюк, *Вибрані поезії*

ною прикметою, однак, є почуття непевності й зрушення, почуття постійного життя "на валізках"; а згодом тимчасовості майже всіх літературних починів і інституцій, яке тягнеться крізь ціле десятиріччя сорокових років і досить чітко контрастує із стабілізацією (на ліпше, чи гірше — це інша річ), що починається від п'ятдесятих років.⁸

Але, якщо ці міркування ставлять під знак питання грань між тими двома етапами, то тяглість між роками 1945-1950 і наступним періодом є ще маркантніша. Перерахувати всі факти тут, очевидно, неможливо; можна хіба подати тільки основні дані, які детермінують цю тяглість. Поперше, самі люди. Хоч деякі видатні письменники, як Клен, Л. Мосендз і Катря Гриневичева (остання, до речі, не була активна в цю добу), та деякі менш видатні, як Андрій Гарасевич, померли в ті роки, велика більшість жила ще десять, а то й двадцять років. Так чи так їхня творчість зверталася до тем і ситуацій, які порушували в період ДіПі. Не менш вагомі численні приклади тяглості в інституціях, — найбільш програмове, з яких — свідоме рішення новоствореного Об'єднання українських письменників в екзилі "Слово" проголосити себе спадкоємцем і продовжувачем МУРу (цю позицію не було вже аж так тяжко зайняти: провід обох організацій складався в основному з тих самих осіб). Важливішою, може, була тяглість різних публікацій, зокрема журналів. Так, наприклад, найсталіший еміграційний місячник *Нові дні*, що виходить у Торонто, розпочав своє північноамериканське втілення в лютому 1950 р. програмовою передовою статтею, яка чітко й ясно проголошувала ідею пов'язування з недавню минулим таборовим періодом.⁹ Найсолідніший український еміграційний журнал *Сучасність*, хоч має своє редакційне бюро в Нью-Йорку, й далі виходить у Мюнхені, й також веде свій родовід від того ж періоду (через *Українську літературну газету* і *Сучасну Україну*). Це явище можна безконечно ілюструвати. Але суть справи — не в одиницях, ані навіть у дійсних інституціях, організаціях чи публікаціях. Справжня суть,

---

(Львів—Краків, 1943); Іван Багряний, *Звіролови* (Львів—Краків, 1944); Богдан Кравців, *Остання осінь* (Берлін, 1940) і *Під чужими зорями* (Берлін, 1941); Оксана Лятуринська, *Княжа емаль* (Прага, 1941); Святослав Гординський [Юрій Буревій], *Сурми днів* (Краків, 1940), *Перший вал* (Краків, 1941), і *Вибрані поезії* (Краків, 1944).

8. Питання тяглості між літературою воєнних і перших повоєнних років також порушував Шерех; див. його: *Українська еміграційна література в Європі 1945-1949*, зокрема стор. 229-231.

9. "Слово до читачів", *Нові дні* (Торонто), лютий 1950. Засновник і редактор *Нових днів* Петро Волиняк видавав у таборовий період *Літаври* і *Наш шлях*.

серце, так би мовити, — це літературний клімат, його емоційні й інтелектуальні рамки, його теми, турботи й вартості. І тут тяглість майже досконала, майже зовсім без швів. Згаданий вище приклад письменників, які, хоч і прибули до Північної Америки, а ще й далі писали для публікацій в таборах ДіПі — це лише кінчик айсберга. Його величезна прихована маса — це той духовий багаж, той літературний ярмарок, що його в цілості перенесли до Нового світу. Так, статті, що писали в розпалі таборового літературного життя й намічали для тогочасної публікації, як, наприклад, "Ідеологічний звіт" Уласа Самчука, прочитаний на Третньому загальному з'їзді МУРу в квітні 1948 р. чи Шерехів огляд таборової літератури за 1947 р., з'явилися кілька років пізніше в *Нових днях*.¹⁰ Там також, як і в різних інших публікаціях, знаходимо рецензії на книжки, що тоді з'являлися в Німеччині.¹¹ Ті самі теми й проблеми хвилюють літературну спільноту. До речі, почуття, що існує одна літературна спільнота, яка тягнеться з таборів у Німеччині й Австрії аж до Північної та Південної Америки й навіть Австралії, значно посилюється тривалою полемікою. З запалом, що ніяк не гасне з часом або віддаллю, накидаються на погляди противників, яких поборюють або обплвують. У деяких випадках продовження тих конфліктів з періоду ДіПі — це тільки об'єкт особистої злоби; в інших — його використовують, щоб зрушити ідеологічні або "політичні" позиції, які давно вже застигли в бетоні. Але навіть коли такі "діалоги" затихають на протязі наступних десяти чи п'ятнадцяти років, у міру того, як емігранти розпоршуються — не так географічними відстанями різних країн поселення, як приналежністю до різних політичних сект і партій — деякі суто літературні явища, що вперше постали в таборовому контексті, продовжуються і їхня роля в загальному літературному процесі навіть збільшується.

Але, сказавши все, що сказано, і простеживши всі нитки тягlosti, годі сумніватися, що період ДіПі як літературний період настільки чітко відрізняється від попереднього й наступного. Суть речі його відмінності полягає не в тих згадуваних вище обставинах (політична свобода, імператив свідчення тощо), а в двох поняттях, що дійсно своєрідні для цього періоду: це, поперше,

---

10. Улас Самчук, "Секти-партії чи суспільство-нація?", *Нові дні*, січень 1951, стор. 7-13, і Юрій Шерех, "Року Божого 1947", *Нові дні*, квітень 1951, стор. 14-20.

11. Див. наприклад, рецензію У. С. (Улас Самчук?) на Шерехові "Думки проти течії" в журн. *Нові дні*, червень 1950, стор. 26, або рецензію Валентини Карпової на *Сад гетсиманський* Багряного в *Літературно-науковому збірнику*, т. 1, Нью-Йорк, 1952, стор. 280-282.

організаційне, або краще сказати — соціально-організаційне тло, і поняття "великої літератури". Ці речі переплітаються одна за рахунок другої і одна другу детермінує. Під "організаційним тлом" треба розуміти не тільки МУР і загальну жаждою творити різні великі, всеохопні, радше символічні й "політичні", ніж реальні організації, що дійсно функціонували, але й конкретне тло, яке тому сприяло. В дійсності, навіть коли деякі письменники вступили до МУРу або швидко покинули його, таборовий період української еміграційної літератури можна справедливо називати періодом МУРу. Не тому, що та організація домінувала в той період, а тому, що мислення та вартості, з яких вона посталала, домінували над ним. Цей період можна також назвати періодом "великої літератури" — не тільки тому, що це були загальноприйняті мета та гасло МУРу, але й тому, що ця ідея, ця вартість, як і сам МУР, були своєрідним продуктом суспільної та культурної тотальності цього періоду. В кожному разі, ясна річ, ще ніколи перед тим, як і ніколи пізніше, українську літературу не визначала така "великість".

Теорія

Говорити про "теорію" цього поняття — це означало б розтягувати звичайне значення цього слова. Насправді, велика більшість коментарів і роздумів про "велику літературу" як таку були на рівні закликів, приписів, скромних або ґрандіозних побажань, ну й, очевидно, полеміки. Випадковий більш інтегрально теоретичний компонент, як, наприклад, теза Шереха про "національно-органічний стиль", з'являвся радше як додаток (в цьому випадку розроблений на добрих кілька років пізніше, коли "велика література" та полеміка про неї завмерли).¹² Не зважаючи на це, дискусії навколо цього поняття, як і дальші теми, що вони порушили, кидають прецікаве світло на український літературний процес половини двадцятого сторіччя і на широкий процес української інтелектуальної історії. Хоч такі речі тяжко порівнювати, здається, що саме способом висвітлення літературного процесу, якщо не своїм політичним і історичним відгомном, ця дебата подібна в своїх вимірах до славнозвісної "літературної дискусії" другої половини двадцятих років на радянській Україні. Якщо враховувати, що новітня українська література не має багато великомаштабних історіософічних дебат про її загальні напрями і завдання (кволу й ледве розпочату дискусію про модернізм дуже швидко звели на

---

12. Див. Юрій Шерех, "Етюди про національне в літературах сучасності. До теорії національно-органічних стилів", *Літературно-науковий збірник*, т. 1, 1952, стор. 148-161.

манівці Франко і Єфремов своїми народницькими і громадськими аргументами), ця дискусія набирає ще більшої ваги. В певному сенсі вона є кульмінаційною фазою майже столітньої дебати про народництво, тобто навколо тези, що в своїй суті українська література (парафразуючи Лінколна) мусить бути написана народом, про народ і для народу.

Гасло "великої літератури" або "за велику літературу" вперше проголосила, як уже сказано, перша програма МУРу. Перший з'їзд МУРу відбувся вже 21-22 грудня 1945 р. в Ашаффенбурзі, в Німеччині, в американській окупаційній зоні. Доповіді, прочитані на з'їзді, зокрема "Велика література" Самчука, "Стилі сучасної української літератури на еміграції" Шереха і "Мала чи велика література" Остапа Грицяя з'явилися невдовзі в першому збірнику *МУР* (1946). Самі заголовки двох перших доповідей вказують на їх основний напугливий тон.

До речі, вже в вступному редакційному слові під недвозначним заголовком "Чого ми хочемо", прозвучала нота високої відповідальности й поважного припису. Перший уже параграф повторює заклик ініціативної групи:

Час ставив і ставить перед українським мистецтвом те завдання, до якого воно покликане: у високо-мистецькій, досконалій формі служити своєму народові і тим самим завоювати собі голос та авторитет у світовому мистецтві.

Відкидаючи все мистецько недолуге та ідейно-вороже українському народові, українські мистці об'єднуються для того, щоб у товариській співпраці змагати до вершин справжнього і поважного мистецтва. Це об'єднання українських мистців на еміграції відкрите для всіх діячів слова, пензля, сцени, які пишуть на своєму прапорі гасло досконалого, ідейно й формально зрілого і вічно шукаючого мистецтва (*МУР*, збірник 1, 1946).

Далі йдуть основні пункти цієї програми. "Основні завдання українського мистецтва, — продовжує заява, — в основному ті самі, що й десяток чи два років тому — беззастережно, повно та віддано стояти на сторожі інтересів нації, що боролася, бореться й буде боротися за утвердження себе в правах, які їй без найменшого сумніву належать". Таким чином, "провідним завданням" українського мистецтва є —

... мистецькими засобами творити синтетичний образ України, її духовости в минулому, тепер і завтра. Митці, що входять до МУРу, свідомі того, що від них вимагатимуть чорної праці щоденщини. Вони готові й на це, але вони ще більше свідомі свого прямого завдання — бути митцем. Справжнім, всебічним, своєрідним... Митцем того мірила, що своїми творами визначає в читачів загальний світогляд і напрям мислення, розкриває культурно-історичні й пси-

хологічні обрії, примушує вперто мислити і гаряче відчувати, що прагне творити літературу, яка зуміє стати справді совістю й виразником ідеалів народу, що дасть нам право вступу як рівний з рівними туди, де рішають і розв'язують проблеми всіх народів на планеті. Не плякат, меморандум чи заклик, а велике мистецтво — повне, мужнє, всеобіймаюче — має бути нашим незаперечним мандатом на право бути на землі предків як вічна, творча і історично-зумовлена конечність. Цього якраз вимагає і ще довго буде вимагати наш твердий, виключний час від нас як митців, і ці якраз вимоги ми покликані передусім задовольнити. Така наша мета, такий ідеал.

Серед різних цікавих і вимовних формулювань найбільше вирізняються дві основні тези. Поперше, що українські мистці, зокрема письменники, мають моральний обов'язок перед народом, зобов'язання об'єднати всі свої зусилля для трансцендентної національної справи української незалежності; і, подруге, що дорога до тієї мети лежить через найякісніше мистецтво. Одначе, не зважаючи на спеціальне наголошення побажання художньої досконалості, не зважаючи на межу заперечення цією програмою права якійнебудь партії диктувати свою лінію і проголошення повної свободи "у стилях, жанрах, філософських концепціях, літературних уподобаннях..." (і знову: "Повна, велика в ідеї та висловів свобода, повний творчий вияв особистості — ось завдання такого об'єднання"), немає жадного сумніву, що справа, мета, обов'язок є визначальні, а мистецтво, художні засоби, пошуки досконалості стосовно до першого — підрядним. Не йдеться тільки про очевидність напруження між наміченою метою та побажаними засобами. Річ у тому, що навіть якщо приписи мистецької досконалості подаються категорично (наприклад: "Будемо нещадними до проявів легковаженія мистецтва як мистецтва. Будемо нещадними з тими, що дешевим коштом намагатимуться здобути ярлик митця"), то вже те, що взагалі постулюється якийсь позамистецький імператив, якась остаточна мета для мистецтва й літератури, наближує цю програму та теорію літератури до літературної теорії тієї самої держави, того "злого царства", яку всі вважали смертельним ворогом. Насправді, в її онтологічних принципах, якщо не в настанові про форми та стиль, в її теоретичному ствердженні телеологічного принципу в літературі, в її вірі, що література має й повинна мати керівні ідеї і що, взагалі, літературою треба керувати, ця теорія є вельми близька до соцреалізму; це своєрідно викривлений або, краще сказати, гуманістично вдосконалений його варіант. І тут треба бодай коротко звернути увагу на кілька моментів (дещо розглянемо нижче, а дещо, зокрема питання історичних пов'язань, мусить почекати на іншу нагоду).

Паралельне явище такого так би мовити "національного реалізму" розвивається в таборний період, і як "теорія" і практика

(про практику, щоправда, далеко важче говорити, бо тут схрещуються різні інші компоненти), воно так продовжує розвиватися на еміграції. Його коріння сягають *Вісника* і "вісниківства"; з тим, очевидно, пов'язані глибокозакорінені впливи радянського мислення на тих авторів, що колись жили в цій системі.¹³ МУР (тобто його представники) ніколи свідомо не ставив собі метою, та й ніколи не вимагав відданости принципам якогонебудь "національного реалізму" — що більше, його незабаром гостро заатакували, власне, за те, що він цього не вимагав. Але, як би не було, в своїх глибинних і в усій правдоподібності несвідомих структурах програма МУРу деякими основними прикметами паралельна саме тому зненавидженому соцреалізму. Це на теоретичному рівні. На функціональному рівні (про що згодом буде мова) була суперечність між бажанням мати, з одного боку, цілеспрямовану літературу, тобто літературу, що не тільки заангажована, але й виправдовує свій *raison d'être* цією специфічною позалітературною метою (в цьому випадку йдеться про повну політичну та культурну незалежність батьківщини); з другого боку, мати повну мистецьку свободу та чинно прагнути до мистецької досконалости — що, власне, й було тією вадою, що неминуче викликала розвал МУРу.

Питання про це іманентне напруження в програмі МУРу можна поставити інакше: цитований вище документ — ця сповідь віри й надії — є спробою свідомо (а з нашої перспективи можна сказати — розпачливо) примирити дві непримиренні протилежності. Суть речі однієї з них полягає у войовничій доктрині, яка каже, що майбутнє української еміграційної літератури знаходиться тільки й виключно в цілковитій посвяті політичній боротьбі, ясно передається "Думками про літературу" Івана Багряного. Разом з іншими програмовими статтями вона з'явилася в першому збірнику МУР, хоч, за звітами, вона не була зачитана на першому, так би мовити, конституційному з'їзді МУРу. Грубість і редукованість концепційної будови "Думок" Багряного про те, чим література може або повинна бути, йде рука-в-руку з його емоційним тоном і демагогічним стилем аргументації: література, що не є "збро[єю] в боротьбі одиниць і цілих народів за своє ствердження, за своє закріплення на цьому світі і за володіння здобутиим", є або "лімонада, щоб усолоджувати життя" (насправді, це отрута, що знесилює боєздатність народу; "лімонадне" письменство пасивне, а тим самим воно співпрацює з ворогом, з його літературою..."), або аберацією "мистецтва для мистецтва", що є нічим іншим, як "теорією дезертирів", "дезертирів від нації, від усієї боротьби, втікачів від тяжкої дійсности в сферу «краси абстрактної» в сферу

---

13. Див. Юрій Шерех, *Не для дітей*, стор. 27-29 і далі.

«світу вимріяного», або, врешті, холодним "об'єктивним люстром", яким користуються безсторонні "письменники-секретарі". Розуміється, що, якщо українська література має бути великою, а Багрянний цього гаряче бажає, вона мусить не тільки бути войовничою, але, як у війську, повинна бути підпорядкована загальній стратегії: "... в цілому комплексі засобів боротьби нації література повинна займати одну ділянку цілого наступального фронту, а український письменник повинен бути в перших його лавах. Поза тим я собі великої української літератури не мислю..."

Маніякальна і непогамована пристрасність літературного кредо Багряного з рештками радянських і вісниківських догм і рецептів (письменник — інженер людських душ; письменник — солдат, зобов'язаний військовою дисципліною; література — річ надто важлива, щоб бути приватною справою — вона справа національна; ухилення від догматично визначених літературних пріоритетів — ніщо інше, як національна зрада) — все це добре цитувати, але досліджувати далі — все одно, що бити дохлу кобилу або стріляти рибу в бочці. Одне тут ясно: МУР не тільки й не просто охоплював у своїй діяльності цю радикальну й, ніде правди діти, антигуманістичну версію української літературної програми, але на цьому ранньому етапі був великою мірою примушений офіційно віддзеркалювати її. Незабаром, одначе, з'явився її антипод у формі безсумнівно освічених і іманентно більш літературних поглядів.

Якщо йдеться про драматичний ефект, то після передової статті в цьому збірнику Багряного, зокрема його діятриби, програмові статті, тобто доповіді, виголошені на з'їзді — розчаровують. Це стосується передусім до "Великої літератури" Самчука. Самчук, автор кількох великих прозових творів і на протязі майже всього таборового періоду, аж до виїзду до Канади в 1948 р. голова МУРу, дуже старався зробити враження збалансованого, вдумливого, поміркованого аналітика ("По своїй природі не люблю крайностей, їх не переслідую і їх не проповідую. Не думаю категоріями революціонера, але рівночасно не розумію реакції на революцію"); його стаття густо перетикана самосвідомим метакоментарством ("Хочу думати і тут ясно, просто і наскрізь зрозуміло... І хай дарують мені ті, що не мають терпцю і воліли б чути про ці принципіві речі дещо скомплікованішою як і мовою, так і її висловом", або "Потім я свідомо хочу ще і ще повторюватися"). В результаті, з інтелектуального погляду його доповідь робить враження розсіяної, в суті речі — безформної. Якщо його взагалі можна цитувати (пор. перший епіграф до цієї праці), то тільки великими, багатословними уривками. Його безладні думки наскрізь конвенційні й добре, з усіх боків попідпірані: "велика

література” — це справа пекуча й невідкладна, але й складна й вимагає спокійного підходу; це нове й найсучасніше явище, але також і щось, що давно вже нас турбує; література — це мова народу й своєю літературою народи виявляють свій дух; народи, що мали великих авторів, самі стали великими; Шекспір і Гете були великими письменниками, але вони також належать всьому людству. І, врешті: сучасна українська література мусить прагнути бути великою; сама історія кличе нас, українських письменників, відпровадити свій народ на належне йому місце в світі.

Не зважаючи на всю концепційну й стилістичну безфокусність “Великої літератури”, в цій статті можна знайти певну, так би мовити, приховану програму. Можливо, за самим цим потоком багатослівності крився намір “відпружити” (Донцов сказав би “обеззубити”) питання “великої літератури”, зробити з неї не полемічну власність МУРу чи якоїсь більш-менш свідомої його фракції, а загальносприйнятливую істину (її гострі кути треба було б згладити магічними іменами Гомера, Шекспіра, Гете і Шевченка). Немає, в кожному разі, сумніву, що кінцевий франківський заклик “лупати скалу” відсталості та пробиватися в ясний день великої європейської літератури поставлено так загально, він звучить настільки будуюче й неконтроверсійно, що здавалося б, ніхто, нізащо не захоче ставити цього під сумнів. І на якийсь час так воно й було.

Тоді коли стаття Шереха “Стили сучасної української літератури на еміграції” аналітичніша, ніж напутлива, і зосереджує свою увагу на стилістичних можливостях “великої літератури”, а не на її усправедливленні, “Мала чи велика література” Грицай досконало ілюструє жанр повчання та напучування, як і різні загальники, якими поняття “великої літератури” вже встигло обрости. Грицай, уже тоді старший чоловік, колишній гімназіяльний професор (нар. 1881 р.), і його доповідь вповні відповідає архетипові австро-угорського “бельфера”: вона категорична, нормативна, не наділена багатою уявою й зовсім позбавлена почуття гумору. Як і його попередники на форумі з’їзду, Грицай вірить, що “нам треба, *конче треба*, літератури великого, європейського рівня, літератури, представники якої в силу їх авторитету як творці і носії духової культури народові, могли б виконати на арені великого світу важливе завдання, і не тільки чисто письменницького характеру”. Його болить те, що українці не мають письменників величини Л. Толстого або Г. Гавптмана, які могли б успішно представити українську справу на суд світової opinio, й також боліє, що —

В половині XVIII в. великий французький письменник Вольтер, пишучи свою відому історичну монографію про Карла XII, подав, очевидно на основі предложених йому царських джерел, що запо-

рожці Гордієнка, запрошені Карлом XII на святковий обід, вкрали після бенкету срібний посуд столової застави. Оця соромна для нас інсинуація Вольтера лишилася в його творі незаперечена ніким досьгодні!

Щоб компенсувати за цю подвійну відсутність — тобто відсутність українців у європейській свідомості та Європи в українській свідомості — Грицай пропонує з'їздові МУРу "заклик до українських письменників на еміграції", який проголошує "неодмінне завдання всіх письменників України докласти свідомо всіх сил до того, щоб піднести рівень української літературної творчості на вершини творчих досягнень найкращих літератур європейського і позаєвропейського світу". В його конкретній формі ("як шлях та принципіальні засоби до осягнення наміченої нами мети") це завдання парафразує (чи може скоріше парадіює) Кобзареве "учітесь, читайте". Отже, той таки збірник МУРу вимагає:

1. Грунтовне знання найважливіших творів світової літератури як красотворчої, так і наукової, зокрема ж творів літератур: англійської, французької, німецької, еспанської та італійської, і найновішої літератури Скандинавії.

2. Грунтовне знання чужих мов, а особливо: англійської, французької та німецької так, щоб український письменник архітвори літератур Англії, Франції та Німеччини читав безумовно в оригіналі...

3. Інформаційну працю між чужинцями про дотеперішню українську літературу за допомогою:

а) наукових та публіцистичних творів про цілість або поодинокі твори української літератури...

б) мистецьких перекладів українських творів на одну з цих мов, а творів чужих на українську мову, *керуючись тут ширшим пляном такої перекладної роботи, який буде проголошений і поданий до загального відома як директива для кожного українського перекладача* [підкреслення моє. — Г. Г.].

в) особистих зв'язків з чужими письменниками та з чужою пресою в тому середовищі, де тепер живемо, а листовних зв'язків також поза межами цього середовища.

4. Такі творчі концепції та сюжети літературних творів, зокрема ж в ділянці епіки й роману, а головне українського театру, які, виходячи чи то з українського чи з якогось чужого середовища, мали б загально-людський, ідеями "sub specie aeternitatis" насичений зміст, і давали розв'язання вічних проблем людського життя в дусі українського світовідчужання, висуваючи на овид усього світу філософічно-ідеологічну сторону та глибину української духовости.

Не сказано тільки нічого, в яких одностроях письменники мали б ходити.

Не зважаючи на весь педантизм, бюрократичну дидактику та суцільний брак гумору в цих рецептах (вистачить порівняти їх з

порадами Езри Павнда до Вілліама Карлоса Вілліамса про те, як треба розвивати свій інтелект),¹⁴ вони дуже точно віддзеркалюють і грандіозні бажання вплинути на великий світ, заімпонувати йому, і колективне гнітуче почуття неадекватності. І коли це друге майже завжди з'являється тільки в різних психологічно зумовлених масках, перше, публічно висловлене як національний обов'язок (або, тим більше, як національна місія) дістає свідомий й навіть програмовий наголос. Воно також має глибокі психологічні коріння (як це ми вже бачили у зв'язку зі згаданим комплексом уцілілих і частим пов'язуванням автобіографічних і національних елементів), але найяскравіше воно виявляється в закличках "до загалу".

В найширшому розумінні (як видно зі статтей Багрянного і Самчука) українську літературу попросту визначають як літературу ідеологічну й націотворчу. Так, наприклад, розуміє справу В. Державин в своїй доповіді "Національна література як мистецтво", прочитаній на з'їзді Української Вільної Академії Наук 22-23 червня 1947 р. в Міттенвальді; згідно з пропонованою ним нормою, саме те, що твір українськомовний, не робить його частиною української літератури: для цього він мусить також формувати національну свідомість (*Наше життя*, 14 липня 1947, стор. 4). Войовнича й агресивна версія цього аргументу *ex definitione*, аргументу, що явно пов'язує поняття "великої літератури" з національним обов'язком і місією, з'являється в заявах відродженого *Літературно-наукового вісника* (1948, 1), як і в різних політруків від літератури. Вона з'являється як незаперечна істина навіть у тверезому та критичному контексті. Так, наприклад, маляр Едвард Козак, який у своїй статті "Широкі шляхи і колоди на них" висловлюється досить песимістично про майбутнє українського еміграційного мистецтва й жахається повені аматорщини, браку критеріїв і самонакинутого провінціалізму, все ж таки кінчає тим, що "ми віримо, що все таки нашою працею зможемо зламати оту кригу байдужості громадянства й що саме воно в дальшому допоможе нам виконати нашу культурну місію, яку накладає на нас і час і історія" (*Арка* 1947, 2-3). Одначе цей аргумент найбільше вражає, коли ми його чуємо з уст не так критиків (або письменників, що виступають як критики, як наприклад, Багрянний чи Самчук) або ідеологічних сторожів, а письменників, що виступають тільки в ролі письменників, тобто в контексті свого власного артистичного кредо. І це можна чути з різних кінців літературного спектру, як ось від традиційно-побутового реаліста (або "збагаченого реаліста", як він волів

---

14. Див. Вілліам Карлос Вілліамс (William Carlos Williams), *Patterson* (Нью-Йорк, 1963), стор. 165.

себе називати) Василя Чапленка ("Будемо друкувати так, як спроможемося, — фотодруком, циклостилем чи інакше якимось, але не занехаємо тієї національної повинності, що лежить на нас. Я сам, маючи декілька великих речей, виношених роками й написаних порядком здійснення взятого на себе національного обов'язку ... тільки цим підбадьорюю себе в своїй праці");¹⁵ майже дослівно цей самий аргумент можна почути від ерудованого й загалом високоціненого "неоклясика" Юрія Клена, коли, пишучи "Про генезу поеми «Попіл імперій»", він наперед стверджує, що "не кожному народові дано мати свою епопею", а потім описує, як саме він дійшов до рішення "дати українській літературі епопею, якої їй бракує" (*Твори*, т. 2, стор. 331-333).

Ледве чи можна простежити в рамках цієї праці інтелектуальні й політичні джерела згаданого почуття місії. Одначе на двох можливих предтечах і моделях можна коротко зупинитися. Перший модель, очевидно, радянський, з його телеологією, його доктриною, що література — служниця політичного прогресу, з його напіврелігійною потребою навертати й спасати весь світ. Другий, на нашу думку, більш виразний і корінний, заснований на польському месіянстичному мисленні. Цей політичний месіанізм, його тези, а передусім його реторика, не міг не мати глибокого впливу на українців-галичан, тим більше що в деяких своїх аспектах він був спрямований саме проти їхнього політичного існування.

Реторичні варіації про історичну місію (це могло бути тільки реторикою, бо не було, зрештою, засобів, щоб впровадити цю ідею в дійсність) стали частиною загальнонаціоналістичного кредо і вплинули не тільки на мислення міжвоєнного періоду, але й на період воєнних років, і, як тепер бачимо, на повоєнні роки також. Свого часу Юліян Бачинський пробував розвінчати цю, як він висловився, "смішну хімеру"; у відповідь на тезу про "історичну місію", базуючися на конкретній українській історії, а не на голослівній бутафорії, він бачив лише одну "місію": "Хіба відстрашаючу, щоби показати іншим народам, як низько може власти нарід через свою — нікчемність...".¹⁶ Але його осуд цієї епігонської мегаломанії не мав жадного помітного ефекту: "часи вимагали" (цю формулу вживали сливе всі, ідеологи й неідеологи) віри, волі та героїзму, а не тверезої, розсудливої аналізи.

В протипагу цьому високому й абстрактному почуттю місії, що так явно впливає на реторику й мислення цього періоду та

---

15. "Ще про видавничі справи", *Наше життя*, 3 листопада 1947, 41, 136, стор. 6.

16. Див. його *Большевицька революція і Українці* (Берлін, 1928), зокрема стор. 7-13.

становить, так би мовити, тло й кругозір "великої літератури", є один особливо конкретний момент, що заслуговує на увагу. Йдеться про винятковий гін до творення організацій. Як і періодика, про що вже була мова вище, групи, об'єднання та організації постають швидко й так само швидко розпадаються. Але не йдеться тут про кількість. Йдеться передусім про потребу (про яку вище говорилося як про основну, визначальну прикмету цього періоду) творити всеохопливі "надорганізації" — розуміється для того, щоб керувати й "завідувати" цілими соціально-культурними процесами. Так поставали та існували "надорганізації" для політичного життя, для студентських справ, для мистецтва, літератури й науки. Деякі з тих всеохопливих організацій ніколи вповні не народилися: наприклад, пропонований "парлямент" для мистецтва, тобто з'їзд покровительських організацій від літератури (МУР), сценічних мистецтв (ОМУС), малярства (УСОМ) і музики (ОУМ) таки відбувся, але запланована "надорганізація" Об'єднані мистецтва (ОМ), хоч і вибрала президента (Самчука) й написала конституцію, не рушила з місця; подібно, всеохопна організація для науковців спромоглася тільки на конституційну конвенцію. Найважливішим в цьому, розуміється, це сам *намір* творити ці "установи". Бо навіть, якщо науковцям не пощастило заактивізувати свою Спілку українських наукових робітників, уже те, що з'їзд відбувся, а передусім те, що його резолюції закликали до створення надорганізації для *всіх* науковців і дослідників, з одним, об'єднаним науковим видавництвом тощо — це все є вельми вимовне (див. *Наше життя*, 14 липня 1947, стор. 4).

Тут також не можна не зауважити впливу радянського мислення, з притаманною для цієї системи ненаситною жадобою централізованого керування. Яка б не була етимологія цього мислення, в даному випадку для нас багато цікавішою є функція, яку це мислення в остаточному розрахунку виконує. В дійсності, беручи тут МУР як парадигму, така організація становить революційну спробу замінити поступовий, органічний і, розуміється, в своїй суті повільний процес вольовим почином, квазіполітичним *fait accompli*. Тоді коли література, тобто корпус творів, системи настанов і вартостей, гама жанрів і засобів висловлення, мусить розвиватися поступово, літературна організація може постати за один день.¹⁷ І хоч треба зважати на тяжкі обставини, не можна не

---

17. Судячи з того, що пише Шевельов, МУР постав дослівно так: *Не для дітей*, стор. 18. Костюк у свою чергу (див. його "З літопису літературного життя в діаспорі", стор. 7), зовсім відверто, навіть грайливо розповідає про те, як "Слово", Об'єднання українських письменників в екзилі, спершу почало своє існування на папері й тільки згодом набрало реального змісту.

помітити з хроніки діяльності МУРу, що він як організація більше цікавився своєю великою "національною ролею", різними символічними й "політичними" функціями (з'їздами, виборами, президентіями, заявами та програмами — все це ми аж надто добре знаємо з еміграційного життя), а не тією кропіткою земною (grass roots) працею, яка творить і плекає літературне життя. Те, що Шерех (а він як один з основоположників і головний речник МУРу напевно тут компетентний судити) вважає вадами МУРу, тобто його неспроможність забезпечити собі незалежні засоби й доступ до друку, як і невміння створити справжню організаційну мережу ("Українська еміграційна література в Європі 1945-1949") — це в дійсності щось набагато серйозніше. Воно показує не так недоліки у виконанні своєї ролі, як підставовий дефект, корінну суперечність в самій природі, в ідеї організації. Бо, якщо організація, що має на меті плекати літературу й забезпечити їй високі стандарти, не в силі властиво виконувати ті функції, то можна гадати, що її глибинна мета, її сутність нетотожна з метою, яку вона проголошує. Щобільше, виникає думка, що та підставова "вада", про яку тут мова — тобто брак справжніх (на протилежність символічним) організаційних прикмет, одним словом, брак реальної підстави — не причина занепаду й упадку МУРу, але попросту його визначальна прикмета. Зокрема тепер, з нашої перспективи, різниця між проголошуваними й практичними метами, намірами та пріоритетами досить виразна.

Поставимо крапку над "і": тут не йдеться про організаційні справи (ті чи ті успіхи чи невдачі в здійснюванні даної мурівської мети, а, так би мовити, про теоретичні справи, про саму суть явища, тобто про вартості й мислення, які породжували ті мети. Не йдеться, отже, про те, чи літературним процесом добре чи погано керували (тепер видно, що ним аж так добре не керували — і це йому вийшло тільки на користь), але про сам факт (і далші історично-літературні імплікації того факту), про ідею, що літературним процесом треба керувати, що його треба контролювати, що письменниками (вони ж бо будуть інженерами людських душ) треба керувати — якщо не силою, то моральним тиском — приймалося загально й ентузіастично — і тодішнім літературним "естаблишментом", і більшістю письменницького загалу. З нашої сучасної перспективи близькість цього розуміння літератури до радянського чи загальнототалітарного мислення це, мабуть, річ досить жалюгідна, але, незалежно від того, вона була підвалиною в загальному психологічному, культурному, здебільша несвідомому контексті ідеї "великої літератури".

Тут треба, хоч би коротко, згадати ще два моменти. Перший, це європеїзм, почуття, що українська культура й література по-

винні якомога більше черпати з досвіду, з культурних і літературних моделей Європи — тобто Західньої Європи. Наведені вище програмові заяви МУРу ясно пов'язують мету "великої літератури" з такою ж орієнтацією на "Європу", на Захід. У формі глибокого зацікавлення сучасними й авангардними мистецькими явищами європеїзм проявляється в творчості окремих письменників (наприклад, Ю. Косача чи І. Костецького) і навіть в різних колективних спробах (журнал *Хорс*).¹⁸

Але як інтелектуальне й мистецьке питання і як теоретичний підрозділ імперативу "великої літератури", європеїзм непозбавлений своїх комплікацій. Бо якщо "велику літературу" можна бачити як платформу, на якій майже всі були готові стояти, то європеїзм є одна з тих дошок у тій платформі, яку деякі оминали і тим самим час-від-часу знаходилися в дивному товаристві. З одного боку, ця відраза мала ідеологічну мотивацію. Якщо під європеїзмом треба розуміти (як це тоді й розумілося) орієнтацію на західній інтелектуальний і мистецький авангард, то йому напевно не потурали ані різні відтінки войовничого націоналізму, ані різні інші політкомісари, для яких, як наприклад, для донцовського *Літературно-наукового вістника*, мельниківського ідеолога Ждановича, в його статтях в *Орлику* чи для лідера УРДП, цитованого вище Багряного такі речі, як Джойс, Кафка і Сартр, як сюрреалізм і екзистенціалізм, були в основному незрозумілі, небезпечні й нечисті (зокрема для Донцова та йому подібних вісниківців ця ворожість корінилася в їхній нещодавно добре задокументованій погорді до західніх демократій; тепер, у таборах, коли доводилося жити на кошт тих таки демократій, треба було висловлюватися обачніше). Для редакції *ЛНВ*, в програмовій передовій статті до першого числа, сенс і суть речі великої літератури полягає власне в національному — і це недвозначно контрастується з "Європою":

До всесвітнього в творчості лежить шлях через національне. Жоден із справжніх великих письменників всесвіту не ставив собі наперед цілі творити велику літературу для всесвіту; кожен із справжніх великих творив, поперше, для того оточення, з якого бере він бодай основи характерів, кольорит і все те, що спонукує його творити.

---

18. Хоч різні публікації (наприклад, *Арка*) виразно цікавляться сучасним західнім мистецтвом, жадна в тому не дорівнює *Хорсові*: тут не тільки є великий вибір перекладів, тут не тільки подаються заголовки по-англійськи, по-французьки й по-німецьки, але й є навіть відозва до "чужих" письменників — по-англійськи та по-німецьки — присилати статті на бажані теми.

Він творить, поперше, для себе, для свого оточення, для нації з її почуттями, з її цілями, з її ідеями і прагненнями.

І коли такий твір напишеться талановито, з любов'ю до тих, про кого він написаний, він перетворюється в Велику літературу і стає твором не лише для нації, чи для якогось одного народу, а твором для всесвіту.

Про це треба пам'ятати деяким українським письменникам, що впевняють самі в себе, що ніби вони переросли свою націю на 50, а то й на сто років і готові вже, ось зараз, плигнути до всесвітнього столу Великих, але їх народ, їх нація вчепилась своїми "кащенківськими" руками в їх європейські фраки і... не дає взяти розгону, щоб вискочити на поверхню світу й показати себе в повному європейському блиску (*ЛНВ* 1948, 1).

Парадоксально, що подібне ставлення під сумнів "Європи" стає спільною настановою *ЛНВ* і Юрія Шереха, провідного критика цього періоду, критика, на якого під будь-яким іншим поглядом завжди можна було розрахувати, що він займе позиції діаметрально протилежні від вісниківських. Шерехова позиція, очевидно, продуманіша й витонченіша, а справжня іронія полягає не так у поверховій типологічній подібності тих двох настанов, як у тому, що Шерех, теоретик і головний речник МУРУ, і його фактичний голова (Самчук, за всіма даними, був радше номінальним або попросту декоративним головою), був протягом всієї своєї кар'єри критиком і публіцистом, що більше, як хтонебудь інший серед його сучасників орієнтувався на вартості "Європи". Щоправда, в уже згаданих "Стилях сучасної української літератури на еміграції" Шерех безпричинно обмовлює конкретну, реальну Європу і знаходить цінності тільки в її абстрактному вигляді (це в зв'язку з поглядами ВАПЛіте й інших чільних представників відродження 1920-их років): "Європа французького імпотента рантє й німецького рознесеного пивом крамаря взагалі не йшла в рахубу. Європа абстрактна, Європа культурних скарбів, здобутих фавствівською людиною — так, це бралось до уваги; але тільки для того, щоб, сприйнявши, перевершити" (*МУР*, збірник 2, стор. 56). (Чому саме конкретну, реальну Європу не можна вбачати в молодому, вельми потентному, французькому вельосипедистові, або в художому, незможному, але також потентному німецькому музиці — невідомо). Але хоч ця жовчна колька вповні типова для Шерехового самовпевненого й часто аподиктичного стилю, це не міняє суті речі. А суть речі цієї дискусії, що її Шерех потім випрацює в різних інших статтях — у його принциповому й переконливо аргументованому запереченні таким, як, наприклад, Володимир Державин, що готові були твердити, що один стиль (в цьому випадку — неоклясицизм) становить єдиний шлях (чи пак "колію") для досконалої української літератури. Абстрагуючися від того, що, вже

на перший погляд, ця концепція є абсурдно вузька й нормативна, це узаконення одного тільки стилю й разом з тим виключна орієнтація на "Європу" та на її "клясиків" мусить довести, як Шерех слушно зауважує, до звичайного епігонства та, врешті, стерильності. І, власне, щоб запобігти тому, Шерех, покликаючися на українську радянську літературу 1920-их років, постулює ідею "національного" або "органічно-національного" стилю, який би віддзеркалював своєрідність українського досвіду й духу. Повторюючи відоме гасло Зерова — *ad fontes* — він закликає: "Кличем сьогоднішнього дня повинно стати: *до джерел української національної культури*". І далі:

Отже: творячи, не дбаймо про світ і про репрезентацію України. Намагаймося глибше, повніше, вичерпніше висловити себе, свою правду. Думаймо глибше, дихаймо ширше, мислім і відчуваймо категоріями української імперії духу, а не малоросійської чи малопольської провінції, продумуймо свою концепцію, знаходьмо їй її форму вияву. І коли ми цього доможемося, коли ми створимо велику українську літературу, тоді "тим самим" ми завоюємо "собі голос і авторитет у світовому мистецтві". Наша література, що хоче бути великою, може бути тільки українською великою літературою — або вона не буде великою. Вдумаймося в це. Це не трюїзм, як може здатися прибічникам і представникам школярського мислення.

Чи означає це, що нам не треба знати чужі літератури й чужі мови, що нам треба зректися інформувати чужинців про нашу літературу? Ні, і тисячу разів ні. Ми не проповідуємо обскурантизму й самоізоляції. Не має права писати людина, яка не знає світової літератури, — бо вона відкриватиме давно відкрите, вона буде носієм провінціалізму й загальним посміховищем. Давно минули ті часи, коли можна було творити тільки нутром, не стоячи на рівні світової культури. На провінціалізм приречений і той, хто не знає чужих мов. Знати їх конче треба.

Національний стиль не етнографічно-стилізаційного типу не можна творити, не опрацювавши і не ввібравши в себе досягнень світової літератури. Дуже шкода, що доводиться ці абеткові істини повторювати. Але їх повторювати доводиться, бо, оперуючи ними, люди пересмикують карти (ЛНВ 1948, 1, стор. 4).

Немає сумніву, що ті рядки наводять більше питань, ніж дають відповідей. Ідеться зокрема про дві речі. Не враховуючи його полемічне й публіцистичне забарвлення, поняття "національного" або "органічно-національного" стилю (поняття, що його Шерех розвинув у пізнішій статті [див. примітку 12]) теоретично досить проблематичне; в корені його поплутаності лежить аморфне й багатозначне поняття "стилю" (Існування якогось своєрідного, "національного обличчя" чи "профілю" в кожній національній літературі — це річ samozрозуміла, тавтологічна. Але воно складається з цілої мости компонентів: з традицій, тем, вартостей,

способів перцепції. Це є тотальність, не стиль). Треба визнати, що сам Шевельов-Шерех згодом відрікся від цієї концепції. Другий, дедалі важливіший момент — це реторичний тон і суспільне призначення цього пасусу й усієї статті, до речі, а в остаточному обрахунку великої більшості Шерехового доробку. Суть речі цього — і це ясно бачимо в кінцевій згадці про "абеткові істини" і тим більше в надхненій реториці наступного абзацу¹⁹ — це переконання, що найвластивіша роля критика — повчальна, напутницька. Але коли для інших ця роля й тогa були зовсім природні, для Шереха вони перетворилися в сорочку Нессуса, що, кінець-кінцем, призвела його до "самогубства".

В наступному абзаці, щоправда, Шерех немов би заперечує це ("Але не плутаймо учнів і письменників. Не доводьмо, що грамотність корисна"). Але в ґрунті речі це не міняє повчального сенсу його статті й загальної настанови.

Про доречність, чи так би мовити "органічність" пов'язування "великої літератури" з європеїзмом можна сказати одне: ясно, що якщо йдеться про глибші вартості й основи, це сполучення штучне, навіть суперечливе. Бо навіть, якщо не припускати, що кожний, хто проповідував "велику літературу", вірив у контрольований і керований літературний процес (а, до речі, навіть "найліберальніші" зраджували такі тенденції), ледве чи можна заперечити, що, крім маленької горстки, всі вірили в якусь місію, в покликання української літератури як такої й кожного письменника окремо. А це ґрунтовно різниться від "Європи" (під цим терміном можна розуміти тільки синтезу панівних мистецьких та інтелектуальних тенденцій, а не соціологічно чи статистично розмежований аґреґат літературних явищ), яку тоді, як і тепер, визначали космополітизм, плюралізм і влада аванґардів. Як своєчасно зауважили (кожний по-своєму, очевидно) Шерех і Косач, саме намагання узаконити "велику літературу" Європою вказує на велику прірву між ними. Якщо характеризувати це категоріями відкритості культури, плюралізму, толерантності до інакодумців, гнучкості у вартостях і секуляризму, виникає думка, що ті два способи мислення — української еміґрації та "Європи" — дійсно далекі один

---

19. "Кожний, хто хоче бути письменником, мусить знати світову літературу і чужі мови. Він не письменник, поки цього нема, — підкреслюємо це категорично. Ера писарів і апологетів писаризму в літературі закінчилася. Люди без школи світового письменства можуть писати й друкуватися, — вони не письменники, і їхні писання нічого спільного з літературою не мають. Це — попередня кляса, перед вступом до літератури. Вона так само потрібна, як ще попередніша: вивчати літери, правила граматики й пунктуації" (*ЛНВ* 1948, 1, стор. 12).

від одного. Тоді, і ще на деякий час, емігранти були в Європі, але не були частиною Європи.

Якщо європеїзм становить (бодай формально) якусь програму й тим самим настанову на майбутнє, пов'язання з минулим, тоді історичний корінь того широкого комплексу, яким були мета та вартості "великої літератури", зосереджується передусім на особі й спадщині Миколи Хвильового. Це є той другий головний компонент, про який була мова раніше. Хоч спадщина Донцова, вісникізм і далі були помітні, вони були змушені займати оборонні позиції, частково теж і тому, що не так давно вони так ентузіастично підтримували фашизм і націонал-соціалізм. Хвильовий, навпаки, не тільки для таких як Шерех, Григорій Костюк або Юрій Лавріненко, що були з радянської України, але для різних письменників, критиків, інтелектуалів з різних частин України і з різним походженням був утіленням інтелектуальної й емоційної відвертості, оптимістичної й вольової настанови та, що найважливіше, глибокої відданості якості в літературі й в інтелектуальному житті, а разом з тим і погорди до провінціалізму; запах його слова був такий свіжий, що здавалося, що він ось тепер пише для літературного ярмарку. І це також причинилося до того, що контроверсія навколо Хвильового була така люта навіть за таборовими стандартами. Для деяких його єдиною позитивною рисою було його самогубство; інші обплывували його за те, що він не тільки комуніст, але й чекіст і матеревбивця (ці останні прикмети виведено на підставі дослівного читання його прози). Але, залишаючи полеміку осторонь, видно, що центральні програмові тези "великої літератури" (тобто "Європа", а не провінційність, якість, а не народництво, почуття місії й оптимізм у майбутності української літератури) будували на Хвильовому. Поза тим, як це часто буває з героями національної культури, життя яких перетворюється на легенду, Хвильовий для деяких став моделем, парадигмою письменника переслідуваного, але не застрашеного бюрократами та політкомісарами творця літературних опіній, що показав твердість волі не тільки словом, але й діяльністю. Не випадково, що Шерех, у свій час такий же творець опіній, позичив назву для своєї першої збірки публіцистики від Хвильового ("Табір в літературі і література в таборі") і пізніше заоркестрував свою символічну смерть — публічно, бравурно, програмово — на кшталт смерті того ж таки улюбленого письменника.

Основна структура або Підмурук МУРу

Справжнє значення "великої літератури" можна знайти тільки в самих текстах, для літературного критика та для літературознав-

ця це завжди остаточне джерело "доказів" і документації. Тезу, що ми висунули раніше, що концепція "великої літератури" надихає зміст і саму тканину (тон, інтелектуальний діапазон, різні композиційні й риторичні засоби тощо) окремих літературних творів можна й треба доказати; "велика література" ніяк не належить тільки тим, що говорять про літературу, тобто різним критикам і імпресарію від літератури. Але, з другого боку, зовсім не так уже легко показати, як саме ця мета й настанова формують даний твір, а може й усю творчість даного письменника. Поперше, кожний літературний твір — це завжди вузол різних зовнішніх і внутрішніх "причин", і наголошувати тільки одну, значить ризикувати викривленням цілоти. Ще важливішим є те, що кожне узагальнення, тим більше історичне, потребує відповідної широкої мотивації гама фактів. Одначе, навіть якщо ще бракує нам тієї оптимальної ширини й глибини аналізу, можемо в провізоричному трибі запропонувати деякі характеристичні тенденції чи домінанти, що знаменують мистецький бік явища.

Один головний ефект, що відразу кидається в очі, це особливе узаконення деяких жанрів і унезаконення інших. Одним словом, діє тут певна, не вповні висловлена (або недомовлена) поетика, що великою мірою базується на розрізненнях, які деякі критики роблять між "великою" й "малою" літературами, де "великі" жанри, як епос і роман, вбачають як суттєво вартісніші, естетично досконаліші, ніж такі "малі" жанри, як сатира, пародія, описи побуту й навіть лірика. Про ці останні критики залюбки висловлюються як про щось на зразок "літератури для домашнього вжитку"; це та архетипна східноєвропейська кухня, де ще не мита посуда співіснує з допіру випраними шарпетками, а члени родини сходяться поїсти й посваритися; коли сальонно-шляхетні жанри призначені для взірцевої поведінки й на імпонування гостям, передусім чужинцям. Неминучим результатом такої ієрархії є викривлення голосу й композиції. Ми не в силі, розуміється, "доказати", що нудність романів Самчука або Докії Гуменної впливає тільки з такого, власне, викривлення, де бажання "великого діапазону" зводиться до розтягнутого темпу й шаблонної (але дуже "серйозної") проблематики. У випадку *Попелу імперії* Клена, одначе, немає сумніву — бо сам текст це підтверджує — що, з одного боку, епічний жанр вибраний свідомо й програмово, власне, щоб "виконати" дану ієрархію-норму, а, з другого боку, що саме ця штучно накинена зовнішня модальність є джерелом головних вад цієї поеми. Поставимо питання рубом: *Попелу імперії* — це монументальне фіяско, його бажані епічні й історіософічні ефекти майже завжди сходять на непереконливе, настирливо помпезне позування — саме тому, що справжній (хоч, на жаль,

прихований і викривлений) емоційний тон цього твору, як і його розповідна й пізнавальна настанова, нічого спільного не мають з епосом або історією й не дають себе перелицювати. Найсильніші риси твору — а він таки їх має — це майже без винятку інтимні спогади (зокрема з дитинства), де потреба судити імперії (не одну ж бо, а кілька!) і філософствувати про всесвітню історію ще не закорінилася. І повчально й сумно порівнювати *Попіл імперій* Клена з його *Проклятими роками* (1938) і бачити, як багато ефективніше цей раніший твір гармонізує емоції й досвід, голос і форму. В цьому творі кінцева молитва за померлих і переслідуваних справді зворушує, висловлюючи більше мудрости й співчуття й глибше розуміння всієї тієї трагічної доби, ніж який-небудь силувано "історіософічний" уривок з пізнішого опусу.

Друга поширена тенденція, яку породила потреба "великої літератури", а зокрема обов'язок промовляти від імені всього народу, це перемежування художнього твору публіцистичними заявами, мистецьки неперетравленим політичним змістом. Творчість Багряного взагалі, а його драма (або "драматична повість", як він її окреслює) *Моритурі* зокрема, служить добрим прикладом цієї мистецької самозради або попросту фальшу. Тут, так само як у літературі, що її пишуть за рецептами соцреалізму, не вистачає показати людські пережиття — їх завжди треба збагачувати закличками, заявами й грубим символізмом. Не можна допустити, щоб власний досвід енкаведівських тюрем говорив сам за себе, як одна краплина в морі страждання, як щось своєрідне й разом типове. Ні, героя тут треба зробити красномовним речником усього народу (й нащадком самого Хвильового); Маркса треба дослівно зробити в'язнем, щоб через його приниження й терор над ним банкрутство його теорії стало ясним навіть для найтупіших читачів чи там глядачів.

Самовбивчість цієї вимоги, цього аж надто свідомого критерію "величчя", проявляється навіть у добрих творах, витончених і оригінальних, як наприклад, *Еней і життя інших* Косача. Згубна риса, спільна для цієї повісти, як і для поеми Клена та драми Багряного, це інтенсивна літературна самосвідомість (в негативному розумінні слова, тобто в сенсі англійського self-consciousness), що явно паралізує ширший потенціал твору. Ця самосвідомість, що загальніше називаємо "літературщиною", це напевно найотруйніший овоч концепції "великої літератури". Цей грандіозний стандарт (легко уявити собі бідного письменника, перед яким постає ареопаг, що складається не тільки з Шереха, Державина й Грицяя, але й з усієї світової opinio, що колективно має судити його твори), цей стандарт-опудало не міг не накласти на письменницьку братію загальне, як це Гомбровіч архивлучно назвав, "упупене". І неми-

нуча реакція письменника на цю інфантилізацію (а ми вже бачили, що критика цього періоду перенасичена педагогічною реторикою й позуванням) — це компенсація шляхом підкреслювання його літературності: він відкриває всі кляпани, щоб показати, що він також уміє грати на цьому інструменті. *Еней і життя інших* Косача служить прикладом цього оборонного механізму: цей твір не тільки підшитий літературними алюзіями, перекликами й цитатами з Шекспіра, Шіллера, Бодлера, Данте, Гоголя, Сервантеса й інших, але й в різних аспектах розповіді й розвитку героїв показує неспроможність знайти свій власний голос, саме тому, що так безнастанно й самосвідомо випробовує маску за маскою. Амбівалентність супроти літературних моделей не мусить бути літературною вадою — але тут вона є: не лише тому, що вона така настирлива, але й тому, що паралізує і голос, і динаміку повісті. В найгірші моменти (розуміється, не завжди), ця метаматичність завішує повість в декларативному — і поетизованому — тумані: речі, емоції, людей, ідеї не показують, але обвивають в "літературних" описах. Реквізити стають важливішими від акторів і від самої дії.

Слід ще раз сказати, що мова тут тільки про більш-менш оголені тенденції й несвідомі взори; це не свідомі позиції, а тим більше не програмові настанови. Але раз ми їх собі усвідомимо, то не можемо не бачити їхньої наявності — і закономірності. В найгіршому випадку, як це Костецький колись зауважив,²⁰ письменники зачинають вибирати зовсім невластиві їм ролі, щось на зразок тенорів, що стараються співати басо профундо — а все тому, що так "історія веліла". В кращому випадку фалш є прихованіший і полягає в тому, що письменник, щоб виконати якусь абстрактну норму "величі", зраджує потенційність свого мистецтва, позолочуючи квіти.²¹

Якщо все це трохи плинне через те, що окреслює індивідуальний мистецький твір і психологію творчості, є все ж таки один момент — до речі йдеться тут про конкретну та соціологічну структуру — що набагато категоричніше характеризує "велику літературу". Але спочатку вдумаймося ще раз у суть аргументу.

Проголошуване програмове окреслення "великої літератури" вже всім відоме: це створення літератури, що мала б віддзеркалити велич і глибину українського духу й українського досвіду,

---

20. "Про єдність різноманітного й суперечливого", *Слово*, збірник 1 (Нью-Йорк, 1962), стор. 325.

21. В одній пізнішій статті Шерех говорить про "фальшивість" усього покоління поетів; тут він уживає це поняття в іншому й вужчому контексті: "Покоління бере фальшиву ноту", *Нові дні*, січень 1953, стор. 6-9.

літератури, що була б багатогранною, плюралістичною й досконалою й тим самим "не гіршою від інших великих літератур"; літератури, що була б "європейською", а не провінціальною, що заїмпонувала б світові, що допомогла б українській політичній справі, ставши підмурком відродженої держави. Всі ці напевно дуже щирі, але здебільша утопійні дезидерати базовані на свідомому й несвідомому почутті місії. Свідомий бік цього почуття виявляється, власне, в цих дезидератах, точніше — в їхньому проголошуванні. Несвідомий бік — це її невідривний антипод, що складається з почуття травми й страху, травми недавніх страхіть і ще раз розбитих надій і страху не тільки перед незнаним майбутнім, але й перед неминучою потребою сконфронтуватися з дійсністю як такою. Бо багато емігрантів, що так довго вважали себе "європейцями" (зокрема в контрасті до "азіатських" чи там "варварських москалів" — ясно, що мова здебільша про галичан), а тепер нарешті опинилися в самому серці тієї ж Європи, не могли не побачити контрасту між нею й собою й, мабуть, ніколи перед тим не чулися такі голі, виставлені на осуд і неадекватні. І, справді, деякі одиниці (літературні й мистецькі критики) час від часу вказували на те, що українське культурне життя — навіть в порівнянні до розбитої Німеччини — жалюгідно провінціальне й недорозвинене. І, власне, тому була величезна потреба заперечити тому станowi й бодай символічно відкинути його: "велика література", що деяким могла здаватися видумкою кількох критиків і "лівих експериментаторів", а ще іншим конспіративним (і, зрозуміло, отруйним) овочем однієї організації, насправді була висловленням глибоковідчутної потреби (і тут звичайно треба бачити й феномен, й епіфеномен, тобто, з одного боку, саму потребу й, так би мовити, ідеальну вартість як таку, і, з другого — їхню артикуляцію у вигляді обговорюваних тут тез. Ці речі не завжди синхронні — наприклад, свій *Попіл імперії* Клен почав писати перед тим, як "офіційно" проголосили тезу про "велику літературу" — але обидві тези тісно пов'язані. Дана вартість і літературний факт, тобто текст, що її втілює, не тільки пов'язані з теоретичною артикуляцією, але й її підмуровують, і передбачають). Ще не було випадку в історії української літератури, щоб літературне гасло чи програма мали такий культурний резонанс і задовольняли таку глибоку потребу. Ця потреба символічного самоствердження й компенсації за різні історичні травми й невдачі була кончею для групового почуття власної гідності й тим самим духового перетривання. Як ми вже бачили, і символічний (наприклад, в літературних організаціях чи в суспільній діяльності) і компенсаційний моменти (в самих творах) здебільша не сприяли справжнім естетичним досягненням, але на це не було ради — такі були

часи. Словами Теока (*Карикатура з літератури*, 1947, стор. 28): "In the bad time — there are the bad writers".

Базою всього того — тобто свідомих й несвідомих потреб та бажань — є структура, що дає нам суцільне окреслення цього періоду й ролі, яку теза про "велику літературу" мала в ньому відіграти. А це є доволі простий факт, що літературна дійсність того періоду, в усіх своїх розгалуженнях, звернена безпрецедентним чином на читача. Читач, розуміється, завжди чинник у літературному рівнянні; його присутність, разом з письменником і текстом, становить комунікативну функцію літератури. Але наголос може бути різний, і в цей період, як уже зазначено, зв'язки між письменником і його читачем чи точніше — піднесення читача високо понад письменником і його твором — особливо виразні. І під тим оглядом також період ДіПі — винятковий в новітній українській літературі: бож рідко коли над письменником і його твором так домінували невисказані вимоги потенціального читача й відкрито проголошувані претенсії дійсних читачів і їхніх різних (часто доморобних) речників (Щоправда, тут можна добачати певну конкуренцію з українською літературою, що виходить під егідою чи пак кормигою соцреалізму. Але читач там уповні опосередкований — в офіційній літературі урядовими обмеженнями й цензурою. Рівночасно письменники, що потрапляють до естаблішменту, дістають привілеї та статус, недосяжні для еміграційних письменників, дарма що й вони можуть розпинатися за свою партію).

Хоч у період, про який ввесь час мова, програма й мета "великої літератури" не вповні тотожні (тут і там були письменники й твори, що їх годі пов'язувати з "великою літературою" — так само, як у період романтизму були письменники й тексти, які не поділяють романтичних вартостей і поетики), орієнтація на читача й похідні від неї реторика, поетика й світосприймання, становлять ґрунтовну сполуку між тими двома явищами й дозволяють нам бачити "велику літературу" як домінанту в мисленні цього періоду. Доказів на це — безліч, і тут можна тільки зазначити деякі видатні факти й рубрики, в які вони вкладаються.

Посиланнями на читачів, турботами про те, чи читач розуміє та чи він заангажований більш чи менш виразно висловленим переконанням, що тільки загальна апробата чи одноставність колективу (як це сказав Тувім, "kura, kura ku roḡdzē") означають справжню силу, рояться різні теоретично-програмові статті, рецензії та полеміка. Гасла, про які ми вже говорили — "місія", "поклик нації", "вимоги доби" (чи там "історії"), і, ясна річ, ціла гама воєнних образів — все це нагадує політичне ораторство та мітинги. Концепція, що українська еміграційна література повинна

орієнтуватися на політичні інтереси, і, до речі, вони повинні її оформлювати, постійно чекає за лаштунками на те, щоб політкомісари від літератури або критики, що залюбки грають ролю політкомісарів, витягнули її на центр естради (Добрий приклад цього в "Одвертому листі до Ю. Шереха" Юрія Бойка, в якому критик картає теоретика МУРу за його аполітизм і за те, що він толерує аполітизм у таких як Косач, а тоді заявляє з непорочно циркулярним розумуванням, що "Українська політика і українська література мають поміж собою спільне те, що і одна і друга повинні стояти при джерелах національного життя. Тоді вони матимуть антеївську силу. В цій спільності джерела закладена природна передумова їхнього союзу").²² Коли групка невдоволених письменників, називаючи себе "Світання" (дослівно вони себе окреслюють як "ідеалістична літературна група «Світання»"), відколюється від МУРу, їхній відвертий лист до правління цієї ж організації (*Неділя*, 7 грудня 1947) має всі ознаки заяви, що віщує партійну схизму; головний закид, очевидно, це баламучення народу чи пак читача. Зазначивши, що "Об'єднання МУР ґрунтовно скомпромітувало себе і свою видавничу марку «Золота брама» низкою публікацій, мистецьки маловартісних, а зокрема — ідейно фальшивих і глибоко некорисних для української національної літератури", і перерахувавши відтак головні твори Косача та Шереха, автори цього листа наголошують, що "літератори, що найбільше спричинилися своїми друкованими виступами до компромітації об'єднання МУР в очах національно свідомого читача, а саме — Ю. Косач і Ю. Шерех — і надалі лишаються для широких читачьких шарів немов головними репрезентаторами ідейної лінії МУР-у..."

Читач, одначе, не виступає тільки як збентежений, ошуканий або обурений об'єкт авторських хитрощів.²³ Іншими словами, він не є тільки конструйований демагогічно, тобто штучно накинутими політичними чи ідеологічними міркуваннями. Він — також

---

22. Ю. Бойко, "Одвертий лист до Ю. Шереха", *Орлик*, листопад 1947, стор. 20. Подібний неприховано політичний підхід вбачають у статті Бойка про Барку "Про Василя Барку і про дещо принципове" (*Орлик*, травень 1947, стор. 21-23), де він картає поета за брак виразної політичної лінії чи постави і значущо радить йому відкинути "абстрактний гуманізм" і вийти на єдину правильну дорогу: войовничого націоналізму.

23. Див. зокрема рецензію Д. Г. "Фосфоризуюче болото", *Орлик*, жовтень 1947, стор. 32, і діятрибу Грицяя — на довжину монографії — проти Косача, Костецького й інших подібних інтелектуальних і моральних "банкрутів": "Банкрот літератури", *Орлик* 1947, 9-12, і 1948, 2-4. Його незмінний тон високого обурення також подає моменти (ненавмисного) комічного відпруження.

неприхований адресат. Це найвиразніше в педагогічній настанові (модальності), що нею критики так радо користуються. Часами таки виникає враження, що розмову про літературу зводять до букварів і лекцій бонтону, до *Kinderstube* і виховування малих і дорослих дітей, та, кінець-кінцем, до повного "упупеня".²⁴ Історичні пов'язання цього стану речей з просвітою та з традиціями народництва без сумніву заслуговують на докладніше дослідження.

Немає також сумніву — це ж бо голий факт, а не інтерпретаторська формула — що критика цього періоду переживає розквіт і навіть досягає певної гіпертрофії. І це також віддзеркалює орієнтацію на читача, бо велика більшість цих писань (закономірно й зрозуміло) звертаються не до формальної, "внутрішньої" аналізи, а до загальних тематичних або суспільних категорій. В чисто функціональному сенсі, тобто абстрагуючися від тону, змісту й рівня цих писань, критика таборового періоду виконує природну роль розмови про літературу з певною публікою; під сучасну пору в еміграційній літературі критик говорить тільки з маленькою горсткою інших критиків.

Найважливішим, однак, є те, що питання читача, питання, що й як для нього писати, становить той ґрунт, на якому "велику літературу" висаджують у повітря і на тому замикається цей період еміграційного писання. Щоправда, бомбу чи бомби наставлено й підірвано рано, але літературні будівлі — власне, тому, що збудовані зі слів, а не з цегли — і вони довше розпадаються. Головні саботажники, як це всі давно підозрівали, були Костецький і Косач — обидва основоположники цього об'єднання. Їхня ересь, вибухова речовина, не була, як це тоді думали, їхньою аполітичною настановою (ані навіть Косачевий пристрасний наступ на вісникізм); це не був їхній "європеїзм", ні "ліве" експериментаторство,²⁵ аванґардна поетика чи еротична тематика (того останнього, на жаль, було дуже мало). Їхня ересь полягала, попросту, в тому, що вони відкинули гегемонію читача, і, щобільше, звели його до найменш істотного чинника в трійді літературної комунікації. Косач це зробив безпосередньо й полемічно, в ході обґрунтування ліберальних, гуманістичних вартостей; його гас-

---

24. Крім Грицяя, критик, що до цього береться з найбільшим запалом і почуттям місії — це Шерех. Див., наприклад, початок його статті "Етюди про «незрозуміле» в літературі", *Арка* 1947, 4, стор. 1, і вступ та окремі статті в *Не для дітей*.

25. Гра Костецького зі словом "камбрум" в його оповіданні "Божественна лжа" (*Хорс*, стор. 49-68), стала для деяких критиків доказом його "здеґенованого" браку серйозности.

ло — "за суверенність письменника" — хоч стоїть як заголовок одного розділу його "Вільної української літератури" (МУР, збірник 2), є по суті її центральною темою. Аргумент Костецького — тонкіший, посередніший, і в остаточному підрахунку, плодотворніший. Він пропонує реформулювати питання: "не що, а хто і як". Ідеться про те, що треба постійно знаходити свою індивідуальність, і на це — в самому принципі — немає готових формул. І критик, і письменник повинні ставити питання, а не проповідувати відповіді.²⁶ Ніщо не могло так підтяти тезу про "велику літературу"; вона ж бо, власне, тому що була програмою з ясно наміченими метами й дезидератами, постулювала відповіді. І нас зовсім не повинно дивувати, що тоді, коли Костецького бичували за різні, часами зовсім дрібненькі прогріхи, про цю ересь якось не згадували. Її попросту ніхто не зауважував: матерія не розуміє антиматерії.

І також не повинно нас дивувати, що естетична програма суверенного індивідуалізму, справжньої — нереторичної — відвертості до нових і "чужих" ідей та моделей, інтуїтивного відкидання штампів, місій і організаційної надбудови з її "керуванням" літературою — все це, що в зародку крилося в косо-язиких і пробних міркуваннях Костецького, прийняло та наділило змістом наступне покоління, так звану Нью-йоркську групу. Може це жорстоко (історія тільки такою й буває), але здається, що найбільшим досягненням МУРу було те, що він дав притулок таким "диверснтам", а досягнення "великої літератури" в тому, що вона так швидко породила свою антитезу.

---

26. Ігор Костецький, "Український реалізм ХХ сторіччя", МУР, збірник 3, стор. 34 і далі.

ТЕРПКО В СЕРЦІ

Наталя Ливицька-Холодна

УСМІХ

Знов тиші оксамитний клапоть
Упав на слів стогранне скло,
А серце раптом, наче папороть,
Чудесним цвітом зацвіло.

На скатертині пляма світла
І усміх по той бік стола:
"Скажи, чи ти хоч раз помітила,
Що молодість уже пройшла?"

1952

МАРИВА

Ти приходиш тепер щоночі,
заглядаєш в душу з докором,
І плачуть замучені очі,
і минулого марива хором
парастаси і панахиди
загиблій душі моїй виють.
О, не клич же Діви Обиди,
помолись до Діви Марії:
випроси в неї прощення
своїй матері оглашенній.

1969

Терпко в роті і терпко в серці, —
чи серцем це зветься тепер? —
Чорний птах відкриває дверці
в таїну останніх вечер.
Чи ж приймеш до свого столу
мандрами змучену вкрай?

Із збірки *Поезії старі і нові* (В-во Союзу українок Америки, 1986).

Йду до Тебе спроквола
аж з-понад круч Дніпра.
Йду, щоб припасти в покорі
Тобі до стіп...
Доки дух у постійній зморі
не осліп.

1969

Ще одна безсонна ніч,
іще зойк без відгуку в пустку...
не струсну тягару із пліч,
тільки пальці в заломі хруснуть.
Наче сльози з усіх очей,
всього світу зібрала ніч ця,
і ріка їх тече
через мене у Вічність.

1984

МИСТЕЦТВО

МИХАЙЛО КМІТ (1910-1981)

Володимир Попович

22 травня 1981 р. помер у Сіднеї, тихо й непомітно, навіть без повідомлення у пресі, Михайло Кміт, один із провідних модерних малярів Австралії трьох останніх десятиріч.

Як за життя мистець не організував собі ні реклами, ні розголосу, так і після його смерті не було статтів, ані розвідок про його творчість. Щоправда, з приводу його виставок можна було прочитати в австралійській пресі, хоч і дуже похвальні, алеж надмірно короткі нотатки про нього.

Кміт не мав звичаю збирати документацію про свою творчість і навіть не подбав про видання хоч би скромної монографії. Отже, особа мистця залишається для нас тепер до деякої міри загадковою, можна сказати таємничою. Відкриттю до деякої міри дверей від цієї таємниці та схарактеризуванню мистця бодай у загальних рисах призначена ця стаття.

Кміт народився 25 липня 1910 р. в Стрії, в околиці Карпат, в родині з мистецькими обдаруваннями — батько Константин любив музику і мав гарний голос, брат Володимир і сестра Ольга студіювали малярство.

Коли Михайлові було чотири роки, його родина переїхала на постійний побут до Львова. Там Кміт провів свою молодість і закінчив середню школу. Мистецьку освіту здобув в Академії Мистецтв у Кракові (1933-1939). Після закінчення студій вибухла Друга світова війна, і воєнні роки Кміт перебув учителем рисунків,

Михайло Кміт, 1910-1981
(фото 1943 р.)

спочатку в початковій школі в Білій Підляській (1939-1941), а потім викладачем малярства й композиції у Мистецько-промисловій школі у Львові (1942-1944). В 1944 р. Кміт виїхав з України, як і багато його земляків, у змушену радянським комуністичним режимом еміграцію до Західньої Європи.

В 1944-1948 рр. він жив у Брегенці (Австрія), де одружився з австрійською Еддою. За цей час він узяв участь у кількох збірних виставках мистців-емігрантів зі Східньої Європи, які відбувалися в Австрії та в Західній Німеччині. На цих виставках твори Кміта вибивалися на перші місця.

Не маючи виглядів на працю в знищеній війною Європі, Кміт вирішив виїхати з Європи. В травні 1949 р. вони з дружиною прибули до Австралії на дворічну контракткову працю. Перший рік він працював на фабриці у Віллавуді (Villawood), а другий — носильником на залізничій станції та якийсь час у кімнатного маляра в Серрі-Гіллз (Surry Hills). Відбуваючи свою контракткову працю, Кміт вечорами, а то й ночами завзято малював, і його творчістю зацікавилися мистецькі кола й галерії. Від 1951 р. він присвячує себе виключно малярству, багато працює й влаштовує виставки в Сіднеї та в інших містах, а його твори потрапляють до приватних і публічних збірок.

Кміт дістає нагороди за свої малярські твори: в 1953 р. — нагороду Блейка (Blake Prize), в 1954 р. — нагороду Перта (Perth Prize), в 1955 р. — нагороду критиків (Critics Prize), в 1957 р. — нагороду Салмана (Sulman Prize). Одним словом, Кміт здобув собі доволі швидко визнання в Австралії, вибившись на чільне місце між своїми колегами. Хтось інший на його місці, мабуть, вдоволився б швидким успіхом і сидів би в Сіднеї. Кміт забажав іти вище, вибратися в широкий світ.

В 1958 р. він виїхав до Америки і, діставшись до її берегів, осів у Каліфорнії. Вибір місця осідку було його фатальною помилкою, бо, щоб здобути визнання в Америці, треба осягнути його в Нью-Йорку й тільки там. Кого визнають мистецькі кола в Нью-Йорку, того респектують у всій країні, а хто не дістане нью-йоркської марки, того нерадо, а то й узагалі, не приймають престижеві галерії в провінційних містах.

В Каліфорнії Кміт був невідомий і тому мав великі труднощі дістатися наверх. Після кількох років випробування фортуни в Америці Кміт за порадою знайомих з Австралії повернувся в березні 1965 р. до Сіднею, а дружина з дочками Ксенею та Танею залишилися в Америці. В Сіднеї мистець замешкав у дільниці Куджі (Coodgee) над морем. Відновивши зв'язки з галеріями й гандлярами, він знову багато працював. Цей період, як і перший австралійський період, належав до дуже інтенсивних у його житті.

Кміт знову заснував родинне гніздо, одружившись з музиком

Нормою, а в 1968 р. в них народився син Михайло.

Від 1970-их рр. мистець починає мати клопоти зі здоров'ям. Хворе серце треба було підтримувати електричним стимулятором. Мистець і не дуже то дбав про себе, бо багато курив і вживав алкоголь. Рівночасно виявилася в нього ще одна недуга — діабет. Не зважаючи на послаблення фізичних сил, Кміт не припиняв творчої праці, лише її сповільнив та перейшов з олійної техніки на гваш та акварелі. В 1980 р. поганий стан здоров'я змусив його перестати малювати, а 22 травня 1981 р. серце мистця зупинилося навіки. На бажання дружини його тлінні останки спалили в крематорії.

Мистецька творчість Кміта є без сумніву сучасна й оригінальна, але важко було б втиснути її в якісь рамки чи обмежити котримсь одним точно означеним стилем, яких було так багато в нашому столітті. Зрештою, це й непотрібно, бо мистецтво творять мистці-одиноці, а не напями чи стилі. Хіба для полегшення уяви про творчість Кміта можна лише сказати, що в порівнянні з іншими сучасними малярами він стоїть найближче до експресіоністів і до "Паризької школи" (Матісс, Ван Донґен, Пікассо).

Малярство Кміта є загалом предметне, не реалістичне, намалював він також деяку кількість чисто абстрактних картин. Сюжет Кміта — це передовсім людські фігури, а вже значно меншою мірою — квіти, твори на релігійні теми й абстрактні композиції. Ні краєвидів, ні жанрових сцен він не малював. То ж можна твердити, що в центрі його уваги стояла завжди людська фігура, але не як конкретне портретне зображення, лише як суто композиційний сюжет для малярського твору.

Мистець трактував своїх персонажей не реалістично, а лише уявно, символічно, себто абстрактно. Кміт послуговувався людськими фігурами для висловлення якоїсь характеристичної ознаки людини, її стану душі, настрою, професії чи навіть для зображення якогось абстрактного символу. Про це свідчать вже самі назви картин: *Привітання, Залюблені, Джентлмен, Поетка, Студент, Мистець, Цинік, Модель, Спокуса, Хвилювання* тощо.

Бажаної характеристики своїх персонажів Кміт досягав виразом обличчя та рухом голови й рук. Мистець звертав особливу увагу на вигляд рук; формою рук і пальців та їхнім укладом йому вдавалося виявити деякі прикмети їхніх власників. Він казав: "Щоденно бачимо багато людей і те, що в них бачимо — то тільки обличчя й руки. Ті обличчя й руки — то є ключі до душі й характеру. Старші люди сильного характеру, важкого або легкого життя, мають свої життєписи на обличчях і руках. У молодих людей цього нема. В них є тільки краса молодого віку".

В його персонажів можна запримітити деякі спільні риси, завдяки яким можна легко впізнати його картини, як, наприклад,

великі очі (немов на візантійських іконах чи на картинах Ван Донгена), низьке чоло, високопіднесені брови, довгий і тонкий ніс, видовжені пальці великих рук, обличчя буває часто намальоване в профіль або цілком анфас.

Персонажі Кміта нереальні, немов нематеріальні, загадкові, в більшості випадків ліричні, інколи трагічні, рисунок лиця сильно схематизований, однак, ніколи не переступає межі людського вигляду, як це бувало часом у Пікассо.

Кміт малював і жінок і мужчин, з перевагою перших. У жінках він зображував красу, молодість, привабливість, кокетливість, часом романтичну замріяність, уникаючи при тому еротизму та вульгарности. В мужчинах Кміт представляв сильні характери, мужність, монументальність.

Формальне відображення людської фігури мистцем — суто малярське, себто фігуру модельовано в рельєфі за допомогою відповідних тонів барв, але в багатьох творах видно поєднання малярства з графікою, бо, крім рельєфного моделювання барвами, на них видно додані лінійні обрамування форм і чисто лінійні, графічні зображення деталей. Ця "домішка" графіки до малярства проявилася головню в пізніший період творчости Кміта.

Композиції з людськими фігурами намальовано переважно в тривимірній площині, але є чимало двоплощинних творів. Для відображення нереальних, загадкових персонажів тривимірні композиції були б, може, занадто реалістичні, показуючи об'єм і матеріальність фігури, мабуть, тому Кміт малював чимало творів у двовимірних площинах?

На багатьох картинах лише обличчя та руки більш-менш докладно намальовані, зате решта тіла ховається, щоб не сказати цілком зникає, під сильно геометризваними формами одягу, якими мистець віртуозно орудує, надаючи картині бажаної динаміки за допомогою відповідного ритму форм і барв. У цих геометризваних формах костюмів та тла картин виступають, немов би щасливо поєднані в якійсь дивній симбіозі, впливи візантійського стилю з кубізмом і конструктивізмом.

Після творів з людськими фігурами, що творять левину частину його спадщини, друге місце в дорібку мистця займають квіти. Квіти Кміта виглядають надзвичайно декоративно, вони гарні в кольорах, але виходять може трохи штучно й таємниче своїми напіваабстрактними формами, бо в дійсності таких квітів у природі немає. Майже кожну композицію з квітами строго видержано в одній тональності, і ця кольористична гармонія надає картині краси й оригінальності. Чимало картин з квітами мають симетричну побудову й двовимірну площинність (як в українському народному мистецтві) і через це вони є більш декоративними, ніж суто малярськими творами (хоч останнім часом цей

Михайло Кміт, *Привітання* (1955, олія)

поділ на декоративне й недекоративне малярство втрачає свою силу).

Є деякі твори, в яких квіти, згідно рослинні елементи, не-призначені відобразити такий чи такий вид зі світу ботаніки чи показати декоративний букет квітів, вони є лише прямим приводом для напів- чи цілком абстрактної самостійної композиції на тему квітів. Кольори в квітах бувають ніжні, радісні, оптимістичні й надзвичайно чисті.

Абстрактні твори Кміта, яких, до речі, багато нема, побудовані на рослиноподібних формах, а меншою мірою на геометричних формах. Ці форми гнучкі, пливкі, нема в них ні гострих кутів, ні прямих ліній, ані диспропорційних величин, їм притаманна якась елегантна легкість, гармонія та мелодійність. Деякі з них побудовані на однакових або подібних, ритмічно повторених формах. Усі вони завжди добре збалансовані композиційно та кольористично з уживанням обмеженої кількості барв (дві-три). Площинність переважно двовимірна.

Абстрактне мистецтво, яке набагато складніше предметного, вимагає інтелектуального підходу та дуже солідної підготовки з уживанням численних проєктів, щоб абстрактною мовою висловити думку, яка була б зрозуміла глядачам. Цього в Кміта не було, бо його малярство є радше інтуїтивне, ніж розумове, й тому не всі його абстрактні картини комунікативні й не завжди чітко передають ідею автора. Саме з цієї причини, правдоподібно, Кміт недовго працював у цьому напрямі.

Та не зважаючи на свою "загадковість" чи брак комунікативності, абстрактні картини Кміта подобаються з першого погляду своїми приємними погідними барвами, своїми декоративними властивостями і в тому, мабуть, полягає вся їхня краса й вартість. Однак не можна відмовити мистцеві й у самій оригінальності та винахідливості композицій, які ніколи не є ні сухі, ні банальні, ніколи не повторюються, як це трапляється в деяких інших мистців.

Твори на релігійні теми, яких мистець багато не малював, можна поділити на дві різні групи. Деякі з них потрактовано в дусі старих візантійсько-українських ікон, інші намальовано свобідніше, незалежно від історичних стилів. Твори першої групи мають традиційні сюжети, іконографію, але вже кольори, рисунок, а головню декоративні деталі потрактовано вільно, сучасніше, до них автор завжди додає щось власного, і саме ці нововведення роблять їх оригінальними та цікавими (*Св. Юрій*). Цей вид творчости Кміта дав підставу деяким критикам зарахувати його до неовізантистів. У другій групі творів релігійного змісту Кміт висловлюється так, як і в інших своїх фігуративних творах — з деякими елементами експресіонізму (*Вознесіння*). Але і в перших, і в других своїх творах на цю тему Кміт зумів відтворити містерійний настрій, конечний для релігійного малярства.

Та Кміт як маляр здобув славу в першу чергу як кольорист, бо його барви домінують і над композицією, і над рисунком, надаючи картинам великої сили та краси. Він не має "своїх" кольорів, як це буває в деяких малярів, мистець уживав різні кольористичні гами різної інтенсивности, залежно від періоду творчости та, очевидно, від самого сюжету. Більшість його творів видержано в одній

Михайло Кміт, *Молоді жінки* (олія)

тональності, але бувають і образи з виразно контрастовими барвами.

Загалом, кольори Кміта чисті, шляхетні, сильні й переважно теплі. Деякі праці інколи виглядають немов емалеві твори, бо фактура нагадує емаль з її сильними та несподіваними кольористичними ефектами. Переважна частина картин Кміта своїми барвами створює погідний, а то й радісний настрій, понурих картин у нього надзвичайно мало. Найчастіше вживані кольори — червоний, зелений і темносиній. Тло картин буває часто червоне, або в інших теплих барвах, при чому об'єкт на першому пляні може бути в холодніших тонах. Він уникає брутальних кольорів, шукаючи в усьому гармонії й такту.

На початку своєї творчости Кміт уживав дуже обмежену кількість барв у одному творі, часом він давав лише один колір з різними відтінками, тонами та півтонами (*Автопортрет*, 1943). Та вже в 1950-1965 рр. барви Кміта стають багаті, яскраві й численні, й цей період помітний саме силою та багатством кольорів. Після 1965-1970 рр. Кміт знову обмежує свою палітру двома-трьома кольорами. І якщо дошукуватися в творчості Кміта різних етапів, то їх можна визначати в першу чергу на підставі різного вживання кольорів, а вже значно менше в стилістичних ознаках.

Композиції картин Кміта не є ні традиційні, ні банальні, вони сміливі своєю несподіваною мізансценою чи кутом бачення, без натяків на ексцентричність. Його картини ніколи не є "сухі", ні "штивні", вони завжди живі, притягаючи своєю свіжістю та безпосередністю. Малярство Кміта серйозне й добре обдумане, хоч мистець твердив, що він ніколи не робив попередніх нарисів; коли він ставав перед мольбертом, він знав, що хоче намалювати й залежно від цього вибирав і композицію, і барви, не обтяжуючи твору другорядними деталями.

Кміт дбав про суцільне заповнення всієї площі й тому, для повноти, додавав часом біля фігури якийсь предмет (квіти або якусь орнаментацию), що надавало картині декоративности. Подібний підхід відомий у народному малярстві, і можливо тому дехто з критиків твердив, що Кміт перебував під впливом народного малярства.

Можна запримитити, що рисунок маляра в ранній період його творчости був старанніший і випрацьованіший, але з роками спрощувався, узагальнювався, втрачав деталі, часом ставав дуже схематичний, взагалі можна сказати, що рисунок відсувався на задній плян, натомість набирали сили й ваги кольори. Це можна добре спостерегти на моделюванні облич. У ранніх творах моделювання було рельєфніше, що досягалося за допомогою дібраних тонів барв, а пізніше майже чисто лінійне й то в дуже загальних

рисах. Інколи рисунок потрактовано дуже легко, швидким нервовим рухом, може навіть залегко для малярського твору. Отже, на підставі ставлення до самого рисунку можна теж встановити період появи картин Кміта.

Найсильніший і може найцікавіший період творчості Кміта припадає на 1949-1958 рр. — себто на час його першого побуту в Австралії. Тоді विकристалізувався його власний стиль. Композиції мали модерну форму, в них було видно розмах, а при тому й відповідну міру й такт, кольори були сильні, багаті та ефективні, а його персонажі відзначалися глибокою психологічною виразністю.

Більш-менш у тому самому дусі Кміт працював і в Каліфорнії (1958-1965), звертаючи тоді ще більшу увагу на кольористичні проблеми та уживаючи теплих, а то й гарячих тонів. Саме тоді з'явилася ціла серія його абстрактних картин.

У свій другий австралійський період (1965-1980) мистець вже не завжди знаходив себе з тією самою силою, як раніше. Тоді починається повільне ослаблення таланту як через старший вік, так і через погане здоров'я. Тепер кольори менш вимогливі, бувають навіть однобарвні картини, композиції слабше опрацьовані, а рисунок більш узагальнений, виглядаючи часом немов би незакінчений чи зроблений у поспіху. До малярських праць Кміт додає графічні елементи й не лише для орнаменталізації, але й для моделювання об'ємів.

Якщо давати оцінку всієї малярської творчості Кміта за весь час його життя, можна сказати, що він був завжди вірний одному сюжетові — людській фігурі, натомість мінялися кольори й рисунок, залежно від етапу його творчості. Деякі критики (наприклад, Алан МакКаллок [McCulloch]) добачають у Кміта вплив "візантійської іконографії", поєднаної з традиціями народного мистецтва".

Безперечно, що в деяких творах Кміта можна знайти впливи візантійського іконопису, наприклад, перевага людської фігури в сюжеті, але фігури не реалістичної, а нематеріальної, уявної та містерійної, а також двовимірність площин чи навіть такі деталі, як великі очі, зображення анфас та лінійні обвідки форм.

Можна було б знайти і вплив українського народного мистецтва, як наприклад, примітивізований рисунок, двоплощинність, симетричність композиції, суцільне заповнення площі, додавання квітів та різних орнаментів для зображення людських фігур. Але всі ці впливи замалі, та їх і небагато в мистецькій спадщині Кміта, щоб його можна було зарахувати до неовізантистів. Кміт стоїть багато ближче до "Паризької школи", до експресіоністів, ніж до надзвичайно рідкісних сьогодні неовізантистів (під сучасну пору до останніх можна було б зарахувати хіба Петра Холодного-молодшого і Юрія Новосельського). Кміт зумів створити свій влас-

ний стиль, за яким можна пізнати його твори. Хоч це не значить, що він не покориствувався, як, зрештою, кожний маляр, досвідом і досягненнями попередників — і старих візантійських майстрів, і народних самоуків, і сучасних кубістів, експресіоністів і абстракціоністів. Кміт — оригінальний маляр 20 ст., і між майстрами людської фігури він посідає своє місце, так само як Матісс, Ван Донген, Модільяні та Пікассо. Його місце теж між першорядними малярами-кольористами нашого часу.

Серед малярських прикмет Кміта, питомих для українського мистецтва, треба вказати на його прагнення до гармонії, до краси, на нехоть до всіляких надмірних і часом визивних експериментів, що виходять поза рамки справжнього малярства. Його малярство — шляхетне, радісне, оптимістичне, нема в ньому, як узагалі в українській духовості, понурости, безнадії чи бруталности.

Ще одну прикмету, доволі часту серед українців, можна запримітити в Кміта — нехоть до досконало технічного закінчення твору, головню коли йдеться про найменші деталі, якесь своєрідне незацікавлення технічним "блиском" фактури і картини взагалі.

В своїй творчості Кміт не шукав висловити якихось філософічних, соціальних чи політичних проблем або програм, бо він не належав до "заангажованих" мистців, яких є тепер чимало в світі. Не став він також мистцем-хронікарем важливих світових подій нашого чи минулого часу. Кміт прагнув до висловлення краси й гармонії, старався вглибитися в таємничість і загадковість незбагненної людської істоти, себто порушував вічні теми, що цікавили мистців усіх часів від початку нашого існування.

Однак, не можна сказати, що Кміт не був сучасним мистцем, бо його мистецька мова, стиль, естетичний досвід цілком сучасні та типові для 20 ст. Отже, Кміт порушував вічні теми сучасною мовою, а такі твори не можуть будь-коли втратити своєї актуальности, вони завжди будуть зворушувати глядача, а рівночасно будуть свідоцтвом оригінальної творчости та естетики маляра 20 ст. українського роду. Як це буває часто з визначними індивідуальностями в мистецькому світі, Кміт має своїх імітаторів...

В австралійських публічних і приватних збірках є досить творів Кміта, щоб можна було влаштувати його велику посмертну виставку. Така виставка могла б стати доброю нагодою й поштовхом до належного вивчення його неповторної творчости, якою він збагатив культурні надбання Австралії. Мистець такого формату, як Кміт, заслуговує на глибше зацікавлення, на зібрання повної документації про його діяльність і виготовлення повного каталогу (catalogue raisonné).

ДЕЩО ПРО ЕДВАРДА КОЗАКА ТА ЙОГО КАРИКАТУРИ

Іван Кедрин

У словниковій частині *Енциклопедії українознавства* читаємо, що "Карикатура, зображення особи або предмета з перебільшеним представленням найхарактеристичніших елементів коштом другорядних. З карикатурою тісно зв'язаний елемент гумору й сатири. Комічність карикатури в малярстві, рисунку і різьбі відповідає сатирі й фарсові в поезії".¹ Знаменита дефініція. Автор того гасла в *Енциклопедії українознавства* — Святослав Гординський. Він твердить, що деякі елементи сатири видно навіть у наших старих іконах, де "зображена нечиста сила на страшних судах", і виводить родовід української карикатури з двадцятих років 17 ст. До перших українських карикатуристів минулого сторіччя він зараховує також Тараса Шевченка. Цікаво довідатися з того гасла, написаного першорядним знавцем історії українського мистецтва, що український карикатурист Теофіл Терлецький "ілюстрував відомий німецький гумористичний журнал *Флігенде блеттер* у Мюнхені". У 1914-1920-их роках "творцями стрілецької карикатури були Осип Курилас і головно Осип Сорохтей". Вказуючи на гурт карикатуристів між двома світовими війнами Гординський підкреслює особливу роль Едварда Козака, що його карикатури "відомі і на міжнародному терені, передруковані в польській, німецькій, англійській, голландській і італійській пресі". Те гасло в *Енциклопедії українознавства* ілюстроване двома карикатурами: *УСС мовить* Куриласа і *Маскарад в Кремлі* Козака.

В 1981 р. вийшла під редакцією Богдана Певного 136-сторінкова монографія *Карикатури* Віктора Цимбала.² Вступну статтю до неї написав відомий мистець і мистецтвознавець з Канади Іван Кейван. Видала цю цікаву й вартісну книжку, за допомогою митрополита Мстислава, вдова по Цимбалові, яка також видала окрему велику монографію про свого чоловіка, що охоплює всі інші галузі образотворчого мистецтва, в яких він працював. Велику частину свого життя Цимбал жив і творив в Буенос-Айресі в Арген-

---

1. *Енциклопедія українознавства*, 3 (Париж—Нью-Йорк: Видавництво "Молоде життя", 1959), стор. 959.

2. Віктор Цимбал, *Карикатури* (Ст. Бавнд-Брук: Видавництво Св. Софія, 1981).

тіні. Тільки перед смертю він переїхав до США 1960 р., де помер на 67 році життя. Цимбал як карикатурист постійно ілюстрував в Аргентині місцевий сатиричний журнал *Mimla*, а після його смерті його наступником у журналі був Борис Крюків. *Mimla* не охоплювала всієї української проблематики, а навіть і української діяспори й, мабуть, тому була журналом скоріше місцевого характеру на не дуже високому літературному рівні. Тому й Цимбал, який, за словами Кейвана, створив загалом 72 карикатури, був у мистецькому світі відоміший як маляр і графік, ніж як карикатурист. Кейван називає Цимбала модерністом, але, на мою думку, Цимбал був найсильніший у своїх символічних творах, у яких проявляв найбільший розмах, найбуйнішу уяву й прикметний йому, як і багатьом іншим нашим видатним образотворчим мистцям, хист сполучати елементи вселюдського мистецтва з суто українськими.

З усіх українських публікацій, мабуть, найкращу характеристику карикатури та її розвитку вміщено в *Українській загальній енциклопедії*.³ Там таки на слово італійського походження "карікатура" запропоновано український синонім "дивогляд".

Очевидно, про карикатуру, як одну з галузей образотворчого мистецтва (вона охоплює також скульптуру, не тільки малярство та графіку) чимало відомостей у різних творах, присвячених мистецтву, та в різних довідниках-енциклопедіях. Але немає такого українського довідника, де не було б згадки про Козака, відомішого під псевдонімом Еко. Пише про нього й Кейван у згаданій монографії карикатур Цимбала. Згадуючи дуже похвально про Сорохтея, як одного з тих творців культури, що вийшли зі славетної Пресової квартири Українських січових стрільців, Кейван правильно підкреслює відхід Сорохтея від реалізму в бік експресіонізму вже в його ранній графіці, що можна прийняти як схильність до карикатури. Але тут таки він пише:

Проте стихійним карикатуристом-гумористом виявився Е. Козак (Еко), почавши від 30-их років, коли збагачував своїми карикатурами гумористично-сатиричний журнал *Зуз*, пізніше *Комар*, що виходив у Львові до 1939 р. Еко продовжував видавати такий же журнал *Лис* в Німеччині й безперерійно видає й досі журнал *Лис Микита* в Америці, заповнюючи його своїми унікальними карикатурами, що не мають і досі гідного конкурента, не тільки між українськими мистцями.⁴

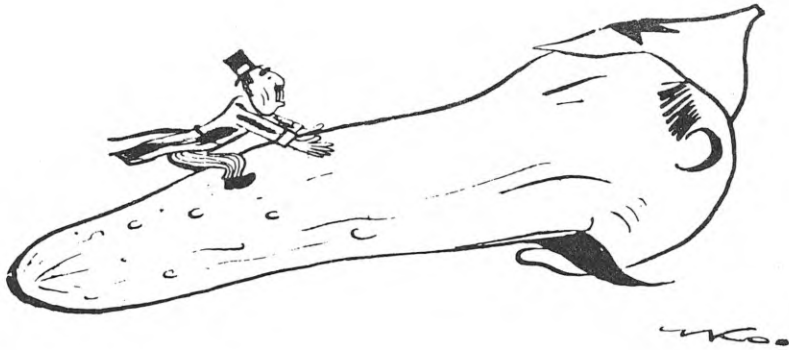
Як уже згадано, немає українського довідника про мистецтво,

---

3. *Українська загальна енциклопедія*, 2 (Львів—Станіславів—Коломия: Видання кооперативи "Рідна школа", 1930), стор. 204.

4. В. Цимбал, стор. 16.

Едвард Козак, *Огірковий сезон* (жур. *Комар*. Львів)

де не було б мови про Козака. Навіть таку згадку знаходимо в радянській *Історії українського мистецтва*, яка з притаманною для радянської історіографії політичною цілеспрямованістю пише:

Народна стихія й ідеалізація козаччини захопили і художника Е. Козака, відомого у Львові карикатуриста. В графічних та живописних творах на теми Запорізької Січі, народних пісень і легенд він виявив багату фантазію та винахідливість, композиційну майстерність, а також почуття гумору. Однак художник часто йшов на компроміс з примітивними смаками невибагливої частини глядачів.⁵

У протилежність до двох згаданих енциклопедій, *Українська радянська енциклопедія* підносить партійну дефініцію карикатури. Там читаємо: "Радянська карикатура є новим етапом в розвитку цього виду мистецтва — як зброя трудящих в їх боротьбі за перемогу комунізму, за мир в усьому світі, в боротьбі проти пережитків капіталізму в свідомості людини".⁶ Далі *УРЕ* твердить, що в Україні карикатура народилася в 1905-1907-их роках (перша революція) і називає серед горстки перерахованих карикатуристів також таких видатних мистців, як Олександр Довженко й Анатолій Петрицький. Зрозуміло, що в СРСР, а зокрема й особливо в УРСР, небезпечно згадувати Цимбала, Крюкова чи Козака, бож усі вони не тільки вважаються "буржуазними націоналістами" та "ворогами народу", але й мали кремлівських достойників та всю радянську дійсність головними об'єктами своїх карикатур.

5. *Історія українського мистецтва*, 5 (Київ: Академія Наук Української РСР, 1967), стор. 403.

6. *Українська радянська енциклопедія*, 6 (Київ: Академія Наук Української РСР, 1961), стор. 202.

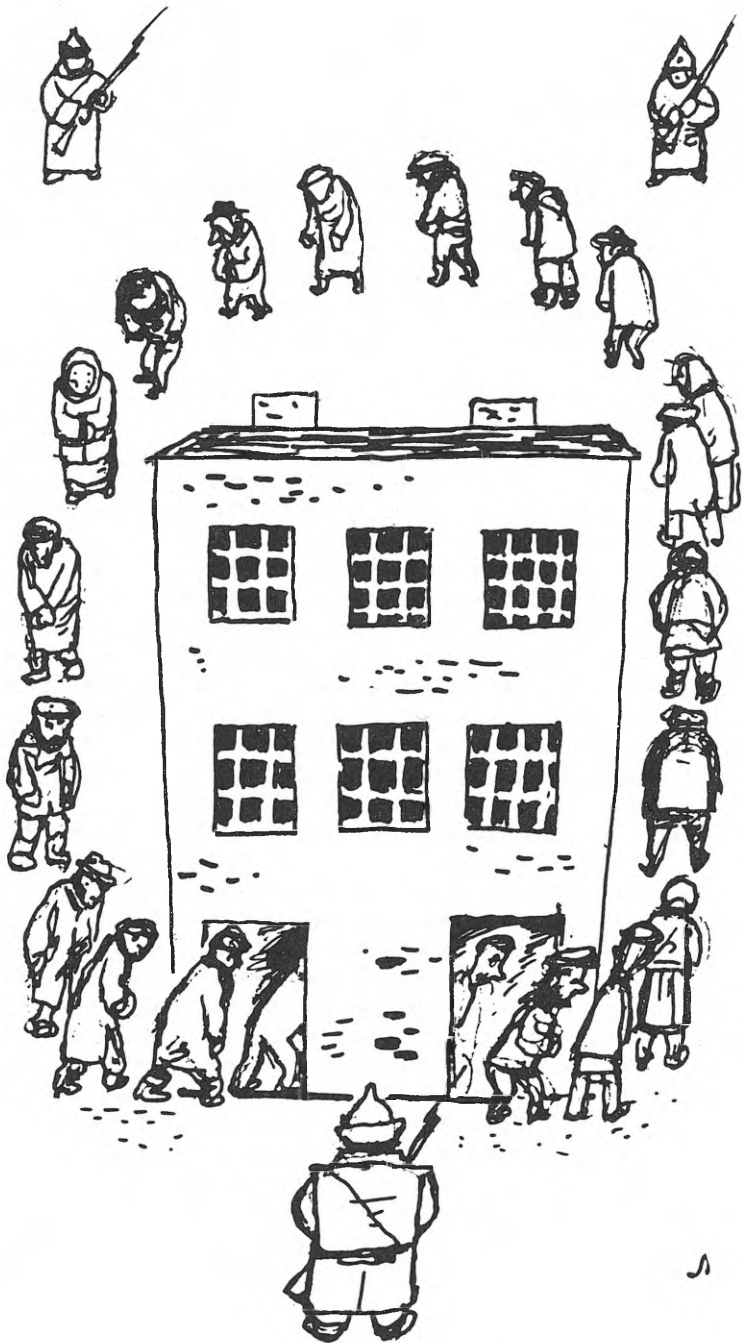
Але й у радянських джерелах про карикатуру можна знайти цікаві факти. Ось у газетній енциклопедії *Большая советская энциклопедия* знаходимо — *Сімпліціссімус*. Навіть з датами появи цього видатного в історії німецької преси сатиричного журналу: 1896-1942. Але з увагою, що той журнал "закрито". Там читаємо, що він "демаскував німецький мілітаризм, але в 1914-1918-их роках перейшов на шовіністичні позиції". Про російську сатиричну газету *Колокол* за часів царату знаходимо досить обширну цікаву згадку в другому томі тритомного *Українського радянського енциклопедичного словника*:

"Колокол" — газета, яку видавали (1857-67) О. Герцен та М. Огарьов у Лондоні, Женеві. Вийшло 245 номерів. Розповсюджувалася в Росії нелегально; виступала проти кріпосництва, закликала до боротьби з царизмом. Надруковано багато матеріалів про український народ і його культуру. Українською мовою надруковано статтю А. Гончаренка "Від Ієродиякона Агапія" (1861).⁷

Так само як історія української преси тісно пов'язана з загальною історією України, бо розвиток чи занепад української преси залежали від політичних умов в Україні, різних займанщин, періодів "відлиги" та короткого часу повної свободи, так і стан сатиричної преси, цифровий і змістовний, найтісніше сполучений з політичними взаєминами. Відомо, що в Західній Україні, зокрема в Галичині, були від "Весни народів" 1848 р. куди кращі можливості для існування української преси, ніж на Наддніпрянщині. Але в Західній Україні ми теж, як у всьому іншому, спізналися, й щойно 1848 р. з'явилася перша українськомовна газета *Зоря галицька*, яка проіснувала доволі коротко. На жаль, дотепер нема повної історії української преси, а найбільше відомостей про неї можна знайти у статтейній *Енциклопедії українознавства*, що покликається головню на невеличку працю *Історія української преси* (Регенсбург, 1946) А. Животка та на книжку *Українська преса з перспективи у її 150-тиріччя* Юрія Тернопільського, а насправді Левка Лукасевича (Джерзі-Сіті: Спілка українських журналістів в Америці, Видавництво Маріяна Коця, 1974). Тим паче немає історії української сатиричної преси, а з нею й карикатури. Основною хибою друкованих довідників про українську пресу є їхній хронологічний і статистичний підхід, а не пов'язання історії преси з історією української політичної думки. Наприклад, у згаданій книжці Тернопільського (Лукасевича) з цінними статистичними даними, знаходимо на стор. 27 таку згадку: "... Виходили теж гумористичні часописи, як наприклад у Києві *Шершень*...". Це

---

7. *Український радянський енциклопедичний словник*, 2 (Київ: Академія Наук Української РСР, 1967), стор. 152.

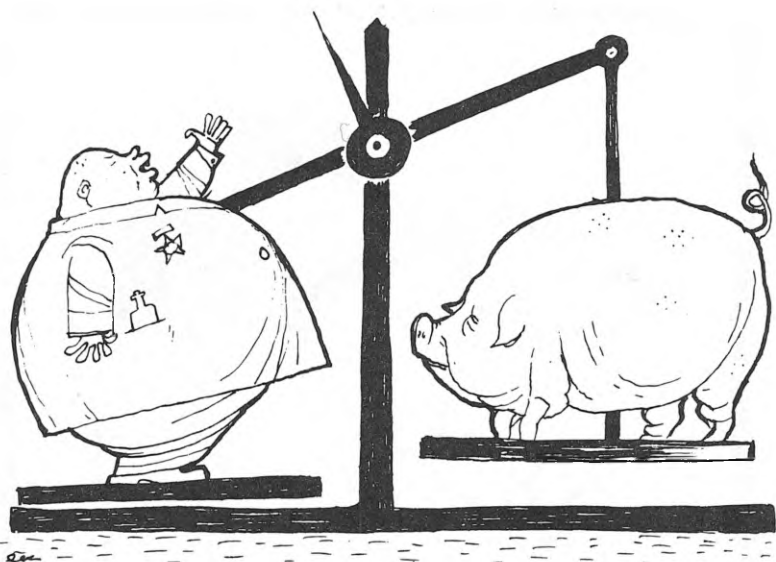

Едвард Козак, Амне́стія (жур. Лис Микита. Детройт)

було саме в час "відлиги" після першої російської революції 1905 р. Але чим був *Шершень*, хто його видавав, яким був його характер — про це ні слова. Невідомо також, чи гумористичний журнал був журналом сатиричним, бо хоч сатира не може бути позбавлена гумору, проте, не кожна гумореска мусить бути сатирою. Чимало прислужився дослідникам української преси О. Фединський з Клівленду своїми періодичними *Показчиками української преси*, інформативно-статистичними даними, що їх він повизбирував з подиву гідною послідовністю та терпеливістю, але й там також тільки статистика, а не аналіза. Проте, карикатура, як одна частина образотворчого мистецтва, тема сама собою дуже широка, тим паче, що пов'язана і з існуванням та розвитком сатиричної преси.

Карикатура не може бути позбавлена гумору, але — як це вже було сказано — не кожний гумор мусить бути карикатурою. Правильно сказано в дефініції карикатури, що вона в образотворчому мистецтві відповідає сатирі в літературі. Карикатура вимагає від мистця досконалого знання рисунку, одначе, не кожний графік, який повністю опанував рисунок, може бути карикатуристом. Те саме стосується до книжкової ілюстрації. Щоб бути добрим ілюстратором, треба бути мистцем високої кляси, який поруч з досконалим знанням рисунку відзначається знанням ілюстрованого матеріалу й має відповідну уяву. Кожний знайомий з кадрами українських мистців у діяспорі знає, що ми маємо мистців високого рівня, проте, багато з них нездібні ілюструвати та оформлювати книжки — ініціалами, заставками й чорно-білими або кольоровими ілюстраціями (більше читай про це в статті Ліди Палій "Мистецтво книжкової обкладинки", *Сучасність* 1985, 1, стор. 52).

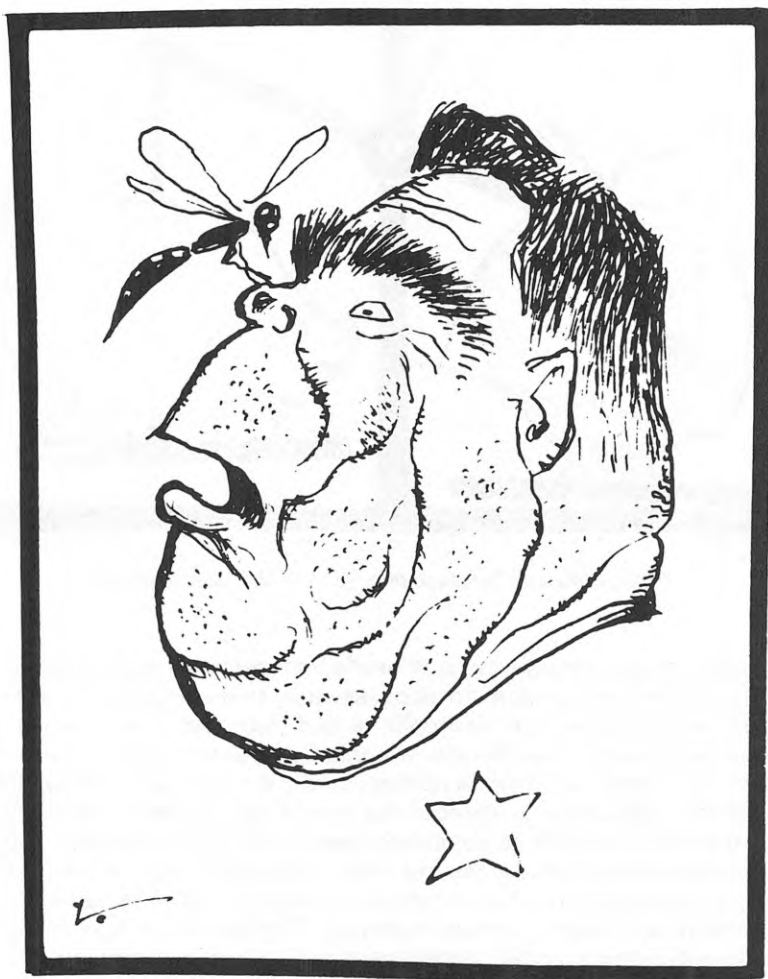
Цікава річ, що, шукаючи фактажу до цього побіжного нарису, автор цих рядків не стрінув ніде зауваги, яка наче автоматично напрошується: як карикатура в мистецтві, так і сатира в літературі мають свою виховну місію. Однаково як карикатурист, так і сатирик мусять орієнтуватися на людей і життєві обставини. Карикатурист і сатирик — це своєрідні коментатори актуальної проблематики, подій і ситуацій. Кожний коментатор, прихильний чи ворожий, завжди повинен дотримуватися засад правди та етики. Ми мали в своїй літературі видатних гумористів-фейлетоністів, як Остап Вишня чи Галактіон Чіпка (Роман Купчинський). Свого часу була вже мова з різних нагод про важкі умови для редакційної праці за польської займанщини перед Другою світовою війною, коли треба було, з одного боку, оглядатися на поліційну цензуру, щоб не наражати газету на великі матеріальні втрати в наслідок конфіскації, а, з другого боку, на революційне підпілля, що існувало тоді й було вороже легальній українській пресі. Треба було

Едвард Козак, *Переважив* (жур. *Лис Микита*. Детройт)

також завжди пильнувати, щоб необережною критикою не провокувати молодих людей до нерозважних вчинків супроти газетного видавництва й редакторів та щоб одночасно не давати в руки польської прокуратури й поліції аргументів проти нашого підпілля. Автор цих рядків пригадує, що, коли у львівському *Ділі* виникали труднощі з написанням статті, яка б могла просмикнутися між Сціллою та Харібдою, зверталися до Купчинського з проханням написати на таку то тему малий фейлетон. Бо в гумористично-сатиричній формі можна легше просунути те, що тяжко одягнути в поважну зовнішню форму. Розумів це ще Іван Котляревський, який у своїй "перелицьованій" *Енеїді* в гумористичній формі просунув сентимент до рідної козащини й цим твором започаткував відродження української літератури.

Козак-Еко є феноменом в українській культурі. Він унікальний своїм всебічним талантом, не мав, не має й ледве чи колись матиме собі рівного як мистець-сатирик, графік-карикурист і архітект громадської думки. Повторюю: нема йому подібного в історії української сатиричної преси та в історії української карикатури, дарма що її можна виводити навіть від чортенят, просунутих у давні ікони, чи викривленого обличчя Юди, що тримає під пахвою мішечок з 30 срібняками. Але можна заризикувати твердженням, що так само, як історія новітньої української політичної

Едвард Козак, *Брежнєв* (жур. *Лис Микита*. Детройт)

думки насправді почалася напередодні минулого й біжучого сторіччя, коли з обох боків Збруча майже одночасно постали перші новітні українські партії (на Галичині — радикальна, націонал- і соціал-демократична партії, а на Наддніпрянщині — Товариство українських поступовців і революційна партія), так наша новітня сатирична преса, насправді, поминаючи попередні ефемериди, почалася щойно від *Зиза* і *Комара*, від журналів, що їхнім редак-

Едвард Козак, Два бльоки: Захід і Схід (жур. Лис. Німеччина)

тором, ілюстратором-карикуристом та автором-сатириком був Козак.

Українська преса мала надзвичайно важкі політичні й матеріальні умови існування, коли розуміння вартости рідної преси й почуття її потреби були ще на найнижчому ступні. Найсміливіша фантазія не могла уявити на Україні явища, яке є щоденним хлібом у всіх культурних країнах Заходу, коли то в Німеччині, Франції, Англії й Америці кожний подорожній тримає перед собою розгорнуту газету. За часу українських культурницьких піонерів, зокрема піонерів рідної преси, карикатурист був у страшно складній ситуації: його тематика не могла стосуватися до польської

дійсности (цензура!), ані до внутрішньоукраїнських взаємин, щоб не завдати шкоди боротьбі за примітивний політичний, культурний і господарський стан посідання. Тоді насправді єдиною темою, що нею можна було досхочу користуватися в сатиричній пресі в Галичині був царат, а опісля — більшовизм з його вождями й цілим комуністичним "раєм". І в *Лусі Микиті* також на першому місці у карикатурах Козака стоять більшовики з усією своєю всесоюзною темрявою, яка дає невичерпний тематичний матеріал мистцеві-карикатуристові та сатирикові.

Видавати й одночасно редагувати такий сатиричний журнал, як *Лис Микита*, в Детройті, в Америці, в умовах внутрішнього українського розгартяшу, також нелегко. Треба мати тонке відчуття до того, де є громадська правда й де шкідлива для української справи, перебільшена особиста амбіція чи засліплене партійництво. Треба орієнтуватися у стосунках між людьми, в людях, і треба мати редакційний та письменницький "нюх", щоб необережною карикатурою чи гумористичною сатирою не пошкодити тій підставовій українській потребі, яку піднесли Іван Мазепа і Тарас Шевченко. Треба бути дуже обережним, щоб сприяти, а не пошкодити єдності, якої, як на глум, самі собі благаємо щонеділі у церквах, яку загарили і якої не в силі повернути. Свою не тільки високу вартість мистця, зокрема карикатуриста та письменника-сатирика, але й гідного найвищої пошани громадянина, Козак виявив саме в підході в своїх карикатурах і в своїй сатирі до проблеми української єдності в теорії — і розсварення на практиці.

Козак — уже немолода людина. Він переступив вісімдесятку й треба подивляти його працьовитість, його творчу наснагу. Він, зрозуміло, любить *Луса Микиту* як свою дитину, а тим часом один за одним відходять його найближчі та найкращі співробітники. Після Миколи Понеділка відійшов Іван Ікер-Керницький, а недавно Богдан Нижанківський-Бабай — найближчий приятель і сусід. Тепер для *Луса Микити* Козак — дослівно видавець, редактор, автор, ілюстратор, карикатурист і гуморист-сатирик — все в одній особі. Це забирає йому час і шарпає нерви, бо він дуже сумлінний у всьому, що робить, і тому не хоче пропустити місяця без нового числа журналу. На тому терплять інші поважні речі. Знайшовся охочий видавець великого альбому карикатур Козака, який просив зробити кошторис, в якому були б також кошти, потрібні на впорядкування збірки його карикатур. Сам мистець не в силі розшукати їх усіх, бо вони розпорошені в різних виданнях. Ідея сподобалася Козакові, бо не могла не сподобатися. Але він просто не встигає з усім упоратися. Те саме з монографією Козака. Аж серце болить, що мистець такої високої кляси,

майстер руху в малярстві, досконалий знавець рисунку, що одним штрихом може передати подібність та думку, творець великих полотен і дослівно тисяч образів найрізноманітнішої тематики, у пізнішому віці експериментатор, людина насправді унікальна в історії української культури, не має своєї монографії. Ясно, що це в наш час кошовна річ, яка вимагає таких фондів, яких не може мати мистець, що живе з свого мистецтва. Але сумно й соромно, що немає в нас у діаспорі видавництва, яке займалося б увіковічненням нашої мистецької спадщини та її творців.

Можна себе втішати — Козак вже так глибоко вріс у історію українського мистецтва, в історію української сатири, в історію української культури, що його ім'я залишиться у найбільшій пошані та вдячності всіх, хто тільки любить і шанує рідну культуру.

«ОКРАЇНА» АННИ-МАРІЇ МИКИТИ НА МЕЛБУРНСЬКІЙ СЦЕНІ

Марко Павлишин

19 червня 1985 р. у колоніяльно-готичному інтер'єрі колишньої церкви дещо поза центром Мелбурну (театр так і називається: The Church) почався сезон нової п'єси *Border Country* (Окраїна) аделаїдської письменниці Анни-Марії Микити.

П'єса здобула увагу й прихильну оцінку критиків. Лен Радік, рецензуючи *Окраїну* в поважній мелбурнській газеті *The Age*, слушно зауважив, що твір Анни-Марії Микити є частиною процесу поступового проникнення життєвого досвіду емігрантських спільнот у культурну свідомість австралійського загалу.

Для українців Мелбурну, однак, п'єса мала спеціальне значення: в ній перший раз на австралійську сцену винесено проблематику українського поселення в новій країні. І зроблено це розумно, з відчуттям і розумінням. У той же час п'єса з аналітичною чіткістю показує нерозв'язані проблеми емігрантської спільноти й визначає їхній психологічний та історичний ґрунт.

Драматичні конфлікти п'єси побудовані на тому, що емігрант знаходиться на невизначеній території, "окраїні", між духовими материками країни походження та країни поселення. В таку окраїну потрапили три персонажі п'єси, всі вчителі: українець Джеррі (що колись називався Ярославом — ім'ям, до якого він потім знову повернеться), його дружина австралійка Мері та поляк Антон. Джеррі, поглибившись в українську культурно-громадську стихію, не зауважив, що Мері відчужується від нього. Вона, зі свого боку, захоплюється вчительською кар'єрою та входить у любовний стосунок з Антоном. Однак, коли вона вирішує підвищити свій стаж, прийнявши іншу працю поза містом, обидва чоловіки відчують себе зрадженими. Стає ясно, що, не зважаючи на історію польсько-українського ворогування, вони один одному значно ближчі, ніж будь-який з них до Мері. Ось і вся фабула п'єси.

Зображені події відбуваються 1965 р., коли Джеррі, мабуть, у половині двадцятих років свого життя. Він є з тих, що народилися в Європі, дитинство провели в таборах ДіПі й до Австралії потрапили якраз у тому віці, в якому ще можна без акценту вивчити нову мову. Отже, він належить до перших, що мають вибір: або асимілюватися, або зберігати культурно-національну відрубність

від довколишнього суспільства. Джеррі вибрав середній шлях. Він не відцурався своєї громади, але разом з тим висловив протест проти батьківського світу, одружившись з австралійкою. П'єса починається парадоксом: Мері бачить у Джеррі привабливу й екзотичну зовнішність адепта українського народного танку; в ньому її манить те, що є незвичне, своєрідне. А він, кохаючи її, хоче бути, "як усі":

МЕРІ. Як сказати: "я люблю тебе"?

ДЖЕРРІ. Ось так!

Він схилється над нею, схопивши її в бурлескно-пристрасні обійми.

МЕРІ (тепло). Дурнику! Я хочу вчитися.

ДЖЕРРІ. То все — минуле. Воно до тебе не стосується.

МЕРІ. Але це ж частина тебе.

ДЖЕРРІ. Тепер уже ні.

Бажання бути, як усі, це бунт проти зовнішньої специфіки емігрантського життя: проти подвійних обов'язків, які накладають на представників двох культур (треба ж бути успішним, *і* в університеті, *і* "співати в хорі, танцювати, грати у футбол, працювати в організації молоді, допомагати будувати народний дім"). Це намагання побороти власне почуття меншевартості ("він працював на фабриці — мій батько, герой УПА"). Це відмова від батьківських вартостей та емоційних рефлексів:

... Ти знаєш, що для мене тоді означала Україна? — декламувати Шевченка на концертах:

За горами гори, хмарою повіті,
Засіяні горем, кровію політі...

і бачити сльози в очах старих людей. Але це не були *мої* гори. Я просто хотів грати у футбол. Я хотів, щоб Різдво було тоді, коли у всіх, а не два тижні пізніш, коли воно вже не мало значення. Я хотів мати батьків, з якими *мої* друзі могли б розмовляти. Я хотів свободи!

Але тут Джеррі висловлює тільки перехідний настрій. Як спостерігає Антон, одруження Джеррі було апогеєм його бунтарства. Потім почуття пошани до батьків та обв'язку до спільноти втягає його все глибше в українське життя та віддалює від Мері.

Анна-Марія Микита переконливо вмотивовує цей поворот. Справа не тільки в тому, що Джеррі підкоряється зовнішньому моральному тискові. Значно більшу роль відіграє його власний характер, зформований в дитинстві образами й переживаннями, які залишили незгладний слід у його психіці. Символічний і разом з тим промовистий повторний кошмар Джеррі: він ніби плаває й пірнає, потім щось кидає, й нарешті, прокидається з вигуком,

"Боже, прости мені!" Пізніше виявляється, що Джеррі ще хлопцем у таборі захоплювався романтикою Української повстанської армії, переживав у дитячих іграх страшні події недавньої української історії й грався знайденою зброєю. І так, глушачи рибу в річці, він забив свого приятеля. Коли в присутності Мері й Антона він мімічно інсценізує цю ключову подію, для зображення гранати йому потрапляє під руку буряк. Символ української домашньої культури та родинної інтимності стає для Джеррі символом страхіть національної історії.

Для Мері незрозумілий такий зв'язок приватного життя з колективною трагедією минулого, хоч і її родина втратила на війні чоловіків. Тоді, коли Джеррі та Антон, несучи свій вантаж історії, приречені бути романтиками, Мері живе просвітительсько-індивідуалістичним духом 1960-их років. Всупереч чоловікам, вона не є витвір могутніх мітів. Навпаки, вона як учителька бачить свою роль в поборюванні мітів ради кращого, щирішого й відкритішого людського суспільства. Тому вона почуває себе зобов'язаною дати відповідь, яка б роз'яснювала школярське питання, основні факти сексуальності. Тому вона й радіє пропозиції підвищення в стажі:

МЕРІ. Це ж мій шанс довести, що я вмію. Я думала, що завжди залишуся вчителькою-асистенткою, що ніколи не зможу застосувати своїх ідей на практиці, ніколи не матиму жадної сили...

АНТОН. Учителювання для тебе дійсно таке важливе, Марушко?

МЕРІ. Так, справді.

АНТОН. А я думав...

МЕРІ. Ми вже не раз про це говорили. Дітей не можна висилати в світ такими неприготованими...

Мері-просвітителька виявляє пізнавальне зацікавлення новими явищами, з якими вона зустрічається через Джеррі. Вона намагається вивчити нову мову й пізнати звичаї спільноти, але швидко переконається, що в цьому середовищі вона небажана. Через незнання української мови вона стає, парадоксально, чужинкою в своїй власній країні. Не допущена до великої частини життя свого чоловіка, вона, нарешті, втрачає зацікавлення й зосереджується над професійним життям, що зближує її з Антоном.

У Мері відбивається дух тогочасного фемінізму: вона прагне бути між першими, що долають чоловічі привілеї. Тому для неї особливо привабливий перехід на відповідальну працю в новому місті. Не захоплює ця зміна, однак, ні Антона, ні Джеррі, для яких амбіції Мері незрозумілі. Духовий світ чоловіків стоїть під знаком утраченої батьківщини, і з їхньої перспективи питання особистої автономії виглядають периферійними. Тому вони обидва й зали-

шаються в своїх поглядах і практиці представниками патріярхального устрою.

Отже, ціла низка непереборних розбіжностей у культурі й світобаченні відокремлює Джеррі від Мері. Остання чвара між ними тільки завершує процес відчуження, який тривав упродовж усієї п'єси. Джеррі стає ясно, що намагання жити в двох світах приречене на невдачу, тому він вимагає тільки одного: розлучення.

МЕРІ. Джеррі...

ДЖЕРРІ. Я називаюся Ярослав.

МЕРІ. Ярослав?

ДЖЕРРІ. Так.

МЕРІ. Але ти також і Джеррі.

ДЖЕРРІ. Ні. Не можна бути і одним, і другим. Я не можу вже більше роздвоюватися.

МЕРІ. Ти ж одружився зі мною. Ким ти був тоді?

ДЖЕРРІ. Я був кимсь іншим. Я був людиною, яка мені тепер незнайома.

МЕРІ. Ти далі є тим самим!

ДЖЕРРІ. Ні! (павза) Той другий був дуже молодим. Він думав, що можна жити без минулого.

МЕРІ. Джеррі, поїдьмо геть звідсіль... почнім наново.

ДЖЕРРІ. Ні.

МЕРІ. Джеррі, прошу тебе! Як же я можу тобі допомогти, коли ти мене відштовхуєш?

ДЖЕРРІ. Мені твоя поміч не потрібна. Я мушу сам знайти собі раду — коли ти поїдеш.

МЕРІ. Як я можу тебе покинути? Як можна тебе покинути — тепер?

ДЖЕРРІ. А як тобі можна залишитися?

П'єса коротка (вона триває лише 90 хвилин); їй властива надзвичайна прозорість зображення. Певною мірою п'єса нагадує епічний театр Брехта, в якому вся структура примушує глядача збагнути закони суспільних процесів. Але тільки певною мірою. Брехт на кожну проблему в людських взаєминах має розв'язку, яка полягає в раціональному переформуванні суспільно-економічних стосунків. Анна-Марія Микита, натомість, майстерно дає глядачеві можливість розпізнати проблему в усій її складності та глибині, але не пропонує оптимістичних розв'язок. Її раціональність полягає в аналізі, не в повчанні. Зміст п'єси не зводиться ні до нормативного "кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями", ані до брехтівського визначення фальшивої та прогресивної свідомостей. Бо початкове кохання Джеррі з Мері — це не "помилка", а закономірний факт людського життя. Так само не можна сказати, що Мері, скажімо, "представляє" позитивно оцінювану "емансипованість", а її антагоністи-чоловіки — закостенілу "відсталість". *Всі*

персонажі викликають у глядача реакцію співчуття. Про кожного з них глядач знає, що діяти інакше йому неможливо. Саме в цьому — в доказі, що жадна модифікація в діях персонажів не привела б до щасливого кінця — лежить трагізм п'єси. Вона ніби заперечує принцип, який ліг у основу теорії багатокультурності, що можна збагатити своє життя, живучи в двох світах і в двох культурах. З п'єси Анни-Марії Микити виходить, що бажання подвоїти себе (жити "на окраїні") — ніщо інше, як примха, трагічна вина. Остаточно, "аргумент" п'єси зводиться до того, що еміграція є апіорно трагічним станом, у якому індивід має тільки дві можливості: відмовитися від своєї особистості (асимілюватися) або підкорити логіці етнічного самозбереження всі людські емоції (відмовитися від щастя).

Хто така Анна-Марія Микита, якій удалося створити такий проникливий документ емігрантського буття? Авторка п'єси, австралійка англо-ірландського походження, вже 27 років одружена з українцем Іренеєм Микитою. Їхнє було, здається, перше "мішане" подружжя в українській спільноті Аделаїди, столиці Південної Австралії, де вони й досі живуть. Обоє колишні вчителі. Анна-Марія Микита тепер головно пише, а також викладає драму й літературу в Технологічному інституті Південної Австралії. Там і працює як викладач драми й театру її чоловік Іреней. Крім *Окраїни*, Анна-Марія Микита — автор поезій, ревію та роману *До Труро далека дорога* (1981).

Будучи ще вчителькою, Анна-Марія Микита працювала в школах з високим відсотком дітей польських, грецьких та українських емігрантів. "Увесь цей час, — пише вона, — я дивилася й слухала, спостерігаючи так, як може спостерігати людина стороння".

Ідея *Окраїни* народилася ще 1981 р. П'єса пройшла безліч варіантів, останні опрацьовані вже в співпраці (не раз бурхливій) з режисером, Люїсою Елліс, та акторами Австралійського сучасного театру. Постановка була пропам'ятна, хоч і моментами, здається, не віддавала задуму п'єси. Особливо вдале було підкреслення трикутної структури різними зоровими та звуковими тріадами. На початку трое акторів підходять з трьох напрямів до середини великої порожньої сцени, на якій відбувається дія п'єси. Впродовж п'єси чергуються три типи музики: українська народна, європейська передвоєнна та рок-н-рол. Вони відповідають трьом типам танків, кожний з яких асоціюється з однією дійовою особою: "аркан" і "запорожець" з Джеррі, повільне танго — з Антоном, інтернаціональний танок молоді 1960-их років — з Мері. Всіх їх заглушує банальна балаканина телебачення. Це вже додаток режисерки, і треба погодитися з тими критиками, яким цей засіб за

короткий час набрид. Музично-хореографічна символіка також утратила дещо з ефективності через надмірне підкреслення, зокрема напочатку. Гра акторів (Мері — Роз Гілл, Антон — Мацек Станевіч, Джеррі — Дерріл Пелліцер) була задовільна, навіть дуже добра, але якось незрозуміло належала до двох різних стилів: ролі Мері та Джеррі виконано натуралістично, тоді коли Станевіч вибрав занадто типову, а то й трохи карикатурну манеру для зображення Антона. В результаті Мері та Джеррі вийшли заокругленими, симпатичними фігурами, а Антон став шаблонним (хоч віртуозно зображеним) польським панком з комедії звичаїв.

До успіхів п'єси треба зарахувати широку дискусію довкола неї в пресі, на радіо і телебаченні. В трьох великих мелбурнських газетах з'явилися й рецензії, й статті на основі інтерв'ю. Рецензію помістив і австралійський тижневик *National Times*. Анна-Марія Микита дала два інтерв'ю на телебаченні і сім радіом. У кожному випадку розмови переходили від самої п'єси до ширших питань емігрантського життя та зобов'язань австралійської спільноти, зокрема державних чинників, до етнічних меншостей країни.

Ми вже згадували, що критика zareагувала на п'єсу схвально. Однак, досягнення Анни-Марії Микити в інтерпретації суспільних процесів загалом не було доцінено. До найвідповіднішої оцінки найбільш наблизився Боб Крмін у газеті *The Sun*; він уважав *Окраїну* "однією з найкращих дотеперішніх спроб представити травму старих і нових австралійців у павутинні культурної несумісності".

НА СРІБНОМУ ЕКРАНІ

Павло Ярешко

Велика брехня з маленьких правд

Вже біля десятих років Сильвестр Сталлоне, кіноідол жінок і юнацтва, панує на екранах не лише Америки, але й усього світу. Можливо, багатьом з читачів доводилося бачити один із трьох фільмів про боксера Рокі Балбоа — самородка з філяделфійських околиць, що стає світовим чемпіоном. Усі три фільми зроблено за одним сюжетом: спочатку могутній супротивник лупцює Рокі, а потім Рокі лупцює могутнього супротивника. Досягає він цього лише завдяки силі свого характеру та підтримці нечисленних друзів. Американці — надзвичайно оптимістичний народ, і віра в те, що людина, якщо вона достатньо наполеглива, може досягти будь-якого успіху, є наріжним каменем американської національної мітології. Проблеми позитивного героя в Америці не існує. Однак, навіть довірливість аудиторії не цілком пояснює фантастичний успіх тих, загалом одноманітних фільмів. Причина — в Сталлоне, в його екранній принадності. Спробую її описати для тих, хто не мав щастя милуватися його торсом і обличчям.

Уявіть собі пухнасту й пружну, смугляву й лискучу, щойно з пічки, розпашілу київську халу. Збільшіть ту халу до майже двометрового зросту й посадіть на неї божественної краси голову. Найвишуканіше обличчя: Оскара Вайлда, Бориса Пастернака, Джорджа Байрона, мікель-анджельовського Льоренцо Медічі, рафаелівського ангела або ельгрековського Христа не буде занадто гарним у порівнянні. Однак на торсі з напруженими м'язами, та ще й рясно змащеними олією, таке обличчя виглядає дивним, майже кумедним сполученням. Особливо зраджують очі. Повні тваринної енергії очі Сталлоне все більше втрачають навіть ті скромні проблески інтелектуальності, що миготіли в них на початку його кар'єри. Намагання імпонувати найширшій, а, отже, й найневибагливішій аудиторії зформувало, здається, не лише його акторську долю, але й саму його внутрішню суть, що останнім часом приїлася навіть невибагливій публіці. Мультимільонер Сталлоне не може нехтувати такими речами. Найменша зміна в ставленні до нього негайно відбивається на його чековій книжці. І от минулого року аж два фільми показали нам "нового" Сталлоне:

не просто змагуна за власний успіх, а своєрідного борця проти тоталітаризму, з незвичним для американського кіна відтінком політичної пропаганди.

У першому з тих фільмів, *Рамбо*, Сталлоне грає ветерана В'єтнамської війни, що його посилають до комуністичного В'єтнаму добути докази існування секретних концтаборів, де ще й досі тримають американських військовополонених. Рамбо не тільки проникає в табір крізь щільну й пильну охорону, але й самотужки визволяє всіх полонених. Було б чистим безглуздом очікувати чеховських тонкощів від пригодницького фільму, але чудеса, які творить Рамбо, неймовірні навіть для цього жанру. Він проходить крізь тортури електричним струмом і розпеченим ножом, він знищує десятки не лише роззяв-вартових, але й цілий загін спеціально тренуваних радянських десантників, не кажучи вже про добірний батальйон в'єтнамців, яких він підпалює в очереті, сам з того очерету вискакуючи неушкодженим. Його неможливо знайти, він — усюди. Він влипає в грязюку, заливаючися з нею, аж поки хтонебудь з погоні не підставить спину під його ніж, він ховається між камінням, наче ящірка. Він навіть вибухає з-під води перед самим носом кулеметника на вертолеті й, стягнувши бідолаху в воду, видряпується на вертоліт, після чого, звичайно, скидає в прірву пілота, й, очевидно, інший потужний радянський вертоліт, що женеться за ним, стріляючи з усіх своїх гармат, вривається в землю й вибухає. В той самий час Рамбо — брудний, засапаний, напівнепритомний, але живий-здоровий і, як завжди, живописно напівголий, сидить у кабіні, чекаючи на нові страшні пригоди. З чисто кінематографічного боку, всю ту нісенітницю поставлено по-голлівудськи розкішно, але консервативному глядачеві засмакувала політична войовничість фільму. Ми чули, що радянська критика назвала *Рамбо* та інші подібні фільми "війнографією". Влучна назва, але їй є радянський відповідник: "військово-патріотичне виховання".

За *Рамбо* швидко вийшов на екран *Рокі 4*. Знову — плякатний поділ на "ми" й "вони", знову — примітивні або дурні противники, й знову — але це вже за традицією трьох попередніх *Рокі* — поєдинки, що нагадують радше кривавий мордобій, ніж спорт, як основна принада фільму з тим самим охлялим сюжетом, в який для енергії знову ж таки вприскується "допінг" (підсилювальний наркотик) політики.

До Америки приїздить Іван Драго, радянський чемпіон з боксу. На нього глянути бридко. Велетенського зросту, біляве волосся під бобрин, квадратні щелепи, безглузді, повні звірячої ненависти сірі очі й страшною сили удар. Колишній американський чемпіон, негр Аполло Крід, що приймає виклик, не встигає отямитися, як

кров з нього юшить уже відрами, й жорстокий радянський фанатик добиває вже напівживого противника непотрібним, але буквально смертельним ударом. Рокі, що був секундантом померлого, не має іншого морального вибору, ніж помститися за смерть друга. Наперекір благанням дружини, він їде до Радянського Союзу зі своїм тренером і імпресаріо. За його власним бажанням цю самотню трійку селять у глухому сибірському селі, без ніякого спортивного обладнання. В той час, як Драго, обліплений датниками й оточений лікарями, несамовито тренується в розкішних спортивних комплексах, Рокі підтягається на сволоці своєї хатинки, рубає дрова, бігає по коліна в снігу й, наче Христос, що ніс хрест на Голгофу, тягне на плечах важку колоду, все під пильним наглядом двох кагебістів у цивільному. В скрутну хвилину перед Рокі, наче з неба впавши, з'являється його дружина. Тепер Рокі готовий до вирішального мордобою, який і складає всю останню третину фільму. З ранами, синцями й струмками крові, що юшить і рясно бризкає з носа, рота й вух, він, а разом з ним гуманізм і свобода перемагають тоталітарну спортивну машину, й навіть радянська аудиторія, що раніше чомусь вороже гула на адресу симпатичного американця, тепер у захваті скандує на його підтримку. Рокі дають мікрофон, і він виголошує промову на користь порозуміння між народами. Сам радянський прем'єр — актор, до речі, надзвичайно схожий на Горбачова — після хвилини вагання, встає й апльодує американському посланцеві кулачного порозуміння.

На диво, в обох згаданих фільмах не так уже й мало правдивих обставин і деталей. Усім добре відомо, що комуністичні концтабори — далеко не санаторії, й що доглядають їх далеко не ангели; що радянські спортсмени-“аматори” — справжні професіонали на щедрому державному утриманні, й що їхні перемоги роздуває пропаганда мало не на доказ переваги всієї політичної системи — але ті часткові правди чомусь складаються в досить велику брехню. Полягає вона в самому поділі світу на “них” і “нас”, у спрощенні людського життя до політичної функції, в дешевій спекуляції серйозною темою, в засвоєнні “війнографією” принципів військово-патріотичного виховання.

Багато грошей заробив Сталлоне на ринку політичного фанатизму, але для культурних американців обидва фільми стали символом примітивного смаку, і голова Оскара Вайлда вже ніколи не прилипне до масної паляниці торса Сталлоне. Вони з різного тіста.

«Ганна та її сестри» Вуді Аллена

За одностайним визнанням американських критиків, Вуді Ал-

лен — мало не єдиний режисер Америки з представників авторського кінематографу, що має свій власний голос. Варт прислухатися, бо одностайність — надзвичайно рідка річ серед американських критиків. Та й без них ясно, що Аллен значно менш, ніж його колеги-кінематографісти, залежить від могутнього Голлівуду. Настільки, що, отримавши кілька років тому нагороду за свій фільм *Анні Голл* — лишень вдумайтеся, Оскара, мрію кожного кіномистця! — не полетів до Каліфорнії, знехтував пишною церемонією, бо в той день грав на клярнеті в маленькій нью-йоркській каварні. Він закоханий у своє місто, зокрема, в його центральну частину, Мангаттан, і там розгортаються майже всі його фільми.

Дивлячися найновіший з них, *Ганна та її сестри*, раптом, без жадного зв'язку з сюжетом, ловиш себе на здивуванні: скільки ж тих Мангаттанів у Мангаттані? Є Мангаттан хмарочосів і корпорацій — холодна й гордовита, але надзвичайна краса. Є Мангаттан Гарлему — з цілими вулицями будинків, хуліганськи випалених зсередини. Є Мангаттан затишних бічних вулиць, де стилеві фасади прикрашені не менш стилевою зеленню. А Мангаттан брудного метро, що дихає злочином і пусткою (хоч останнім часом міська влада заповзлася цивілізувати його, й зміни відбуваються просто на очах). А Мангаттан артистичної богемі — так званий Грініч-Віллідж, де днями й ночами повно люду з усього світу, де маленьких театриків і мистецьких галерій мало чи не більше, ніж крамничок і ресторанів, яких також наштуквано в кожну вілну кімнату. А Мангаттан Чайнатавну (китайська дільниця), де торгують усім, від старого мотлоху до золота, втричі дешевше, ніж деінде. Кожний з цих Мангаттанів — наче суверенна територія, зі своїм населенням, мовою, одягом, звичками та кольоритом. Єдине, що їх поєднує, це аромат шашликів, що їх вуличні торговці печуть на кожному розі й просякають апетитним димом місто-гігант.

Мангаттан Аллена, особливо в цьому фільмі — інший. Тут не шашликами пахне, а квітами. Ганна та її сестри, а також їхні батьки — велика театральна родина, що живе в елегантній і дорогій дільниці міста біля Центрального парку. Просторі мешкання, дорогі меблі й речі, мистецтво в усіх його проявах складають повсякденність дружньої родини. Здається, саме повітря, яким дихають, коштує великі гроші.

Вибір такого середовища може здаватися типово голлівудським: "фабрика мрій" завжди віддавала перевагу гарному життю над реальним. Але героїні Аллена — такі природні, й такі в них звичайні клопоти: кохання, родинні стосунки, успіхи й невдачі в мистецтві, що умовне середовище й навіть заявлені ситуації наповнюються теплом і плоттю.

Часами здається, що акторкам навіть грати нема чого: сюжет такий елементарний, що його аж переповісти важко. Судіть самі: молодша сестра Лі закохується в чоловіка Ганни, старшої сестри, й обоє криються від неї, аж доки дурман адюльтеру не проходить в обох так само раптом, як і почався, і велика родина тримається, як і раніше, разом, повна, як завжди, взаємної любови й тепла. Навіть невдаха Голлі, середуща сестра, що весь час позичає в Ганни грошей у надії дочекатися успіху, таки добивається його — не на сцені, як мріялося, а на власне здивування, як сценаристка. З фаховим успіхом приходять і особистий: відомий телевізійний продюсер, перший чоловік Ганни, якого та покинула через його нездатність мати дітей (він сам це приписує занадто активній мастурбації), захоплюється не лише сценарієм, але й авторкою і вона, уявіть собі, вагітніє від недавню безплідного чоловіка. Краса та й годі. Якби не принадність акторок, фотографії та м'якого алленівського гумору, про фільм не варт було б і згадувати. Але Аллен, очевидно, наслідуючи Чехова, створює досить приємну атмосферу за майже повної відсутності подій. Щоправда, теплота фільму не виходить за межі відчуття загального комфорту, й Чехов лишається для автора зависоким зразком.

Навіть герой Аллена — на цей раз імпотент-телепродюсер Мікі — суттєво незмінний нью-йоркський інтелектуал з зовнішністю містечкового шминдрика, якого грає Аллен у всіх своїх фільмах, не вносить великої свіжости в його власні схеми. Як і завжди, герой Аллена одержимий роздумами про сексуальність, смерть і доцільність існування, й самі ці проблеми стають смішними від однієї зовнішности героя, аж ніяк не сексуальної й не імпазантої. Однак, це повторюється з фільму в фільм, з тією різницею, що в попередніх Аллен був сексуальним гігантом. Зараз — у нього імпотенція. Чи часом не творча? Розгубленість перед життям домінує в роздумах його героя. Наляканий підозрою пістряка, потім позбавлений від неї, Мікі з радощів задумується над жахом неминучої смерти й чіпляється зі своїми допитами, до кого тільки може. "Як міг трапитися фашизм і знищення євреїв? — питає він зненацька свого батька. — Та звідки ж мені знати, — чує він у відповідь, — коли я не збагну, навіть, як тримати консервну відкривачку!" Типовий Аллен: м'який, делікатний, сумний, але закомфортабельний. Продовжуючи свої пошуки, Мікі раптом вирішує перейти з юдаїзму в католицизм. Все це, однак, задля досить плаского жарту, де він кладе на стіл щойно набутий образ Христа, на нього — Розп'яття, а зверху — баньку майонезу "Геллман" (у дослівному перекладі "пекельний чоловік") і буханець "Чудохліба" (Wonderbread). Це типовий, хоч і не найкращого ґатунку Аллен — той, що почав свою кар'єру писанням жартів для

телевізійних ревію і ще й досі на них зривається. Інтерес такої ж "інтенсивності" він згодом відчуває до Буддизму. Голені голови, білі халати й бубни навернених швидко відбивають у нього охоту й до другої великої релігії світу. Може, й сам того не підозрюючи, Аллен віддзеркалює певну поверховість життя інтелектуала в Нью-Йорку — міста, що тріщить від мистецтва, де всі можливі культури й антикультури, філософії й релігії виставлено на огляд і дотик, як у багатющій крамниці, й саме через ту розмаїтість важко вибирати. Бо вибирати означає присвятитися. А з очима, що розбігаються, як присвятитися?

Це зовсім не означає, що в Нью-Йорку нема глибших інтелектуалів, ніж Мікі — бо хто ж тоді створив Мангаттан Аллена: місто грандіозних музеїв і незчисленних книжкових крамниць, тихих, наче каплиці Людського Розуму, місто, одержиме багатством і славою, місто, де живе сто тисяч честолюбців, офіційно зареєстрованих як актори.

«Бузковий колір» Стівена Спілберґа

Серйозному цінителеві кіна дивитися на фільми Спілберґа — все одно, що вихованій людині наїстися часнику: смачно й ніяково. Смачно, бо він сам, наче дитина, насолоджується своїми фантазіями, і як дитину, стримати його неможливо. Страхіття копичиться на страхіття, несподіванка на несподіванку, герой, ледве поборовши одну смертельну загрозу, наривається на ще смертельнішу, і всі його фільми, абсолютно вигадані й штучні, не те, що киплять — стогнуть від енергійної, напруженої, захопливої дії. Ніяково, бо, вийшовши з кінотеатру, нізащо не втямиш, про що ж ішлося в фільмі, задля чого буяло справді симфонічне багатство його виразних засобів: симфонія без теми. А пізніше знову смачно — як згадаєш бачене. А тоді знову ніяково — бо що ж то за мистецтво, коли від нього в голові пусто? Так чи так, Спілберґ став найприбутковішим режисером в історії кіна: багатьом, мабуть, було смачно без жадної ніяковости. І лише критики докучали молодому, але вже якісному режисерові: коли ж ти, мовляв, виростеш, коли покинеш свої милі, алеж дитячі вигадки й зробиш щось серйозне?

На те режисер, м'яка й, безсумнівно, щира людина, відповів, що він готовий, будь ласка, що він і сам захоплюється, скажімо, Фелліні й Бергманом, але те, що становить суть речі їхнього мистецтва — трагедія людського існування, є просто поза його власним життєвим досвідом, і не в його волі якось скеровувати свою фантазію, та ще й у напрямі, їй не властивому. Слушно. Однак, за такої ясної позиції, тим більшою несподіванкою став вихід на екран нового фільму Спілберґа *The Color Purple* (Бузковий колір). Заснований на однойменному романі Еліс Вокер, він

тракує аж ніяк не дитячий матеріал: життя негритянської жінки в Америці на протязі майже всього передвоєнного півсторіччя. Видана заміж за вдівця Алберта майже дівчинкою, покірنا й добра Сілі Джонсон довго терпить примхи й знуцання свого чоловіка-фермера з Джорджії. Після невдалої спроби Алберта згвалтувати молодшу сестру Сілі, він виганяє її з дому й протягом багатьох років ховає від дружини сестрині листи, позбавляючи її, таким чином, єдиного джерела тепла та любови. Тим часом Сілі сама пише листи до єдиного їй приступного адресата — Бога, ніколи не скаржачися, а лише розповідаючи. Парадоксально, що лише через знайомство, потім лесбійанське кохання, а, зрештою, й глибоку дружбу зі співачкою Шаг, Сілі знаходить в собі силу опиратися тиранічному Албертові й залишає його. В той час, як Алберт нидіє й розвалюється, разом із своїм господарством, Сілі розквітає і як особа, і як господиня. Наприкінці фільму вона стає уособленням здійсненности "американської мрії" — себто, власницею дому й кравецької майстерні. Знайшовши приховані Албертом листи від сестри, Сілі знаходить і її саму, деє із релігійною місією в Африці. Разом зі своїми дітьми, сестра приїздить до Америки, зворушлива зустріч відбувається серед квітучого поля, і в останньому кадрі обидві сестри, вже літні жінки, грають у долоньки — зовсім як колись у дитинстві.

Як часто трапляється в кіні, його сила не в тому, що воно показує, а як воно це робить. В цьому сенсі *Бузковий колір* — шукання, віртуозна робота. Перш за все — актори, і перша з них — виконавиця ролі Сілі, негритянська акторка Вупі Голдберг. Досі відома лише відвідувачам нічних клубів, де вона виконувала з естради комічні монологи, Вупі вже названо кандидаткою на кращу акторку року, а це означає міжнародну славу. І заслужено. Назвати її обличчя "негарним" значило б образити негарних жінок порівнянням. Співачка Шаг, наприклад, називає її спершу потворою. Обличчя, яке, за американською приказкою, хібащо рідна мати могла б полюбити, майже дзеркальна відбитка космічного гостя з іншого фільму Спілберга *Е. Т. (Extraterrestrial)*. Але подивилися б ви на красу й чар того обличчя, коли співачка Шаг, спершу жартома одягнувши на Сілі свою відкриту концертну сукню, потім уже серйозно називає її красунею й ніжно її цілує! Жінка дослівно розквітає на очах, і тут, знову ж таки, страшенно важливо, як, до якої міри, проявляється почуття. Обидві акторки, разом з віртуозом-режисером, проводять сцену так тихо, ніжно та вдумливо, що будь-яке інше, хай навіть по-своєму цікаве рішення, вже просто не приймеш, задалегідь відкидаєш як грубезну неправду, хоч її й бачив. Так завжди: мистецька точність — категорична. Вона проголошує: інакше бути не може, інакше — фальш. За винятком

музики, якою надто емоційний Спілберг зловживає, весь фільм — насолода для очей і серця. Жадної сцени, зробленої абияк чи змонтованої за принципом "хто говорить, того й бачимо", жадного не пережитого, не відчутого всім серцем деталю. Камера співає в русі (що-що, а про це Спілберг давно мріє) й стає ще співучішою, завмираючи в захваті перед красою "потвори" Сілі й усього, що її оточує. Це — не холодна естетизація, а щире, рубенсівське захоплення: полями соняшників, посудом на столі, замерзлим вікном з теплою ополонкою в центрі, снопами сонця у присмерку сіней, обличчями фермерів, що танцюють у stodолі — та хібаж перелічити, скільки краси може помітити людина, обдарована рідкісною властивістю: просто бачити те, що перед очима!

А що там критики — вгомонилися? Нічого подібного. *Бузковий колір* вони прийняли гірше, ніж будь-який інший фільм Спілберга. Вказували на ідеалізацію негритянського життя, на те, що фермерська хата нагадує скоріше палату плянтатора, що поля навколо виглядають так, ніби вони засіваються й жнуть самі собою, що жадної згадки про депресію тридцятих років нема, і т. д. — і в усіх тих закидах багато правди. Але це ж і є серйозний Спілберг, якого вони хотіли побачити: часто сентиментальний, часто сліпий до болючих проблем, часто поверховий і неточний історично, але завжди лагідний до людини, навіть злої. Трагедія людського буття — дійсно, не його шматок хліба. Він — поет щастя й чуда. І хай таким лишиться. Зрештою, Рембрандт також став Рембрандтом після невдалих спроб копіювати Рубенса.

Під кінець, дозвольте признатися, що скибка часнику, розтерта на скоринці хліба, може не спричинити зніяковіння. Навіть у вихованої людини.

Випадок у Тамбові, африканському райцентрі

Незбагнення річ, це буржуазне кіно. Не кероване жадними вказівками, крім максимального прибутку, воно стрибає від теми до теми, з континенту на інший майже без усякої логіки. Позаминулого й минулого року в страшенній моді стала Індія. *Ганді*, потім *A Passage to India* (Перевал до Індії) Дейвіда Ліна (відомого режисера *Лоренса Арабійського* і *Доктора Живаго*), потім підряд кілька телевізійних серій про Індію й сезон індійської культури в Нью-Йорку — лявіна музики, живопису, танцю й за всім тим — тиша. Зараз увіходить в моду Африка, через фільм Сідні Поллока *Out of Africa* (Поза Африкою).

Як режисер Поллок не хапає з неба зірок. Але матеріялу не зіпсує, і красу гарантовано. Типовий "міцний" режисер. Його *They Shoot Horses, Don't They?* (Загнаних коней підстригають) і *Тумці* (бліда, хоч і на диво популярна копія з *Some Like it Hot* [В джазі

тільки дівчата] Біллі Вайлдера) йшли в Радянському Союзі. Він, з одного боку, "прогресивний" ліберал, з другого — безпомилковий кон'юнктурник. Але, навіть знаючи його нюх на тему, важко збагнути, що примусило його взятися За фільм *Поза Африкою*, заснований на мемуарах данської баронеси Айзек Дайнезен, яка на початку сторіччя провела пару десятків років у Кенії, тодішній британській колонії, й полюбила ту землю понад свою Данію. Чоловік нагородив її сифілісом, вона вилікувалася й зійшлася з англійським аристократом-диваком, що місяцями пропадав у савані, вивчав африканське тваринне царство, захоплювався літаками, які тоді щойно з'явилися, й на одному з них, кінець-кінцем, розбився. Карен Бліксен, героїня фільму, виголошує чутливу промову на могилі коханого (прикрі в житті, на екрані такі речі просто не можна сприймати без іронії) й лишає все, що мала, позаду: згорілу фабрику; школу для тубільців, яку вона зорганізувала через неможливість мати власних дітей; зігнаних з власної землі слуг і наймитів, для яких вона, щоправда, вимолила в губернатора право на інший клаптик. Знову ж таки всі згадані події можуть ущерть заповнити чиесь приватне життя й навіть книжку спогадів, але заповнити майже тригодинний фільм вони категорично неспроможні.

Згадується театральний анекдот про ранній МХАТ, який любив розказувати Мар'ян Крушельницький. Ліберальні інтелігенти, захоплені мистецтвом К. Станіславського, вирішили осясливити свою покоївку, прилучити її, так би мовити, до культури й післали подивитися на п'єсу в МХАТі. Ще не скінчився вечір, а покоївка вже повернулася. "Що трапилось? — непокояться інтелігенти. — Не сподобалося? Чи грають неправдиво?" — "А що ж мені там сидіти? Пани про свої справи розмовляють, не можу ж я їх підслуховувати".

От такою відчуженою покоївкою, абсолютно "поза Африкою", відчуваєш себе, поки пани розмовляють про свої справи. Пани вродливі: Роберт Редфорд і Меріл Стріп, найпопулярніші зірки американського кіна. Якби не вони, на яких публіка валом валить, що б не грали, навряд чи хто зацікавився б нині Кенією початку сторіччя, та ще й у такому дивному переказі, де місцеве населення виглядає екзотичною фавною, а юрми слонів і сотні тисяч диких гусей — членами голлівудської профспілки акторів масових сцен. Редфорд і Меріл Стріп, обидва серйозні актори, позбавлені цікавої драматургії, роблять усе, що від них залежить, щоб надихнути пусті шкаралупи повнокровним життям. Але дивна річ: чим переконливіші вони, тим більше думаєш, навіщо це потрібно, з тим більшим нетерпінням чекаєш, коли скінчаться "панські справи" й почнеться осмислена, до чогось скерована розповідь. Крім

згаданих уже сифілісу й пожежі, чого там тільки нема! Лише поєдинків з левами — аж три. Колоніальну тему також заторкнено: автори палко доводять, що й тубільці — люди. І дискримінацію жінки не поминули: напочатку, англійці не дозволяють Карен навіть увійти до чоловічого клубу, наприкінці ж — самі запрошують її випити чарку віскі. І розпусту нероб-колонізаторів показано; й параду на честь перемоги в Першій світовій війні; й війни між кенійськими племенами — не довше, однак, ніж щоб дати час помилуватися чудовими шкіряними щитами та африканським одягом; і полотняно-фанерний літак над могутніми водоспадами, ущелинами й каньйонами — але все це перегортається, як у лискучій рекламній туристичній брошурі. Носороги, бізони, газелі, Меріп Стріп і Редфорд, що цілуються при ліхтарях, без них, при ранковому, денному й вечірньому сонці, цілуються в мисливському шатрі, при вогнищі, поза ним, цілуються в їдальні, вітальні й ліжку — все це, так би мовити, існує і, як кажуть, має право на існування. Але згадується інший анекдот, також театральний. Театр запросив передовика виробництва на перегляд вистави на важливу суспільну тему. По виставі уся тупа збирається навколо свого судді: "Ну, як?" По довгому й серйозному роздумі передовик відповідає: "Анологічний випадок був у Тамбові".

Він ще б додав: у Тамбові, африканському райцентрі.

Французький атеїст славить Діву Марію

Черга на новий цікавий кінофільм у Нью-Йорку — звичайне явище: мешканці цього міста — страшенні кіномани. Менш часте, але також буденне видовище демонстрації протесту перед кінотеатром. Хто ж демонструє і з якого приводу? З будь-якого і хто завгодно. Скажімо, ви, китаєць за походженням, живете в Чайна-тавні цього космополітичного міста, почули про вихід на екрани фільму, де ваш район зображується як брудне кубло злочинності. Цензури, яка б відстояла світлий образ китайської людини праці, в Америці нема, і вам не лишається нічого іншого, як зібрати таких же обурених і демонструвати перед кінотеатром. Поліція відгородить демонстрантів бар'єром, щоб не заважали рухові, і ви можете вигукувати або писати на плякатах все, що вам заманеться, сподіваючися, що глядачі у черзі передумують і не дивитимуться на антикитайський наклеп. Точнісінько така історія відбулася кілька місяців тому в зв'язку з випуском на екрани фільму *Year of the Dragon* (Рік дракона). На жаль, демонстрації не допомогли, а лише підсилили популярність досить нікчемного, з мистецького погляду, фільму. Минулого Різдва, однак, батьки протестували проти детективної історії, де злодій грабує й насилує в одязі й під маскою діда Мороза. Протест виявився таким

потужним, що прокатники були змушені відкликати фільм до слушніших часів. Світлий образ діда Мороза відстояли в усій його чистоті й людяності. В усякому разі, американську дівчину не залякали ще одним перевертнем.

Зовсім нещодавно, відразу після Нью-йорського кінофестивалю, була нова демонстрація, на цей раз проти фільму Жана-Люка Годара (Godard) *Ave Maria* (Слава Марії), де євангельський сюжет про непорочне зачаття й народження Христа перенесено до сучасної Франції. На цей раз, певна річ, демонстрували ревні католики, з яких жаден, як я швидко з'ясував, навіть не бачив фільму.

Знаючи Годара — одного з найлівіших кіномайстрів Європи, скептика, раціоналіста, що піддає нещадній аналізі всі можливі абсолюти, що створює емоцію, здається, лише для того, щоб її негайно знищити скептичним парадоксом — можна було сподіватися чого завгодно, але не пієтету до Діви Марії та славетного сюжету в цілому.

І тут на глядача чекала несподіванка. Скептик виявився ліриком, атеїст — висловив глибоке релігійне почуття. Те, що мітичний сюжет перенесено в сучасну буденність, не руйнує нашу віру в надприродні події, а, навпаки, робить їх незаперечно можливими, переконливими, без найменшого відтінку помпезної архаїки.

Годарова Марія — напрочуд гарна старшоклясниця, що багато читає, чудово грає в баскетбол і допомагає батькові тримати його бензоколонку. Одного разу там з'являється таксі, водій якого, певна річ, закоханий у Марію Йосип, привозить, сам того не підозрюючи, нікого іншого, як архангела Гавриїла. Той — молодий, енергійний, навіть дещо авторитетний чоловік, сповіщає Марію, що вона завагітніє, і від'їздить на тому ж таксі. Пророцтво збувається. Марія, неторкана дівчина в передчутті великого, незвичайного кохання, вагітніє. Йосип, симпатичний, але надзвичайно пересічний хлопець, не вірить у чудо й ображає Марію підозрами. Вона йде до шкільного лікаря, щоб бодай він переконав Йосипа в її невинності, і лікар, дослівно на дотик, пересвідчується в чудесній вагітності. Ризикозна ситуація, чи не так? Не без того, що в трохи менш мистецьких руках вона легко може збитися на несмак. Однак, Годар виявляє такий такт, до того глибоко вірить у свою історію, що, якимсь парадоксальним чином, гінекологічний одяг стає поезією високого гатунку.

Сама буденність обставин виявлення незаперечності чуда відбувається на наших очах. Ви вірите в нього, принаймні, як у прекрасну, захопливу можливість. Чудово зняті кадри сонця — в хмарах, на світанку, надвечір, у сліпучому денному сяйві — які час від часу з'являються у відповідь на пристрасні, запитливі погляди Марії, поступово створюють могутнє відчуття великої

космічної таємниці. На те сонце вже чекаєш, воно стає містичним співрозмовником Марії до такої міри, що часами навіть мудра усмішка ввижається на його вогненному колі. Марія, хоч не без боротьби й вагань, приймає свою долю. Лише Йосип, навіть уже повіривши в надприродність Маріїного зачаття, все ще домагається свого місця в божественному трикутнику. Навіть кілька стусанів від розгніваного Гавриїла не відбирають у Йосипа надії на ставе кохання з Марією. Однак, попри його палке бажання, доля Йосипа — симпатичного, але так би мовити, надзвичайно звичайного юнака — невблаганно окреслена. Він мусить або прийняти її з чистим серцем, або відійти геть. І тут Годар ламає ще одне табу цього славетного сюжету. Далекий від бурлескного цинізму, скажімо, пушкінської "Гаврилїяди", він, тим не менш, відкидає надмірну соромливість. Він говорить про кохання мовою сучасного європейця. Марія, роздягнена, стоїть перед Йосипом, що сидить на канапі. Маріїна жіноча стать, як непереборна звада — перед його самісіньким обличчям. Він несміливо торкається долонею її живота. Здається, неможливо це зробити з чистішими помислами, ніж він. Але у відповідь чується тихий, хоч і обурений зойк Марії: "Ні!" Ще один дотик, в якому бажання ще більш приборкане й знову Маріїне "Ні!" І ще дотик, і знову: "Ні, ні!", аж доки Марія не відчуває, що допони Йосипа не пожадливі. Лиш тоді звучить схвильоване "Так", і рука вітчима лишається на животі, в якому вже живе священна Дитина. Годар — великий майстер, але і в нього не щоразу трапляються такі шедеври, де вишукана режисерська майстерність зливається з глибоким ліричним почуттям.

Мабуть, виходячи з чисто зовнішньої напруженості згаданих сцен і фільму в цілому, церковна влада косо подивилася на Годарову *Славу Марії*, й вірні католики пішли демонструвати перед кінотеатром, де інші, не менш вірні, стояли в черзі. Демонстранти тримали плякати, зображення Марії й Христа — абсолютно безвартісні з мистецького погляду. Вони молилися вголос за пропащі душі тих, хто купив квиток, а пропащі душі тим часом переживали хвилини глибокого, серйозного, безсумнівно релігійного роздуму про цей загадковий світ, який режисер і його оператор побачили наче вперше — свіжими, довірливими очима. Чудове, гармонійне тіло Марії, краса її обличчя, яблука й квіти, вишукані інтер'єри й міська природа, за якими стоять сторіччя європейської культури — все це зливається у величну божественну симфонію. Її автор, на відміну від екзистенціалістів, з їхнім твердженням про безцільність людського життя, глибоко переконаний саме в його доцільності, в тому, що людина є не випадковою примхою еволюції, а небесним творінням, що й прийшло на землю з небес. Хто бачив колісь популярний у Радянському

Союзи фільм *Роздуми про майбутнє*, зрозуміє конкретніше, про що тут ідеться: про космічні теорії походження людини.

Так, авторова ідея відрізняється від католицької догми. Однак, сама християнська етика дозволяє вільне шукання істини мистцем і немало з того шукання використовує. В певному сенсі сучасне християнство потребує таких мистців як Годар, і таких богословів як німецький теолог Ганс Кюнг, що вступив у полеміку з офіційним Ватиканом. Ні мистецтво, ні філософія, виконані на офіційне замовлення, не можуть бути ширими, отже й довготривалими. Важко не співставити контроверсійну *Славу Марії з Ісусом з Назарету* — телевізійною серією, що її поставив у сімдесятих роках Франко Дзефіреллі. От уже де жадне правило пристойности не було порушене й де водночас не було й подиху живого мистецтва! Щоправда, дійсність древнього Ізраїлю відтворено з археологічною точністю, і Церква задоволена, коли серія повторюється. Але пристрасного запиту, без якого мистецтво просто неможливе, в праці Дзефіреллі годі дошукатися. Сліпо вірячи в євангельські чуда: непорочне зачаття, воскресіння Лазаря й самого Христа, режисер не зміг зробити жадне з них мистецьки переконливим — для того потрібно або іраціонального генія Параджанова або раціоналістичної побожності Годара. Останній, одним дотиком своєї магічної палички, вносить людське тепло в найтрадиційніші й найменш зрозумілі місця Євангелія. Скажімо, як Христос зібрав своїх послідовників-апостолів. Кожному з них він говорив: "Іди за мною", і той ішов, без жадних питань чи сумнівів. Як собі хочете, але не кожна людина з раціональним мисленням зрозуміє таку сліпу покірність. Годар пояснив її легко й людяно. Наприкінці фільму сина Марії показано вже хлопчиком. На галявині він бачить кількох інших хлопців. Він їх не знає. "Як тебе звать?" — запитує він їх по черзі. Ті відповідають. "Відтепер зватимешся Петром, Лукою, Марком". Хлопцям подобається гра. "Йдіть за мною" — говорить підліток своїм майбутнім товаришам. І ті йдуть, без жадного запитання. Бо людина з дитинства чекає на поклик.

У цьому твердженні й полягає висока людяність Євангелія за Жаном-Люком.

АМЕРИКАНСЬКІ ПАЛОМНИКИ
ДО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1917-1932 РОКАХ
ФОРМУВАННЯ СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ІДЕОЛОГІЇ
НОВОГО КУРСУ (NEW DEAL)

Люїс С. Фоєр

Від самого початку Новий курс уважався практичним за філософією, експериментальним і специфічно американським явищем. Реймонд Молі (Moley), вишукуючи джерело цього явища, роздумував над тим, що Ф. Д. Рузвелт займався в класі Вілліама Джеймса (James).¹

А все таки, що означає слово "практичний"? Воно не говорить про відсутність ідей, а радше про готовість випробувати ще й інші гіпотези. Воно підказує готовість експериментувати в найспірніших альтернативних ситуаціях.

В 1932 р. політичний прагматизм у Сполучених Штатах став відзначатися новим, виразно першоопляновим складником. Починаючи з того року, бути прагматичним було, на думку прагматистів, однозначне з поглядом на Радянський Союз як на модель експериментальної методи в соціяльній практиці. Вся концепція "соціяльного експерименту", вся думка про пляноване людське втручання в соціяльні процеси з наміром подання допомоги народним масам в головах американської інтелігенції й провідних суспільних діячів тісно пов'язувалися з практичним курсом радянського уряду. Ця перебудова американської думки була великою мірою вислідом праці небагатьох сотень американських паломників до Радянського Союзу в минулому десятилітті. Не зважаючи на те, що між ними не було нового А. Токвілля (Tocqueville), публіковані звіти тих паломників мали далеко глибший вплив на американську політичну свідомість, ніж будь-який інший чужинецький вплив на протязі історії.

З англійської переклав *Петро Балей*: Lewis S. Feuer, "American Travelers to the Soviet Union 1917-32: The Formation of a Component of New Deal Ideology", *Marx and the Intellectuals. A Set of Post-Ideological Essays* (Гарден-Сіті, Нью-Йорк: Anchor Books, 1969), стор. 100-140.

1. Raymond Moley, *After Seven Years* (Нью-Йорк: Harper & Bros., 1939), стор. 174, 365.

Кожне століття новітньої історії людства мало свою країну, на яку дивилося, як на "модель власної совісти": Англія 18 ст. була для Вольтера і для енциклопедистів країною вольностей і миру, землею Ісаака Ньютона і квакерів. Франція на протязі 19 ст. несла революційний смолоскип Європи. Радянський Союз протягом п'ятнадцяти років після Жовтневої революції став моделлю сумління для найбільших інтелектів світу. Частиною цього процесу були паломники-"комівояжери" до Радянського Союзу. Їхні репортажі, подані мовою американського досвіду та прагматизму, надавали їхній філософії дещо з радянського напрямку.

Було кілька хвиль паломництва до світу советів. Першими були романтики-революціонери, журналісти, як Джон Рід (Reed) і Люїз Браянт (Bryant), які були захоплені новинами, що перевищували уяву будь-якого міського редактора; підстаркуватий Лінколн Стеффенз (Steffens), цинічний та знудьгований ідейними реформаторами, який бачив у Леніні найвище сполучення Волі та Інтелекту; аматор-дипломат Біллям Булліт (W. C. Bullit), який сподівався переконати державних мужів перебороти підозру й привітати молоді республіки робітників у сім'ї націй. Була танцівниця Айзедора Данкан (Duncan), жриця нового мистецтва, яка з першою вісткою про революцію в Росії танцювала Марш невільника перед здивованою американською публікою. Вона поїхала до відродженої Росії "танцювати для народу" і ті три роки, що вона там жила (1921-1924), вважала за найщасливіші в своєму житті. Проте, Америка не була ще у відповідному настрої прислухатися до діонісійських вигуків танцюристки. В Бостоні, на закінчення своєї програми, вона, вимахуючи червоною хусткою над головою, голосила: "Це є червоне, і я також червона. Це колір життя та сили. Ви також були колись тут дикі. Не дайте загнудати себе!" Мер Джеймз М. Керлі (Curley) вирішив, що вона ніколи більше не танцюватиме в Бостоні "з уваги до обов'язку міста супроти пристойних елементів". І все таки Айзедора Данкан стала пророчицею того, що зрушило легіон інтелектуалів.²

Тим часом, після короткого періоду праці Американського допомогового комітету, який рятував країну советів від голоду 1921 р., туди посунули щораз численніші процесії громадських працівників, артистів, лідерів профспілок, вихователів, соціологів, підприємців і представників національних меншостей. Під кінець десятиліття в Радянському Союзі було більше тисячі американських інженерів, які будували перші союзні великі промислові центри. Радянський Союз став для Америки справді проектом чоти-

---

2. Irma Duncan & Allan Ross Macdougall, *Isadora Duncan's Russian Days* (Нью-Йорк: Covici-Friede, 1929), стор. 4, 152.

рьох пунктів,* хоч і без благословення Державного Департаменту, зате за підтримкою впливових центрів американської індустрії. Тож на візирець "новітніх Магів Сходу" американські паломники линули туди з надією знайти нові політичні розв'язки, в заміну несучи свої дарунки новітньої технології.

Це вже стара істина, що люди бачать те, що хочуть бачити. Великою мірою власні потреби паломників були тією призмюю сприймання радянської дійсності. Вони прикрашували вибрані аспекти радянського життя й одночасно затемнювали інші, що лежали тут таки під носом для їхньої спостережливості. Ідеалізм американських інтелектуалів, їхні імпульси "добродіяння" зазнали розчарувань на протязі вузькопроблемної ери президентства Гардінґа, Куліджа та Гувера. Покоління, що насичувалося атмосферою популістів, прогресистів і соціальними рухами, почувало себе в двадцятих роках "внутрішніми" емігрантами. Вони відразу були готові ототожнити себе з молодими радянськими республіками, що змагалися (як їм здавалося) за етику людського братерства проти ворожого та егоїстичного капіталістичного світу. Громадські працівники були готові вбачати в Радянському Союзі щось на зразок домівки для комуністичних мітингів, побудованої на національну скалю; як землю суспільного здоров'я й розумової чистоти. Прогресивний вихователь хотів бачити радянський експеримент як всенаціональну школу-лябораторію, щасливо звільнену з-під нагляду університетських президентів і ради довірених. Релігійний проповідник, що бачив Соціяльну Євангелію занедбаною в коледжах Америки, розпізнав у працівниках (комуністичної) партії самовідданих політичних місіонерів, свідків своєї віри, які, всупереч своєму атеїзмові, керуються безкорисними почуваннями, що не мали собі рівних в історії цивілізації. Самовідданий пропагандист контролю народжуваності і ліберальних розлучень, який не раз опинявся в кайданах у своїй власній пуританській і католицьки наставленій Америці, бачив у радянській країні землю, де сексуальне співжиття було майже необмежене.³ Радикально на-

---

* Автор не подав ближчого окреслення, але можна догадуватися, що мова тут про четверту свободу з чотирьох свобод, проголошених майбутнім президентом Рузвелтом 1924 р., а саме: звільнення від злиднів і від страху, коротка відбудова в матеріяльному значенні і наближення в політично-психологічних стосунках. — *Перекладач*.

3. "Тут, у Радянському Союзі, стріндберґівська війна ставів, як виглядає, не має значення": Waldo Frank, *Dawn in Russia* (Нью-Йорк: Charles Scribner's Sons, 1932), стор. 32. "Можна сказати, що «вільне коханя» в своєму властивому значенні завуювало собі право на існування з початком революції": Theodor Dreiser, "How Russia Handels the Sex Question", *Current History* 1929, 535. Пол Бланшард протиставляв "майже рісте-

строєні профспілкові вожді, які ще добре пам'ятали судові вироби, багнети міліції й поліцейські палиці, знайшли щиру приязнь у країні, головний політичний провідник якої годинами розмовляв з ними приязно, звертаючися до них: "товариш". Соціологи почували себе просто як удома в суспільстві, що ним керував колеґа та спеціяліст, який поставив собі за завдання побудувати раціонально запланований світ. Такі були новини, що їх паломники до Радянського Союзу приносили в рідну країну. І коли криза огорнула Америку, її емоційна підсвідомість та набір ідей для побороення депресії мали на собі відбитку пропозицій радянського взірця.

Можливо найвпливовіша серія статтів американців на теми Радянського Союзу вийшла з-під пера Джона Дюї (Dewey), друкована в *The New Republic* (Нова республіка) в 1928 р. Як чільний виразник американської прагматичної думки, він знайшов майже завершення своїх філософських сподівань в радянському експерименті.

"Суть революції", — писав він, — була "в її визволенні відваги, енергії і самовпевнености в житті". Радянський Союз вніс новий порив для експериментування самим людським життям. Це було "пробудження в людях свідомости самих себе як вирішальної сили у формуванні власної долі". Ця революція, писав Дюї, принесла "визволення людських сил на таку безприкладну скалю, що це матиме безмірне значення не тільки для тієї країни, але й для всього світу. Я не маю тієї літературної вправности, щоб передати досягнення радянської школи. Я ніколи й ніде не бачив у такій великій пропорції таких інтелігентних, щасливих та інтелігентно влаштованих дітей". Їхні вчителі, продовжував він, були "одні з наймудріших і найсамовідданіших мужчин і жінок, яких будь-коли було мені долею призначено зустрічати". Значення експерименту, який відкрив людям доступ до мистецтв, стало для нього, як він писав, "майже одержимістю". Він розпізнавав величезні перешкоди й пропаґандивні тенденції в радянському культурному житті, але зважувався на передбачення, що це відомре від власного вичерпання і в міру того, як Радянський Союз почуватиметься безпечним.

"Головне зусилля є просто героїчне та шляхетне, бо виявляє віру в людську природу і є демократичне за характером, що переростає амбіції демократій минулих часів". Усе своє життя Дюї боровся як із собою, так і з обставинами, що спричиняли дуалізм,

---

ричну сексуальність берлінської та паризької сцени грубій сили Москви": Paul Blanchard, "Sex Standards in Moscow", *The Nation* 1926, CXXII, стор. 523; V. F. Calverton, "Red Love in Soviet Russia", *The Modern Quarterly* 1927, 4, стор. 188-189.

дуалізм думки й дії, теорії й практики. Тут, у Радянському Союзі, цей дуалізм, здавалося, викорінено шляхом перманентної революції. Тяжко, писав він, не заздрити радянській інтелігенції. Інтелігенція в інших країнах проводить життя в критиці, а тут, у Росії, інтелігенція, яка ототожнила себе з новим порядком, має завдання, що є цілісне та конструктивне. Вона є органічною частиною руху, що зростає. Тут, у Радянському Союзі, "правдоподібно перший раз у світі науково унапрямяють суспільний ріст"; педагогічна секція була органічною частиною Наукової ради, яка укладає "пляни суспільного й економічного розвитку Росії".⁴ Погляд Дюї на радянську дійсність поділяли такі визначні аси прогресивізму у вихованні, як його приятелі Віллям Герд Кілпатрік (Kilpatrick) і Джон С. Кавнтс (Counts).

Совети, говорив Кілпатрік у 1924 р., зважилися "на надзвичайно амбітний захід, який історія виховання має ще доказати"; він був приємно здивований, коли дізнався, що про нього в Росії знали і що його праці перекладено й уживано в підготові вчителів.

Американці, які повірили в експериментальну методу, читали самовпевнені твердження Кавнтса: "Там є один експеримент, в порівнянні до якого всі інші схожі на карликів — такий він справді сміливий у доборі ідеалів і програм, що тільки небагатьом під силу думати про те без зворушення". Кавнтс прожив у Радянському Союзі повних десять місяців у 1927 і 1929 роках. Коли чорні настрої поглиблювалися під час невідступної кризи по всій Америці, він закликав учителів навчатися від радянського експерименту, слідкуючи за тим, як освіта може сприяти суспільному плануванню.⁵

Прагматичні філософи й вихователі не були тими першими, що відкрили повноту прагматичної методи. Їх випередили прагматичні економісти або, як вони свого часу називалися, інституційні економісти Рексфорд Тагвел (Tugwell) з Колумбійського університету та Пол Даглас (Douglas) з Чикагського університету, най-

---

4. John Dewey, "Leningrad Gives the Clue", *The New Republic*, 14 листопада 1928; "A Country in a State of Flux", *The New Republic*, 21 листопада 1928; "The Great Experiment and the Future", *The New Republic*, 19 грудня 1928 р., передруковано в: John Dewey, *Characters and Events*, I, Joseph Ratner (ред.) (Нью-Йорк: Henry Holt & Co., 1929), стор. 378-380, 383, 388-390, 394, 426-428. Також передрук у: John Dewey, *Impressions of Soviet Russia* (Нью-Йорк: New Republic, 1929), стор. 1-133.

5. Samuel Tenenbaum, *William Heard Kilpatrick* (Нью-Йорк: Harper & Bros., 1951), стор. 263-266; George S. Counts, *The Soviet Challenge to America* (Нью-Йорк: John Day, 1931), стор. IX-XI; M. Ilin, *New Russia's Primer*, George S. Counts & Nucia Lodge (перекладачі) (Бостон: Houghton Mifflin Co., 1931), стор. VIII-X.

здібніші практики. Вони брали участь у т. з. Делегації професійних спілок, яка відвідала Радянський Союз у 1927 р.⁶ Тільки три роки перед тим Тагвел видав збірку есеїв, у якій брали участь його колеги — прагматичні економісти. Його вступ до цього видання, що мало відповідну назву *The Trend of Economics* (Напрямок в економіці) проголошував, що "ця книжка — своєрідний маніфест молоді генерації". Визнання прагматичної методи Дюї рясніли в цьому маніфесті, в якому говорилося про пошуки "неевклідової економіки".⁷ Тепер Тагвел і Даглас вирушали в подорож по антропологічному полю до економічного всесвіту з Марксовою геодезією і з ленінським соціальним простором; експеримент зливався з релігійним довершенням і основні мотиви прагматичної підсвідомости, звільнені від капіталістичного цензора культури, відразу проявили себе з [повною] ясністю.

Підозріння в намірах тієї делегації висловили провідники Американської федерації праці, які ставили під сумнів джерело її фінансування та право репрезентувати робітництво. Проте, п'ятеро урядовців нижчої номенклатури робітничих організацій злегковажили пересторогами своїх зверхників. Разом із п'ятнадцятьма технічними дорадниками вони відбули паломництво до Москви. В Кремлі вони розмовляли зі Сталіном. Сталін називав їх "товаришами", і делегація справді відповідала в товариському дусі.⁸ Порушено причини кволих симпатій американського робітництва і його провідників до Радянського Союзу. Даглас розповідав, як американські капіталісти підривали професійні спілки і сіяли розбрат між різними емігрантськими групами.

Ці відвідини Радянського Союзу мали величезний вплив на емоції науковців суспільних дисциплін, що були учасниками тієї делегації. Даглас, який найбільше з усіх написав звітів із вражень тієї подорожі, заховувався як людина, якій пощастило побачити краєчок майбутнього світу. "Наша візита, — говорив він, — зміцнила в мені віру в соціалізм". Тепер він міг подолати всі ті сумніви, які він мав у життєздатності соціалістичної економіки. Порівнюючи бачене до тієї Америки, яка втрачала глузд свого національного існування, Даглас говорив, що "великий факт, одухотворений факт, що стоїть за тими матеріальними доказами, це те, що там є

---

6. *Soviet Russia in the Second Decade*, Stuart Chase (ред.), Robert Dunn, Rexford Guy Tugwell (Нью-Йорк: John Day, 1928).

7. *The Trend of Economics*, Rexford Guy Tugwell (ред.) (Нью-Йорк: Alfred A. Knopf, 1924), стор. 86, 409, 422, 156 і далі.

8. Joseph Stalin, *Interviews with Foreign Workers' Delegations* (Нью-Йорк: International, 1927), стор. 38; Louis Fischer, *Men and Politics* (Нью-Йорк: Duell, Sloan & Pearce, 1941), стор. 89-91.

справжня спільність віри, національний ідеал і моральна єдність, і все те є міцною основою нової Росії; вони справді мають нову релігію — творення Людського Суспільства”. Його не вражала сувора дисципліна, що тяжіла над людьми, бо, як він вважав, “їхні справжні права, тобто економічні права, краще забезпечені, ніж у будь-якій країні”.⁹

Тагвел також твердив, що люди мінялися під впливом ленінських експериментів. “Там є початок нового життя”, — писав він у своєму звіті. Революція була великим досвідом, але, мішаючи історизм з експерименталізмом, Тагвел дивився на всі ті тягарі, як на конечну ціну поступу. “Селянам, — писав він, — не треба робити закид, що вони не бачили виразно потреби для докорінних змін у расових питаннях заради поступу, що їх проведено безжалісними засобами там, де було потрібно”.¹⁰ На щастя, той період уже позаду. “Тепер панує дух відбудови і вислід здається нам настільки певний, як і в більшості інших людських починів на таку велику міру”. Радянська влада справді більше піклувалася про добро своїх селян, ніж американський уряд про долю своїх фермерів.

Стюарт Чейс (Chase) також подав і свій розділ про Держплан до звітів Делегації професійних спілок. Кілька років пізніше, в 1932 р., він пустив в обіг гасло “Новий курс” (New Deal) у своїй книжці з таким заголовком.¹¹ Ще пізніше він очолював народний бунт проти тиранії слів. Ще 1927 р. Чейс був свідомий того, що радянська дійсність стає найновішим курсом для людства в цілості. Не зважаючи на жалюгідно низьку продуктивність виробництва й жахливі умови праці, він писав, що “російська метода вражає уми робітництва, особливо молодих хлопців і дівчат, набагато глибше й ефективніше, ніж будь-яка інша у відомій мені практиці. Не виключене, що цей розумовий стимул зможе котрогось дня перелюмити старі виробничі звички Сходу”. Понад усе його дивував феномен радянського керівника. Не “група голодних акціонерів”, жадних на дивіденди, поганяли радянським керівником. Натомість, ним керувало циклопне око радянської влади,

його інформували батальйони статистики та представники комуністичної партії. Останні не потребували іншої заохоти, як той гарячий

---

9. *Adventurous Americans*, Devere Allen (ред.) (Нью-Йорк: Farrar & Rinehart, 1932), стор. 188-190; ноп. *Russia after Ten Years: Report of the American Trade Union Delegation to the Soviet Union* (Нью-Йорк: International, 1927); також: Samuel N. Harper, *The Russia I Believe In* (Чикаго: University of Chicago Press, 1945), стор. 146-157.

10. *Soviet Russia in the Second Decade*, стор. 102.

11. Stuart Chase, *A New Deal* (Нью-Йорк: Macmillan Co., 1932).

запал творення нового неба й нової землі, що палахкотить у грудях кожного доброго комуніста. Власне, це полум'я треба побачити, щоб оцінити. Чогось подібного нема ніде більше в широкому світі... Чи буде це тривати? Не знаю. Можу сказати лише те, що після десятих поганих років воно далі випромінює обличчя глядача. Так мусів племенистий меч Аллаха пронестися понад рівнинами Мекки.

Людська природа, робив висновки Чейс, набагато складніша, ніж це уявляла собі Манчестерська школа. Тим часом, говорив він, потрібно ще п'ять років, щоб вирішити, чи "Держплян, оцей відважний і безпрецедентний експеримент", має "призначення стати економічним путівником" для народів світу, "чи це буде тільки ще одна коротка записка для кошика історичних відпадків".¹² П'ять років пізніше той вирішальний експеримент Чейс оцінив як дуже позитивний для радянських можливостей. Його книжка *Новий курс* кінчалася закликом до розгубленого серед кризи земляка вчитися в суспільства, в якому "інженери й економісти Держплян" показують, як можна зрівноважити продукцію й споживання. "Чому, — говорив він, — тільки росіяни повинні мати приємність у перебудові світу?"¹³

То було десятиріччя вирішальних експериментів, які зрушили фундамент соціальних і інтелектуальних систем. Прагматичні економісти, звітуючи з радянської експедиції, переживали такі самі зворушення драматичного відкриття, яких засвідчили астрономи експедиції Еддінгтона, коли одного вечора 1919 р. вони звітували перед Королівським товариством про висліди досвіду на острові коло Західньої Африки під час затемнення сонця, які підтвердили гіпотезу Айнштайна, що суперечила Ньютонівській схемі. Експериментальна метода й чистий прагматизм стали співзвучні з відкриттям нової системи світу.

Гаррі Гопкінз, насамперед суспільний працівник з переконан-

---

12. *Soviet Russia in the Second Decade*, стор. 49-50, 54. Один із членів делегації Сайлас Акстелл, відомий адвокат Міжнародної спілки моряків, цілковито не погодився з головною ідеєю звіту. Він заявив, що делегати "зформували собі досить чітку" опінію, перед тим як зустрітися в Москві. Він вважав, що "закони природи відкинута" в Радянському Союзі, і ефективність, з якою працювали промислові підприємства, які він бачив, не зробила на нього ніякого враження. Він сумнівався в надійності спостерігачів, які після кількатижневої візити написали звіт про величезну країну, мовою якої вони не говорили; радянські урядові чинники, на його думку, були спритними торгівцями, що розбещували американських делегатів безкоштовним транспортом, безплатним готельним і перукарським обслуговуванням: Silas B. Axtell, "Russia, and her Foreign Relations", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 1928, CXXXVIII, стор. 85-88.

13. S. Chase, *A New Deal*, стор. 244, 252.

ня, був виразником погляду, який зародився в посіlostях Джейн Аддамс (Jane Addams) і Лілліян Д. Волд і, тепер дозрівши, навертав національний уряд на філософію суспільної опіки. Радянська практика стала експериментальним моделем провідних суспільних працівників.

Від самого початку Джейн Аддамс називала російську революцію найбільшим соціальним експериментом в історії.¹⁴ Захоплення серед її товаришів було загальне в наступні роки. В новому суспільстві советів вона вбачала в суспільному працівникові не "добročинця", на якого звисока дивився егоїстичний світ, а радше головного учасника та провідника до суспільної мети.

Джон А. Кінгзбері (Kingsbury) мав найбільший особистий вплив на Гопкінза. Освічений, гуманний і з почуттям гумору, Кінгзбері був головним директором Асоціації поліпшення становища бідноти. Він не тільки дав Гопкінзові його першу працю суспільного працівника, але й допоміг йому здобути першу посаду на державній службі. В житті Гопкінза він заступав йому батька. Гопкінз підшукав собі квартиру в сусідстві з Кінгзбері і шукав поради в нього в усіх своїх подружніх непорозуміннях.

В серпні 1932 р. Кінгзбері виїхав до Радянського Союзу, щоб налюбуватися там медичною системою охорони здоров'я. Він дивився на радянську систему безкоштовної медичної обслуги з непроминальним подивом. "Російський експеримент, — писав він, — є передвісником для всього світу". Чи ж було б під силу іншому режимові так само звільнити своїх людей від постійної загрози злиднів? Кінгзбері твердив, що проблема грошей "майже не існувала в медичній практиці Радянського Союзу". Далі він звітував, що віра допомагала радянським лікарям у їхній лікувальній праці. Велика більшість населення мала тепер кращу санітарну опіку, ніж будь-коли, і обслуга була дивовижно повновартісна...

Був також Франквуд Е. Вілліамз (Williams), в якого Гопкінз, коли мав труднощі емоційного характеру, знаходив психоаналітичну допомогу.

Вілліамз, редактор *Журналу психічного здоров'я*, знайшов у Радянському Союзі рай для своєї професії.¹⁵ Тут людину звільнено, писав він у 1932 р., від "[гнітючої] атмосфери конкуренції й

---

14. Robert Morris Lovett, *All Our Years* (Нью-Йорк: Viking Press, 1948), стор. 154-155.

15. Robert Sherwood, *Roosevelt and Hopkins. An Intimate History* (Нью-Йорк: Harper & Bros., 1948), стор. 23-27, 34, 35; Sir Arthur Newsholme and John Adams Kingsbury, *Red Medicine: Socialized Health in Soviet Russia* (Нью-Йорк: Doubleday, Doran, 1933), стор. 266; також пор.: Rexford G. Tugwell, *The Democratic Roosevelt* (Нью-Йорк: Doubleday & Co., 1957), стор. 197. Саме до Кінгзбері Рузвелт писав 1930 р.: "Я ні на хвилину не

суперництва, що нівечить усе від самого початку й на кожному кроці". Тут не було накопичення всяких клінік і шпиталів для допомоги тим, хто втікає від конкурентних умов життя; все радянське суспільство є клінікою психічного здоров'я (!). Втиснений у юрбу пасажирів московського трамваю, в порівнянні з яким нью-йоркська підземка уявлялася напівпорожнім бальконом стадіону, Вілльямз переживав сенсацію містичного возз'єднання: "На хвилинку ми всі стали одним тілом. Радянське суспільство зробило чудо, звільнивши своїх громадян від тривоги й самооборонної реакції". Чи це містичне захоплення Радянським Союзом не затемнювало його погляду на медичні факти?

Коротко після того, в 1932 р., лікар С. П. Оберндорф (Oberndorf), сповнений скептицизму від звітів Вілльямза, вирвався до Радянського Союзу на два тижні. Він знайшов вищий відсоток молодих людей у радянських шпиталях, хворих на психічні недуги (dementia praecox), ніж у Сполучених Штатах, що було вислідом насильного навернення до життя під советами. Але Гопкінз і його колеги суспільні працівники таки вірили у звіти Вілльямза...¹⁶ Для них більшовик був також суспільним робітником із зброєю в руках.

Флоренц Келлі (Вишневецька) — піонер робітничих законів, яка служила за губернатора Алт'елда першим фабричним інспектором, дивилася на більшовицьких противників як на людей, що "всю ніч на станції виглядали поїзд з молоком, а тим часом експрес промчав мимо них".

Джейн Аддамз і Лілліян Волд вирішили радше порвати приязні стосунки з Катериною Брешковською, "бабусею" російської революції, ніж засудити більшовиків.

Паломницькі звіти Анни-Люїзи Стронг і Мойсея Дж. Олгіна (Olgin) передали Лілліян Волд "великі можливості, на які можна було чекати від радянського уряду й силу, мудрість та громадянську пристрасність Леніна". Коли Олгін доповідав в її домі після відвідин Радянського Союзу 1921 р., публіка "сиділа як заворожена".

сумніваюся, що прийшов час для країни зрадікалізуватися принаймні в рамках одного покоління: історія показує, що там, де це час до часу трапляється, країни врятовано від революції". Рузвелт, як губернатор штату Нью-Йорк, часто радився з Кінгзбері в питаннях соціального забезпечення; див. *F. D. R.: His Personal Letters: 1928-1945*, I, Elliott Roosevelt (ред.) (Нью-Йорк: Duell, Sloan & Pearce, 1950), стор. 118.

16. Frankwood E. Williams, "«Those Crazy Russians»: A Mental-Hygiene Hunting Trip in the USSR", *The Survey* 1932, LXVII, стор. 342-344; С. P. Oberndorf, *A History of Psychoanalysis in America* (Нью-Йорк: Grune & Stratton, 1953), стор. 193-194.

В 1924 р. Лілліян Волд прийняла запрошення відвідати Радянський Союз, щоб продискутувати з радянськими лідерами проблему дитинства та системи громадської охорони здоров'я. Вона з двома співпрацівниками і перекладачем жила шість тижнів у Росії. Лілліян Волд відкрила, що "досягнення останніх двох чи трьох літ в ділянці суспільної охорони здоров'я і запобіжних заходів надзвичайні". Вона побачила, як влада за допомогою плякатів поборювала звичай сповивання дитини в пелюшки (самозрозуміло, прихильники гіпотези Горера). Лілліян Волд відвідала розлогі маєтки, віддані для громадського вжитку як місця для народних розваг і лікування. Її зворушили "далекосяжні пляни, бажання забезпечити багатьом дітям все найкраще з того, що тільки наука й посвята можуть дати". Лілліян Волд відвідувала експериментальні школи й знаходила, що ідеї Дюї застосовано на практиці "не менш як на 150 відсотків". Вона була в Москві, коли Леніна ховали на Червоній площі й відчувала багатотисячне тремтіння жалобної юрби, ніби в очікуванні чуда. Привід Леніна зливався з обличчям Христа в її снах: "Коли однієї ночі я бачила уві сні двох грайливих рисаків, що тягли велику карету російською дорогою ... і коли фурман озирнувся, я побачила сяюче обличчя Христа".¹⁷

Таке було майже релігійне захоплення суспільних працівників. Радянський Союз став виховательським об'єднанням, місцевим громадським центром, запроектованим у програмі світової історії.

Едвард Ліндеманн, професор соціальної філософії Факультету суспільної праці при Колюмбійському університеті й редактор *Нової республіки*, бачив у Радянському Союзі докази основної зміни, що відбувалася в природі людини: "Привласнювання, — говорив він, — це та прикмета [людської вдачі], що стала зникати".¹⁸

Це й були ті складники, що їх паломники до Москви ввели до філософії "Нового курсу".

Від суспільних працівників не можна відмахнутися як від задивлених у небо ідеалістів, які пішли лінією побожних бажань. Найбільша фігура американського прогресивізму в 1920-их роках, сенатор Роберт М. ЛаФоллетт (LaFollette), батько Вісконсінської ідеї* та духовний передвісник Нового курсу, мав подібні поняття

---

17. Lillian D. Wald, "Public Health in Soviet Russia", *The Survey* 1924, LIII, стор. 272-274; *Windows on Henry Street* (Бостон: Little, Brown & Co., 1934), стор. 255-271.

18. Eduard C. Lindemann, "Is Human Nature Changing In Russia?", *The New Republic* 1933, XXIV, стор. 95-98.

* Симбіоза між світовим університетом і суспільством. Перший має певні обов'язки до другого й допомагає йому в усьому. — Ред.

про радянську дійсність. Радянський Союз уявлявся ЛаФоллеттові великою мірою здійсненням Середньозахіднього популістського прогресивізму. Сенатор в товаристві сімох, між якими були й поплентачі Стеффенз і Джов Давідсон (Davidson), переїхав кордон Радянського Союзу 30 серпня 1923 р. Його дружина Белл ЛаФоллетт публікувала звіти з того, що вони бачили, в *LaFollette Magazine*, де з захопленням розповідала, що радянські вожді були звичайними реформаторами, як і вони самі. "Радянський уряд, як мені бачиться, працює з релігійним запалом і з вірою в закріплення того, що, як він вірить, має бути науковим і справедливим суспільним і економічним порядком". Вони знайшли під час відвідин квітучий розвиток кооператив і широкорозповсюджену селянську власність на землю. ЛаФоллетт залишив за собою країну [Америку — П. Б.], повну байдужости та продажности в найвищих сферах, а тут, у Радянському Союзі, хабарництво стало зрадою під карою розстрілу. Було очевидно, що більшовики здійснювали прогресивну плятформу. "Всі ці реформи, над якими Флоренц Келлі та Ліга споживачів працювали довгі роки, — писала Белл ЛаФоллетт, — стали доконаним фактом у Радянській Республіці. І немає небезпеки, що Найвищий Суд міг би своїм рішенням знівечити ці висліди довголітніх зусиль". Комуністи були щиро зацікавлені в допомозі своїм рільникам, несучи їм наукові поради та суспільну опіку. В декларації Белл ЛаФоллетт були натяки на радянські наміри ввести електрифікацію села й адміністрацію для забезпечення ферм: "Коли б це було советам під силу, всю землю обробляли б тракторами і всі села освічували б електрикою; кожна громада мала б великий будинок у центрі села, в якому знайшли б собі приміщення школа, книгозбірня, зала для зборів і для театру. Мешканці села мали б тоді всі ті вигоди й користі, які заплановані для промислових робітників у містах...". Зрозуміло, що сенатор ЛаФоллетт безумовно відкидав диктатуру як засіб соціальних перемін. Але, не зважаючи на свої переконання, він був спільної думки про соціальний зміст радянських реформ із своїми колегами Стеффензом і Давідсоном, як також із своїми попутниками Анною-Льюїзою Стронґ і комуністом Нуортева. Супружжя ЛаФоллеттів бачило перед собою країну, в якій сенс рівности і щирого побратимства був поширений між робітниками і ними вибраними наглядачами.¹⁹ Їх зворушував "дух по-

19. Belle Case LaFollette, "With Senator LaFollette in Russia", *LaFollette's Magazine* 1923, XV, стор. 185-186; Belle Case LaFollette and Fola LaFollette, *Robert M. LaFollette*, II (Нью-Йорк: Macmillan Co., 1953), стор. 1079-1083; Jo Davidson, *Between Sitings: An Informal Autobiography* (Нью-Йорк: Dial Press, 1951), стор. 178-181. Про Нуортеву див. Theodore Draper, *The Roots of American Communism* (Нью-Йорк: Viking Press, 1957), стор. 78, 229-232;

шани та любови” до Леніна, який тоді був уже на останній стадії хвороби, і вони звітували, що також і російське селянство його, очевидно, обожнювало.²⁰

Наступного року сенатор ЛаФоллетт виставив свою кандидатуру на пост президента Сполучених Штатів від прогресистів. Біля нього згуртувалося багато з тих, хто вісім років пізніше виринули як інтелектуальні провідники Нового курсу. Фелікс Франкфуртер підтримав кандидатуру ЛаФоллетта словами, які нагадують нам (ще й сьогодні) насиченість незадоволення прогресистів політичним й суспільним порядком речей, що існував тоді, і пояснюють їхню готовість поважно думати про реконструкцію суспільства в напрямі плянованої економіки. ”Республіканці і демократи не підносять цього питання, бо їхні партії не розходяться в цьому пункті. Кожна з них репрезентує нереальну сукупність...”. Майже в марксистському тоні писав Франкфуртер, що ”обидві партії мають однакове минуле, позначене економічним імперіалізмом”. Він висловлював надію, що в Америці з’явиться двійник британської Партії праці, без якої, говорив він, ”в Англії могла була наступити руйнівча революційна інтерлюдія”.²¹ Американські прогресисти гуртувалися біля ЛаФоллетта якраз із-за того частинно, що він був людиною, яка була готова повчитися від соціалістичного експерименту в Радянському Союзі. В програмі Нового курсу, як це доводив Семюел Любел (Lubell), відбивалося великою мірою пробудження етнічних груп у Сполучених Штатах. Їхні провідники були прагматистами, але знову ж таки ми мусимо бачити, наскільки прагматичні засоби й домагання, що виникли в 1920-их роках в Америці, втілювалися в засоби й домагання радянського експерименту. Жаден з американських філософів не застосував прагматичного духу Вілліама Джеймса плодотворніше до проблем американської демократії, ніж Горацій М. Каллен. В серіях поважних есеїв і книжок Каллен простудіював чесно й глибоко дилеми країни, культуру якої формували різномірні еміг-

---

Joseph Freeman, *An American Testament* (Нью-Йорк: Farrar & Rinehart, 1936), стор. 546.

20. Серед політиків пізнішого часу, які відвідали Радянський Союз, ми повинні згадати Алберта М. Оттінгера, республіканського опонента Рузвельта на пост губернатора штату Нью-Йорк у 1928 р. Оттінгер, речник ”делегації бізнесменів” у 1929 р., виголосив промову перед своїми радянськими господарями, в якій він, з очима, спрямованими вгору, заявив: ”І я вірю, мої друзі, що з Божою поміччю, ви виконаєте свій чудовий п’ятирічний плян з великим успіхом!”: Eugene Lyons, *Assignment in Utopia* (Нью-Йорк: Harcourt, Brace & Co., 1937), стор. 229-230.

21. Felix Frankfurter, ”Why I Shall Vote for LaFollette”, *The New Republic* 1924, XL, стор. 200-201.

рантські групи, і його проект "культурного плюралізму" — справжня оркестровка різновидних спадщин у межах спільних демократичних лаштунків — пом'якшував різку американізацію того періоду, який знав рейди Палмера і Ку-клукс-клану. Каллен подорожував до Радянського Союзу, щоб побачити на власні очі, як більшовики розв'язали проблему своїх власних етнічних меншостей. Росія царів — була країною погромів, єврейських поселенських обмежень і козацьких нагайок. Кишинів і Одеса для євреїв були не назви міст, а символ озвірілої юрби й погромів.²² Тепер Каллен знайшов інший світ. Радянський Союз став справді країною культурного плюралізму. Для євреїв "більше ніж для будь-яких інших народів під соєтами, — писав Каллен, — почалося нове життя". Євреїв з уваги на їхню грамотність та інтелектуальну допитливість радо приймали на важливі пости цивільної служби. Це була країна, де не потурали антисемітизмові. Більшовицька влада проголосила принцип: "Антисемітизм — це контрреволюція", й увела та стосувала цю засаду дуже суворо. Каллен, співробітник Дюї, також бачив чудо в радянському вихованні: "Я залишав країну з почуттям, що сама тільки система виховання виправдувала революцію".

У Сполучених Штатах Каллен передував тій групі інтелектуалів, які добивалися пробудження совісти несправедливого заводу на кару смерти Сакко і Ванзетті (Sacco, Vanzetti). Виконання вироку смерти над тими двома італійськими імігрантами у 1927 р. було в очах багатьох свідченням чужиноненависництва з боку родовитих американців. Отож, паломництво до Радянського Союзу було відсвіженням душі: тут була земля, на якій принижені й переслідувані меншості знайшли своє місце в суспільстві. Каллен суцільно віддався радянському курсові прагматичного пригодицтва: "Всі, незалежно від партійної приналежности, — писав він, — визнають, що революція пробудила мільйони людей, що уряд, хоч і диктаторський, визволив їхню енергію, надихнув їх сенсом небувалої особистої гідности й почуттям вартости, відкрив перед ними дотепер запечатані світи науки, мистецтв і кар'єри".²³ Сувору простодушність Сталіна, що жив аскетично в двох кімнатах в Кремлі, наповнювала його шанобою. Словом, це були прагматичні реформатори, робітники-вєбленісти, що володіли Росією, а не дармоїдські декадентські кляси.

---

22. Наприклад, див. гірку пісню Шолома Алейхема "Спи, Ельвоша", в: Melech Grafstein, *Sholom Aleichem Panorama* (Лондон, Онтаріо: Jewish Observer, 1948), стор. 296-297.

23. Horace M. Kallen, *Frontiers of Hope* (Нью-Йорк: H. Liveright, 1929), стор. 318-319, 326, 351-353, 381-382, 430-431; "Religion in Russia", *The New Republic* 1927, LII, стор. 279-282.

Дуже подібні були враження Аврама Ярмолінського, який був одним із небагатьох добре підготованих паломників для чітких спостережень радянської дійсності. Ярмолінський, голова Слов'янського відділу Нью-Йоркської публічної бібліотеки, що знав від народження російську мову та дістав освіту народних і середніх російських шкіл, перебував у Радянському Союзі майже півроку в 1923 і 1924 роках. Євреї, звітував він, "тримаються більшовиків, як своїх спасителів"; єврейська молодь масово пішла до Червоної армії боротися за ідеали ленінського інтернаціоналізму та вартості свого життя. Ярмолінський заповідав відродження єврейської культури у вільному світі радянського плюралізму. І не диво, бо він знайшов єврейський державний театр, що розквітав у Харкові, Києві, Москві та Менську. Він зустрівся з великими єврейськими поетами, бачив музей єврейської культури та чув єврейську мову (їдиш) у школах як мову навчання. Протягом кількох років постали сотні єврейських рад, у яких протоколи нарад писали ще нещодавно погорджуваним єврейським жаргоном. З вірою й надією Ярмолінський міг писати: "Якщо всі знаки не обдурюють, майбутнє засвідчить ріст єврейської культури на російському ґрунті".²⁴ Знаки таки обдурили. Хоч і обдарований спостерігач, Ярмолінський не міг охопити численних можливостей та непередбаченостей соціальної еволюції. А хто ж міг би їх охопити? Тим часом перспективи для етнічного лібералізму в Новому курсі збагатилися досвідом радянського культурного плюралізму. Прагматичний експеримент показав, як влада советів могла спонукати різні народи жити один побіч одного в світі співпраці.

Також провідна інтелігенція американських негрів, роздивляючися в соціологічному небосхилі, зупинила свою увагу на зорі, яка тим яскравіше світила на тлі темного розпачу, що покривала негрів у "Соціальному пристосуванні" 1920-их років. Віллям ДюБва (W. E. B. Du Bois), передовий діяч нової негритянської інтелігенції та середньої класи, провідник т. зв. "Талановитих десятих", що дав гасло 1905 р. для руху "Ніягара" і став головним речником Національної Асоціації Поступу Кольорових Людей. Він майже самотужки створив негритянську соціологію як наукову дисципліну тоді, коли більшість американських соціологів воліла не торкатися расових проблем. В 1926 р. ДюБва прожив два місяці в Радянському Союзі. Кошти його візиту покрив "американський приятель Радянського Союзу" [можна тільки догадуватися, що тим приятелем був Арманд Гаммер. — *Перекладач*]. Зустріч з

---

24. Avrahm Yarmolinsky, *The Jews and Other Minor Nationalities under the Soviets* (Нью-Йорк: Vanguard Press, 1928), стор. 57, 128-136.

радянською дійсністю викликала в ньому щось подібне до емоційного вибуху: "Пишу це в Росії, — писав ДюБва для своїх читачів у *The Crisis* (Криза). — Сиджу на Площі революції... Стою сповнений подиву та зачудування від відкриття Росії, що зійшло на мене. Можливо, я частинно обдурений і тільки напівінформований. Але коли все те, що бачили мої очі й чули мої вуха, це більшовизм, тоді й я більшовик". Він ходив усюди й оглядав усе, часто з перекладачем, часом одинцем, з тією самою послідовною впертістю, яку він виявив майже 30 років тому, коли випитував родину за родину в занедбаній негритянській дільниці Філяделфії. ДюБва збирав документи й статистичні дані, закидав урядовців і вчителів питаннями й вдивлявся в "цю Росію", щоб заглянути в глибину її душі. І ось тепер, перший раз у житті, розпочав зник з його писань. З усіх країн, що він бачив, "найміцніша й найпалкіша «надія» була в Росії".²⁵ Російська диктатура пролетаріату була звичайним засобом постачання робітників знанням та інтелектуальністю, щоб вони могли керувати самі собою. В намірах Росії було, щоб робітники стали державою. Якщо більшовики досягнуть успіху в цих шляхетних намірах, говорив ДюБва, "російська революція охопить увесь світ". ДюБва зауважив, що коли Американська університетська асоціація подорожей не приймала заповіть від негрів, Російське студентське бюро не тільки запрошувало, але й наполягало на тому, щоб негритянські студенти відвідували Росію.²⁶

Коли прихильники Нового курсу почали домагатися основних змін у філософії расових стосунків, провідні негритянські діячі могли покликатися на звіти про успішні радянські експерименти в зміні основних принципів етнічних питань. Радянський Союз увів силою рівність усіх людей. Цей приклад міг просякнути в ідеологію Нового курсу, вказуючи на очевидну силу урядового втручання у викорінюванні расових упереджень. Негритянські провідники чули цю радянську історію, тож коли вони домагалися своїх прав, улаштовуючи вашінгтонських урядовців, вони мали перед собою візію Радянського Союзу як моделю расової рівності.

Далі буде

---

25. *The Crisis* 1927, XXXIV, стор. 70; 1926, XXX, стор. 8, 189, 190; W. E. Burghardt Du Bois, *Dusk of Dawn: An Essay toward an Autobiography of a Race Concept* (Нью-Йорк: Harcourt, Brace & Co., 1940), стор. 287; див. також: Francis I. Broderick, *W. E. B. Du Bois: Negro Leader in a Time of Crisis* (Станфорд, Каліфорнія: Stanford University Press, 1959), стор. 138-140.

26. *The Crisis* 1928, XXXV, стор. 381; 1927, XXXIV, стор. 203.

НАПРЯМИ ПОЛЬСЬКОЇ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ (II)

Юзеф Дарський

2. Розпад імперії — мрії перед здійсненням

Самостійницькі й навіть компромісні угруповання помічають передусім, що "на Сході ми межуємо не з Росією, а з Білоруссю й Україною" (*Tygodnik Mazowsze*, 77); нашими справжніми сусідами на Сході є не росіяни, а литовці, білоруси та українці (Й. Собчак, П. Левицький, "Схід", *Krytyka*, 15). Зазначення цього основного факту супроводиться переконанням, що політичні зміни мусять настати в усьому бльоці: "Ми даємо свідоцтво ... відсутності політичної уяви, якщо приймаємо засаду, що формальний стан на схід від Бугу закріплений раз назавжди" (там таки). Подібну позицію займають соціал-демократична організація "Воля-Справедливість-Незалежність" (ВСН) і Ліберально-демократична партія "Самостійність", роблячи з цього висновок, що вже тепер треба підготуватися на момент розпаду: "І ця імперія, як багато інших в історії, колись упаде. Відкладання на цей момент вироблення сприйнятливої для всіх зацікавлених сторін концепції врегулювання взаємин на території Східної й Центральної Європи було б серйозною помилкою та поставило б нас у ситуацію, аналогічну ситуації, що створилася після закінчення Першої світової війни (війна всіх з усіма)" (примітка редакції, *Niepodległość* [Самостійність], 28).

Отже, самостійницькі угруповання розглядають польське питання як елемент ширшого східного питання. П. Кмінкевіч з групи "Солідарність у боротьбі" бачить можливість визволення Польщі тільки через інтернаціоналізацію польського питання, чому досі перешкоджає страх,

ефективно підтримуваний частиною опозиційної преси. Становище у Центрально-Східній Європі таке, що без співдії між народами тяжко щось зробити (Угорщина 1956, Чехо-Словаччина 1968). ... Якщо литовці, лотиші, естонці, білоруси, українці, словаки, чехи, угорці, румуни й болгари не почнуть думати такими категоріями, як ми, то наші зусилля змінити теперішній порядок скінчаться нічим. ... Ідеться про те, щоб вісті з Польщі доходили до них безпосередніше, ніж через Вашингтон ("Історія дає нам шанс", *Replika*, листопад 1982).

Закінчення із попереднього числа *Сучасности*. Переклад з польської.

У "Деклярації" ВСН з травня 1983 р. читаємо: "Польський державний інтерес вимагає дружби з сусідніми народами — з литовцями, білорусами, українцями, словаками, чехами, німцями. Ми бажаємо, щоб вузли справжньої співдії могли зблизити поляків з народами країн Центральної Європи, геополітичне становище яких подібне до становища Польщі". Цю думку уточнює автор, який підписується характеристичним псевдонімом Адам Реаліст у часописі *Idee*, органі ВСН: "Мені йдеться про інтеграцію опору народів Міжмор'я, себто Центральної та Східньої Європи від Естонії на півночі більш-менш по Румунію на півдні. ... В інтеграції боротьби Міжмор'я ключ до самостійности та суверенітету Польщі. ... Весна народів Міжмор'я правдоподібна" ("П'ять площин інтеграції", *Idee*, березень 1984).

Інший публіцист цього угруповання М. Менгушовецький, виходячи з засади, що "Примирення та співдії великої Центральної Європи дає їй, а в ній полякам, шансу на здійснення сучасного сну про шпагу",* обраховує господарський й демографічний потенціал східноєвропейських народів та етнічної Росії. "Взаємовідношення господарських потенціалів усїєї Центральної Європи та етнічної Росії становить, грубо беручи, в великому наближенні 1:1"; а якщо підрахувати населення між Адріатикою, Балтикою й Чорним морем, "одержимо суму в 180 мільйонів ворогів російсько-радянських порядків" ("Міжмор'я", *Myśl Niezależna*, квітень-травень 1984).

Подібно зображував це питання автор цих рядків на сторінках часопису *Niepodległość*: "Обмеження суверенітету в рамках бльоку належить до нереалістичних і шкідливих задумів, а поставлення такої мети перед опозицією стає причиною її *ідейної слабкості*, вихідною точкою блукань на манівцях угодовства" ("Поляки супроти східнього питання", *Niepodległość*, червень-липень і серпень 1983).

"Від Росії годі втекти, отже, треба її перемогти, але це нездійсненне, поки Москва має проти себе окремі народи, а не їхню політичну коаліцію" ("Розв'язка радянського питання", *Niepodległość*, січень-лютий 1983). Тому однією з умов відновлення самостійности Польщею є "спільна боротьба поляків з народами імперії за свободу проти Росії" (там таки).

Отже розуміння самостійників укладається в своєрідну схему: звернення уваги на справжніх сусідів і прийняття засади про

---

* Натяк на твір Стефана Жеромського "Сон про шпагу". — *Перекладач*.

недалекий розпад радянської імперії спричиняють усвідомлення спільного інтересу (самостійності) і поставлення тези про потребу співдії, що в свою чергу відчиняє дорогу до пошуків конкретних метод боротьби.

Всі угруповання обговорюваного напрямку подають передусім підтримку боротьбі сусідів Польщі за самостійність і, усвідомлюючи собі політичну та організаційну шир руху в себе, формулюють з більшою або меншою ясністю вимогу "експорту" польського досвіду та вміння.

У "Деклярації солідарности", прийнятій варшавським КОСом і видавництвом "Продовження буде" (CDN) 12 грудня 1982 р., а опісля підписаній усіма більшими редакціями, видавництвами та міжпідприємницькими організаціями "Солідарности",⁶ читаємо: "Ми солідарні з усіма суспільствами та народами, поневоленими радянським тоталітаризмом, солідарні з їхньою боротьбою за самостійність, громадянські та релігійні свободи. Ми не виборемо самостійності для Польщі серед табору поневолених народів" (КОС, січень 1983). Правда, "Деклярація солідарности" не потягнула за собою ніяких політичних наслідків і виявилася типовим удаваним діянням, і майже жаден із тих, що її підписали, не надавав пізніше ваги змістові цього документу, але після "Послання до робочого народу Східньої Європи" і крайового з'їзду "Солідарности" в 1981 р. вона була другою великою спробою вийти поза польські загумінки.

Ідея підтримки самостійницьких прагнень народів Східньої Європи опинилася в "Політичній декларції" ВСН: "Ми вважаємо моральним обов'язком підтримку їхніх волелюбних і державницьких [підкреслення — Ю. Д.] прагнень в ім'я загальної солідарности" та в "Деклярації" також лівого Політичного руху "Визволення", який як одну із своїх політичних домагань називає: "Підтримку з усією силою прав сусідніх народів на самовизначення, а передусім прав народів Литви, Латвії, Естонії, Білорусі та України на самостійність" (*Wyzwolenie* 1984, 1/2).

Найбільший наголос на боротьбу за самостійність народів

---

6. За винятком редакції журналу *Tygodnik Wojenny* треба зазначити, що Деклярацію підписала редакція журналу *Tygodnik Mazowsze*, але тільки від власного імені, тобто Тимчасова координаційна комісія (ТКК) та Регіональний виконавчий комітет Мазовії відмовилися поставити свої підписи, але підписався Міжпідприємницький робітничий комітет "Солідарности", який тоді складав частину підпільної "Солідарности" та визнавав владу ТКК.

поневоленої Європи ставила *Самостійність*, бачачи в ній гарантію розпаду СРСР: "У наших інтересах є виникнення цих держав [тобто сьогоднішніх союзних республік СРСР. — Ю. Д.], отже, тому ми мусимо їм у певний момент подати політичну допомогу, якщо вона виявиться потрібною. В випадку народних демократій це буде підтримка в поваленні комуністичного устрою, а якщо йдеться про радянські республіки — підтримка передусім відосереднім тенденціям, навіть комуністичним, а щойно на другому місці — вплив на їхню еволюцію в напрямі демократії" (*Niepodległość* 1982, 11/12).

Самостійність узагалі надає більшої ваги боротьбі за національне, ніж соціальне визволення (пор. "Поляки супроти східнього питання", *Niepodległość*, 18/19, 20). У подібному напрямі йде ВСН, попри свою соціал-демократичну ідеологію; Менгушовецький, наводячи слова Юзефа Пілсудського: "Треба розірвати Росію в національних швах", стверджує, що "сьогодні його слова ми мусимо перенести на всю імперію в широкому розумінні" (М. Менгушовецький, там таки). Також *Визволення* стверджує потребу подати політичну допомогу народам західніх республік СРСР для здійснення їхнього прагнення до самостійности.

В цей момент ми доходимо до конкретних форм співробітництва. Великою популярністю серед самостійників утішається ідея "експорту «Солідарности»". В періодичному виданні *CDN — Głos Wolnego Robotnika*, колись органі Міжпідприємницького робітничого комітету "Солідарности" (МРКС), у дискусії над програмними тезами МРКС ми зустрічаємося з такими поглядами: "Очевидно, дошкою спасіння може бути — хоч це покищо сфера мрій — інспірування солідарнісних рухів у всьому таборі" (*CDN*, 85). Цей погляд найповніше висловила відозва краківського Комітету громадського опору (не плутати з варшавським Комітетом громадського опору, що видає журнал *KOS*):

Ми вважаємо особливо важливим зміст "Послання до народів Східньої Європи", виданого "Солідарністю" на Першому крайовому з'їзді делегатів у Гданську в 1981 р. Треба його перетворити в реальні політичні факти, домагаючися створення Солідарности народів Східньої Європи. Ми вважаємо потрібним перебороти антагонізм між нашими народами, який полегшує СРСР утримування влади в цій частині Європи (*Tygodnik Mazowsze* [Краків] 1984, 99).

Цитований уже Кмінкевіч з "Солідарности в боротьбі" бачить шансу на створення та розпропагування серед народів поневоленої Європи нової ідеології — "ідеології Солідарности", а, крім того, з нашим багажем підпільного досвіду "ми повинні ввійти до сусідніх народів, народів-братів у боротьбі з накинutoю системою" (*Replika*, там таки). Як практичний захід він пропонує вида-

вати журнал *Obóz*⁷ в інших мовних варіантах і перекидати його на територію цих країн, на початок щонайменше до Чехо-Словаччини.

У зв'язку з заангажуванням керівника "Солідарности в боротьбі" Корнеля Моравецького в творення мирного руху в Польщі (що, зрештою, закінчився цілковитим фіяско) в лютому 1984 р. опубліковано відозву "Лав миру та солідарности", в якій читаємо: "Нашою першою метою є започаткувати загальний рух миру в Польській Народній Республіці, а в перспективі також в інших країнах Східньої Європи. Ми розраховуємо на доброзичливу допомогу й співдію в будові лав з боку всіх незалежних осередків у Польщі та в інших країнах Східньої Європи", бо "тільки одночасний загальний рух за мир як на Заході, так і на Сході врятує наш світ" (KOS, лютий 1984).

Інакше бачить співробітництво східноєвропейських народів ВСН. Адам Реаліст як безпосередню мету ставить перед польською опозицією "інтеграцію Міжмор'я" (тобто спільноти Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, Румунії — евентуально також Югославії й Болгарії — а, крім того, України, Білорусі, Литви, Латвії та Естонії). "Для цієї мети треба пустити в рух якнайбільший інформаційно-пропагандивний потенціал, щоб, використовуючи традиції народів, обговорюючи їхні сучасні проблеми й таке подібне, ліквідувати взаємні упередження, одночасно збуджуючи симпатію". Бо треба досягнути такого стану спільної свідомости, за якого монтер із Урсуса чи студент із Варшавської політехніки "на вістку про страйки чи демонстрації в чеській Празі або в Києві подумає: *наші знов почали, треба щось зробити*". На думку Адама Реаліста, йдеться не тільки про одночасність, але також і про "взаємне пов'язання виступів". Він бачить реальну шансу інтернаціоналізації ідеї солідарности, так щоб, наприклад, відповіддю в Польщі на страйк у Румунії були демонстрації солідарности; якась частина однієї країни почне акцію, а інша частина вже іншої країни буде її продовжувати, таким чином, інтернаціоналізуючи кризу. На сьогодні, крім названої вже пропагандивної діяльності, Адам Реаліст рекомендує "організаційне порозуміння керівних осередків і авторитетів (в тому числі еміграційних) у масштабі Міжмор'я". Можливо, що воно повинне прийняти "форму зінтегрованого міжнародного осередка" (*Vaza*, періодичне видання Клубу робітничої думки, ч. 9).

---

7. Ідеться про пресовий орган *Obóz*, заснований і редагований (чч. 1-7) автором цих рядків і видаваний "Самостійністю".

У тому самому напрямі йдуть пропозиції *Самостійності*.⁸ Вона виходить із засади, що "ми повинні з Польщі зробити найслабкішу ланку комуністичного ланцюга, яка викличе революцію й потягне за собою інших. Без Польщі наші сусіди не дадуть собі ради, але без них ми також не повернемо собі нашої держави" ("Розв'язка радянського питання"). Тому *Самостійність* пропонує: "1) Організування співпраці між польською самостійницькою опозицією та національними меншостями в Польщі, демократичними угрупованнями, що діють у сусідніх країнах, та демократичними еміграційними організаціями тих народів; 2) Подання допомоги організаційно слабкішим суспільствам і ведення спільних дій у середині табору та поза ним; 3) Встановлення порозумінь і укладання договорів перспективного характеру" ("Чи Польща сама може бути самостійна", *Niepodległość*, серпень-вересень 1982).

На адресу польських угруповань *Самостійність* писала: "На сьогодні ми пропонуємо іншим організаціям демократичної опозиції створення спільної комісії з метою вироблення завдань і засад польської зовнішньої політики та пізньої діяльності в трьох напрямках: започаткування широкої видавничої акції, встановлення співпраці з опозиційними групами в країнах народної демократії (досі кожне угруповання робило це на власну руку, тепер це була б наша спільна ініціатива — вже не від імени того чи того середовища, але всіх поляків як нації) та створення на еміграції представництва з завданням установаження офіційних стосунків із еміграційними угрупованнями" (*Niepodległość*, 11/12). Якби поляки та інші народи створили на Заході свої політичні представництва, "їхня евентуальна спільна діяльність була б важливим кроком у напрямі майбутнього співробітництва вже вільних народів Центральної та Східної Європи" (В. Воєнний, "Європа майбутнього", *Niepodległość*, лютий 1984).

Видаваний у Щеціні Незалежним гуртом солідарності періодичний орган *Obraz*, в якому східноєвропейська проблематика дуже часто присутня (головним чином, передруки з російського журналу *Посев*), полемізував на своїх сторінках на тему можливості революційних змін у таборі. Автори двох протилежних концепцій не заперечували потреби відігнання Польщею ролі "найслабкішої ланки", але сперечалися про можливість переносити

---

8. Дуже цікаво, як подібні програми зовнішньої політики пропонують прихильники демократичного капіталізму *Самостійність* і прихильники демократичного соціалізму ВСН — ідеологічні конкуренти, але політичні союзники.

польський досвід в інші "бараки" табору. С. Ф. у статті "Смиренні? Покірні? Чи..?" доводив, що можливості революційних змін існують також у СРСР та інших країнах бльоку (*Obraz* 1984, 9). Натомість Кароль Еразм визнав, що, з одного боку, "бунт якоїсь із поближких народно-демократичних країн з розмахом польського Серпня 1980 р. створив би для нас нову шансу. Така подія могла б повернути відвагу й віру в перемогу народним масам у Польщі, а одночасно захитати самовпевненість нашої влади". Але, з другого боку, проаналізувавши становище в усіх країнах бльоку, він визнав, що "ми мусимо попросту прийняти за засаду, що нема чого розраховувати на інших, що саме Польща є найслабкішою ланкою системи", отже, тут "мусить народитися нова революційна думка та новий могутній рух, який цю думку оживить". Отже, знищення або реформа системи залежатимуть виключно від нових політичних ідей поляків з огляду на політичну незрілість інших народів імперії, що не означає, однак, що ми повинні діяти самі ("Слабка ланка", *Obraz* 1984, 11). Поміркований напрям визнає існування національних меншостей у Польщі, а самостійники навіть призначають їм активну роль в творенні східноєвропейського порозуміння в боротьбі з комунізмом і радянсько-російським імперіалізмом.

Седлецька публікація *Metrum* пише, що "в жадному разі годі твердити, що проблеми національних меншостей у Польщі не існує" ("Україна", *Metrum*, вересень 1984), після чого старається в міру своїх можливостей популяризувати найновішу історію України. Варшавський КОС у "Посланнях до литовців" стверджує: "Ми хотіли б, щоб кожна держава дотримувалася права всіх національних меншостей на розвиток власної культури й мови" (КОС, вересень 1984). Автори цитованої вже статті з журналу *Krytyka*, що представляють течію розрахунків із минулим, засуджують "ганебну Акцію В", критикують ставлення поляків до УПА й відсутність правного статусу для 150-180 тисяч греко-католиків. Польське суспільство, на їхню думку, повинне заступитися за права уніятів, а польська Церква, роблячи перший крок на шляху польсько-українського примирення, повинна визнати окремий статус української Церкви. В майбутньому самостійна Польща та її сусіди мусять надати "двобічні гарантії вільного розвитку меншостей".

Також ВСН визнає право на вільний розвиток національних меншостей у Польщі, хоч у його публіцистиці ця тема рішуче поступається місцем перед питаннями альянсу.

Тему меншостей найширше розглянув автор, який послуговується псевдонімом Подляський; він присвятив їй книжку, видану в підпіллі вже двічі (не рахуючи передруків уривку). На його думку, "першим критерієм польських намірів до Білорусі, Литви й

України є доля тих часток тих народів, з якими живемо під одним державним дахом". На жаль, на територіях, заселених меншостями, "гульма гуляє польський націоналізм". "А того, що ми взагалі не пробуємо ... домовлятися [з ними] в краю, не можна пояснити, бо це попросту сором. Не функціонує також у свідомості те, що Ризький договір з Росією залишав на поталу білоруських і українських товаришів по зброї, за що пізніше — в 1945 р. — Немезіда, богиня помсти, звеліла англійцям і американцям зробити те саме з поляками". Подляський вимагає передусім установавання співробітництва з меншостями та допомоги їм у боротьбі з комунізмом і СРСР. Треба покінчити з байдужістю, навіть "занехаяння позитивних дій" може спричинити те, що меншості стануть на боці влади (читай: СРСР). Розглядаючи питання польсько-білоруських стосунків, Подляський, гарячий прихильник допомоги білоруським національним діячам у їхній роботі, пише: "Ніхто не скаже, що нам байдуже, чи в цій боротьбі [за самостійність] будемо мати на своєму боці — як союзників, а бодай доброзичливих спостерігачів — ще 250 тисяч людей" (*Litwini, Białorusini, Ukraińcy — wrogowie, kibice czy bracia?*, В-во Przedświt).

Засаду загарантування прав національним меншостям увела до своєї програми *Самостійність*. Ідею рівноправності всіх національних меншостей у Східній Європі та добровільного перетворення держав цього регіону у багатонаціональні держави журнал *Самостійність* трактує як основну умову врегулювання взаємин у покомуністичній добі на нових засадах у цій частині світу. *Самостійність* не раз писала:

Ми будемо з повною рішучістю боротися за надання всім польським меншостям громадянських (національних, господарських, політичних і релігійних) прав, одночасно визнаючи на засаді взаємності такі самі права всіх національних меншостей, які живуть або ще можуть поселитися в нашій країні. Наприклад, це означає надання українцям, що живуть у Польщі, права повернутися в Бескид і вести власну господарську, політичну та національну діяльність (*Niepodległość*, там таки, 8/9).

Прошу порівняти це широке зформулювання з "правом на розвиток власної культури й мови", який визнає КОС. Для *Самостійності* національні меншості в ПНР є потенційним містком між поляками та східними сусідами, і треба їх активно втягнути в спільну боротьбу.

Спільну позицію самостійницьких угруповань в питанні національних меншостей висловила "Заява" організації ВСН, Політичного руху "Визволення", Ліберально-демократичної партії "Самостійність" і Політичної групи "Воля" з 16 грудня 1984 р.:

Очевидно, кордони треба буде відчинити, й слід запевнити свободу поселюватися згідно з законами, дійсними на обох боках кордонів. ... Польська меншість на Україні, Білорусі й Литві та українська, білоруська й литовська меншості в Польщі повинні мати повноту прав, що дозволяли б їм зберегти свою національну приналежність і розвивати національну культуру, а тривалий дорібок покоління повинен бути під охороною.

Логічним наслідком вимоги спільної боротьби за самостійність поневолених народів Європи є висування концепцій пізнішої федерації народів або конфедерації держав цього обширу, що повинно створити противагу, з одного боку, новій Росії, якою б вона не була, а, з другого — об'єднаній Німеччині або попросту Західноєвропейському союзові.

Найменш конкретно висловлюється, а одночасно найдалі відходить від ступня близькості зв'язків Конгрес солідарності нації (КСН): "Ми висловлюємо підтримку демократичним міжнародним ініціативам, що змагають до збудування третьої сили між Росією та Німеччиною. ... Історичний досвід учить, що між Німеччиною й Росією є місце для самостійної Польщі — сильної зв'язками з суверенними Литвою—Білоруссю—Україною і в альянсі з південними сусідами". Бо треба пам'ятати, що кожна Росія "буде завжди загарбницькою великодержавою, що буде загрожувати свободі інших народів" (*Odezwa Sierpniowa KSN*, 1983). Тому КСН заявляє: "Ми хочемо дійово спричинитися до здійснення візії [Піпсудського] .., християнської Європи та нашої власної візії Центральної Європи: *Конфедерації суверенних націй* — в тому числі націй давньої Речі Посполитої — що полягали б у рівноправних стосунках між усіма нещодавно посвареними націями: українською та польською" (*Proklamacja KSN*, Великдень 1983).

Зазначимо тут, що всі угруповання самостійницького напрямку усвідомлюють собі роль польсько-українського альянсу, надають йому основної ваги, незалежно від того, чи в майбутньому бачать можливість пов'язання Польщі передусім із східними чи південними сусідами. Найяскравіше це питання збагнули Собчак і Левицький:

Польсько-українські взаємини мають найбільшу питому вагу з погляду майбутньої безпеки польського східного кордону. Водночас вони є хребтом бажаного геополітичного кшталту цієї частини Європи. ... Справжні нормальні польсько-українські стосунки є ключем до бажаного демократичного оформлення чорноморсько-балтицького простору, й звідси випливає їхня незвичайна потенційна вага: одночасно якраз їх обтяжують конфлікти, які винятково міцно вкорінилися в психіку обох суспільств. Без подолання цього бар'єру важко взагалі говорити про раціональне співжиття двох найчис-

ленніших народів Центрально-Східньої Європи (Й. Собчак, П. Левицький, цит. праця).

Так само вважає Менгушовецький із ВСН, який пише, що "польсько-українське порозуміння дало б Міжмор'ю міцний хребет" (*Myśl Niezależna*, 21).

Подібно підходить до проблеми *Самостійність*, пояснюючи читачам, чому вона надає великої ваги польсько-українським взаєминам, замість польсько-чеським:

Стосунки з Україною, не зважаючи на те, що про її майбутнє нічого не можна сказати, є для нас настільки важливі, що виникнення самостійної України означає відштовхування, якщо не ліквідацію, російської загрози. Але тільки тоді, як переборемо багатовікові упередження, що вирости між нашими народами. Таких упереджень між поляками, чехами та словаками нема. Нема також практично територіальних спорів (Заользя не викликає таких емоцій, як Львів). Що, очевидно, не означає, що між нами та іншими південними сусідами все ідеально. Однак, коли в стосунках з чехами ми мусимо переборювати *нехоть і байдужість*, то у взаєминах з українцями — *байдужість і ворожість*. Тому треба думати більше про Україну (*Niepodległość*, 28).

А в іншому місці цей же журнал писав: "Активна польська політика на Сході не мусить, однак, виключати такої ж на півдні. Детальні розв'язки важко тепер передрішувати — регіональна співпраця з Чехо-Словаччиною, Угорщиною чи Румунією напрошується сама" (там таки).

Які "детальні розв'язки" воліє *Самостійність*, ясно впливає з її програми, в пункті Б/5 якої читаємо: "Для заповнення стабілізації в Європі ми вважаємо бажаним створення на території Центральної та Східньої Європи організму рівноправних держав типу західноєвропейської Економічної спільноти".

Майже з тотожними зформулюваннями зустрічаємося в публіцистиці ВСН; Адам Реаліст пише: "Організація народів нашого обширу Європи — наприклад, у формі конфедерації суверенних держав за західними зразками або глибша. ... Вона була б найреальнішим забезпеченням Міжмор'я перед експансією (не тільки військовою й територіальною, але й політичною, господарською тощо) російської та німецької стихій" ("Стратегічна теза 1", цит. за: *Kontakt* [Париж] 1984, 33, передрук із крайової преси). Єдина різниця між обома угрупованнями полягає в тому, що для *Самостійності* достатнім успіхом буде виникнення союзу суверенних держав (конфедерації), тоді як ВСН уже сьогодні допускає можливість, що східноєвропейські народи могли б погодитися на створення спільної союзної держави (федерації).

Самостійницькі угруповання думають, що "самостійність [Польщі] мусить мати тривку опору в новому укладі сил у Східній Європі, мусить випливати з нових взаємин, а не з ілюзорних договорів" (*Niepodległość*, 11/12, цит. місце), з чого випливають спроби повернутися до давніх концепцій центральноєвропейського союзу, хоч в іншій формі. "Створення нової Європейської спільноти створило б — після Росії та Західноєвропейського союзу — третю господарську, політичну та військову силу, що спільно боронила б інтереси цих народів, тяжко битих у минулому, а, крім того, становило б у цьому районі світу чинник порядку, свободи та миру" (В. Военний, там таки). У такій спільноті *Самостійність* бачить місце для всіх народних демократій і західних республік СРСР.

На закінчення процитуймо з журналу *Replika* оцінку наших зусиль зберегти самостійність у міжвоєнну добу:

Для жадної країни з цього району самостійницька кон'юнктура не мусіла тривати лише 20 років. Але жадна зокрема не могла досягти багато більше, ніж їй удалося. Чи цим разом удалося б зробити більше? Думаю, що так, хоч цей варіант історії, на жаль, не перевірений. А можна також було б сподіватися, що спільне минуле становить добру підставу для розсудливого укладення взаємин у майбутньому. ... Корисна для нас [у майбутньому] кон'юнктура буде тільки короткотривала. ... Самостійність буде ... досить довгий час zagrożена (В. Й., "Минуле — майбутнє", *Replika*, кінець 1983 р.).

3. Кордони — проблема минулого

У сучасній Польщі, на протилежність до еміграції, справа кордонів не збуджує явних спорів. Якщо вона дискутується, то виключно приватно. Тепер жадне з польських політичних угруповань не висуває гасла перегляду теперішнього східного кордону; навпаки, або його безумовно визнає, або замовчує його.

Проте, проблема існує й полягає не в спорі за східній кордон, а в його інтерпретації як кордону радянської імперії чи навіть кордону Росії сьогодні і в майбутньому, або як кордону майбутніх самостійних держав: Литви, Білорусі й України.

Почнімо огляд від прихильників порозуміння з Радянським Союзом тепер, а Росією в майбутньому. У цьому таборі на перше місце висувається національно-демократичне угруповання Руху молоді Польщі, тепер зване групою Польської політики від заголовка її головного пресового органу. В її "Програмі" читаємо: "Ми мусимо примиритися з нашим східнім кордоном .., [бо непримирення] засуджувало б нас на тривалий антагонізм з усіма східніми сусідами". Яких, однак, сусідів мають на думці неоендеки, з'ясується із статті Галля "Постійний чинник — Росія", в якій автор

ставить нас перед альтернативою: "Або будемо пробувати досягнути польсько-російського замирення, приймаючи засаду тривалості нашого теперішнього східного кордону й великодержавної позиції Росії, або заздалегідь відмовимося від діяльності в напрямі замирення, ставлячи справу польської самостійності в залежність від упадку Росії, в усякому разі від глибокого заламання її позиції".

Цей напрям хотів би очевидно нормалізації взаємин із східними сусідами: литовцями, білорусами й українцями, але не вони мають бути для польської політики політичними партнерами — східний кордон є рубежем СРСР-Росії й вимагає визнання як такий.

Більшість угодовських угруповань, міжпідприємницьких організацій тощо, які беруть свій початок з "Солідарности", не зачіпає теми кордонів, бо, визнаючи владу СРСР у Польщі та прагнучи до порозуміння з нею, не може оспорювати визначених нею кордонів. Пам'ятаймо, що така позиція керівних органів "Солідарности", інтелігенції, дорадників (як церковних, так і з середовища колишнього Комітету оборони робітників).

Багато поляків усвідомлює собі, що характер східного кордону є такий самий, як західного. В угодовському журналі *Spectator* ми зустрічаємо порівняння: "Так само як небагато вже поляків було б схильно битися за Вільну та Львів, так усе менше буде німців, яким мариться повернення до Вроцлава та Гданська".

З подібною думкою ми зустрічаємося в журналі *CDN*, заснованому варшавським радикальним угрупованням Міжпідприємницький робітничий комітет "Солідарности" (тепер розбитим на кілька незалежних груп): "Аджеж треба нам буде оборонити західні кордони, ті, що є сьогодні, й прийняти східній, також у теперішньому вигляді. Про це ми повинні пам'ятати, укладаючи наші взаємини з сусідами — німцями, чехами, словаками, українцями, білорусами і литовцями" (*CDN*, 85). Прошу звернути увагу на характеристичну відсутність росіян, які в неоендеків виступили б на першому місці або як *pars pro toto*.

Соціал-демократичний і компромісний варшавський КОС у "Посланні до литовців" у питанні Ялти так визначив свою позицію:

Якби Ялтинські порозуміння були відкликані, це не повинно означати відкриття дискусії про теперішні кордони Польщі. ... Спроби повернутися до передвоєнних кордонів принесли б тільки катастрофу, як спільну, через створення потреби нових безоглядних переселень, так і політичну, через відновлену антагонізацію взаємин між сусідами. Ми думаємо, що більшість поляків під сучасну пору схвалює цей погляд й не має бажання починати жадного пограничного спору, незалежно від майбутніх обставин (*KOS*, 60).

У журналі *Krytyka*, який представляє цей самий політичний напрям і це саме політичне середовище, ми зустрічаємо тверезу оцінку питання кордонів: "Якби поляки не були примушені, вони ніколи не залишили б столицю Литви, цим самим унеможливаючи діалог з кожним литовським патріотом, незалежно від його політичних переконань", одначе, "війна у висліді вирівняла рахунки", й тому тепер можлива інша політика. "... З політичного погляду наш теперішній східний кордон має цей самий родовід, що західній (Ялта, Потсдам, Гельсінкі). Порушення одного розхитало б другий". Тому потрібна —

одна логіка збереження за всяку ціну також у якомуньбудь проглядному майбутньому — теперішнього східного кордону Польщі. Це стосується як до українського, так і до білорусько-литовського відтинка, й повинно супроводжуватися цілковитим і безумовним запереченням державами Міжмор'я розв'язок силою зброї як нерелістичних, несправедливих і небезпечних для всіх. Очевидно, така позиція не тільки виключає приховані спроби [з нашого боку] на внутрішній і зовнішній площині щось робити в цьому напрямі. Аналогічна засада має силу, наприклад, коли говорити про еventуальні українські претенсії до польського Підкарпаття чи словацької Пряшівщини (Й. Собчак, П. Левицький, цит. праця).

Серед самостійницьких угруповань рішуче висловилася першою *Самостійність*, бо в її програмі читаємо: "З уваги на становище, витворене після Другої світової війни, слід: ... б) укласти угоди з самостійними державами: Україною, Білоруссю й Литвою, відмовляючися на їхню користь від колишніх польських східних земель...". Від початку свого існування журнал *Самостійність* виступав за визнання теперішнього східного кордону, підкреслюючи, однак, завжди, що тільки в випадку, якщо це буде кордон самостійних держав: України, Білорусі, Литви, а не рубіж СРСР чи Росії.

Східний кордон визнала також "Солідарність у боротьбі" у "Програмній декларації", виданій 13 грудня 1982 р. і підписаній Моравецьким: "Наше ставлення до: а) народів Чехо-Словащини, України, Білорусі, Литви: ми бажаємо цим народам самостійности, не маємо до них ніяких територіяльних претенсій...".

На сторінках пресових органів, пов'язаних із "Солідарністю в боротьбі" — *Biuletyn Dolnośląski* та *Replika*, висловлювалися також побоювання до настанов сусідніх народів, навіть у питанні теперішнього кордону: "Одна з можливостей нашого визволення — це загальний землетрус у Східній Європі", і тоді "кордони стануть плінними. Хто швидше стане на ноги, буде безпечніший від еventуальних зазіхань ззовні. Нема також ніякої гарантії, що запанує тоді любов між визволеними народами" (*Biuletyn Dolnośląski* 1984,

53). "Як значна частина поляків не відмовилася від мрій про Вільну й Львів, так українці не забули ні про Закарпатський край, ні про спосіб полагодження «української проблеми» після Другої світової війни...".

Самостійницько-національний Конгрес солідарності нації (його пресовим органом є *Solidarność Narodu* з червоним написом), єдина група, яка пише виразно про західній кордон, не згадуючи про його східній відповідник: "Тривалість польсько-німецького кордону на Одрі та Нисі Лужицькій, згідне співжиття з сусідніми народами — особливо побратимськими — ми вважаємо фундаментальним чинником миру в Центральній і Східній Європі". Звертає на себе увагу відсутність визначення умов цього "згідного співжиття", але чи з наведеного зформулювання випливає, що його автори не хочуть висловитися відверто за визнання східного кордону, тяжко нині вирішувати з цілковитою певністю.

Єдиним обширом, який викликає явні претензії з польського боку, є Кеніґсберзька область. КСН як група вимагає цілковитого прилучення цієї території: "Ми вважаємо доцільним, історично обґрунтованим започаткування дружніх заходів за відновлення польсько-литовського кордону в районі на північ від Кеніґсберґу" (*Proklamacja KSN*, Великдень 1983). Решта угруповань, які висловлюються в цьому питанні, радше пропонують поділ Калінінградської області між Польщею та Литвою. *Самостійність* твердить: "Кеніґсберзька область не може бути предметом німецьких чи російських територіальних претенсій, і її майбутнє повинне бути предметом переговорів урядів самостійних Польщі та Литви", а російське населення повинно залишити цю територію. *Biuletyn Dolnośląski* тільки зідхає: "Про Кеніґсберґ також варт пам'ятати" (цит. місце), а *Krzytyka* пропонує "полюбовну розв'язку питання спадщини т. зв. Калінінградської області" (цит. праця).

Наведені позиції віддзеркалюють погляди політичної еліти, що формується. Це не означає, що в суспільстві нема прихильників боротьби за Вільну та Львів. Такі голоси залунали, наприклад, у дискусії над програмою "Самостійности", але їхні прихильники належать тепер до меншости. Очевидно, нема жадної певности, що в випадку боротьби за голоси виборців групи, які сьогодні визнають східній кордон або замовчують цю тему, не піддадуться спокусі перемогти конкурентів гаслами. Тому таке велике значення має "полагодження" питання кордонів уже сьогодні, ставлення всіх перед політичними фактами, від яких у майбутньому не можна буде відступити. Так зробили чотири самостійницькі угруповання: організація ВСН, Політичний рух "Визволення", Ліберально-демократична партія "Самостійність" і Політична група "Воля", видавши 16 грудня 1984 р. спільну заяву в питанні виз-

нання східнього кордону та започаткування боротьби з комунізмом у східноєвропейських масштабах: "Єдиним способом перебороти ... конфлікти є зберегти теперішні кордони. ... Ми вважаємо, що перегляди кордонів між територіями наших народів суперечили б їхнім державним інтересам і духові співпраці та дружби". Одночасно заява виразно підкреслює права національних меншостей. З ініціативи цих таки організацій видно також "Ялтинський заклик", який підписало вже багато підпільних угруповань, в тому числі солідарнісних. Питання кордонів зформульовано там так само: "Заперечення нами Ялтинських домовлень не означає, що ми хочемо якихнебудь змін кордонів Польщі, створених після війни".

Засада тривалости теперішніх кордонів, визнана польським, литовським, білоруським і українським народами, повинна стати платформою порозуміння для всієї Центрально-Східньої Європи і дати початок новому етапові боротьби за свободу й самостійність нашого району.

ПРО КОЛИШНІХ КАТІВ ТА ПОЛЮВАННЯ НА НИХ

Сергій Мюге

Кілька років тому в Америці втішався популярністю фільм під назвою *Механічна помаранча* (*A Clockwork Orange*). Сюжет його полягав у тому, що заарештованого вбивцю та ґвалтівника тюремна влада перетворила на непротивленця злу та випустила на волю. Там він зустрічається з жертвами своїх колишніх злочинів, які мстяться йому. Фільм поставив філософське питання: чи людина відповідальна за свої колишні вчинки, якщо вона в них повністю покаялася і неспроможна їх повторити.

Сюжет цього фільму я згадав за таких обставин. В одному товаристві почалася розмова про полювання на нацистських злочинців, яке ведуть уже сорок років. Я поставив питання: а що, як ті люди, подібно до героя *Механічної помаранчі*, внутрішньо змінилися? Мені з великим апльомбом заперечив один із моїх опонентів, юрист за освітою, адвокат (як він відрекомендувався) за фахом.

— Злочин мусить бути покараний незалежно від терміну давності!

До юриспруденції я відчуваю пошану від часів свого ув'язнення. Я почав розпитувати адвоката про різні тонкощі його фаху, а zarazом і про його юридичний досвід. До розмови втрутилася його дружина:

— Бути жінкою юриста не так уже й легко. Ніколи не забуду нашого життя на Закарпатті. Ніч. Спимо. Раптом серед ночі — телефонний дзвінок. Чоловік хапає револьвер, узуває чоботи — спати він лягав майже одягненим — і вискакує з дому, іноді — до ранку, часом — на кілька днів.

Я насторожився: для адвоката така діяльність мені виглядала дивною.

Коли винні пари довели мого співрозмовця до того стану, що він відчув потребу висловитися, я відвів його в затишний куток і почав розпитувати про "закарпатський період" його життя.

— Тільки хай це залишиться між нами, — сказав він, а я йому стверджувально кивнув у відповідь.

— Коли я скінчив юридичний факультет, — почав адвокат, — мене послали на Закарпаття на боротьбу з бандерівцями. Ми були одночасно і оперативниками, і слідчими, і засідали в суді.

— І що? — спитав я. — Доводилося насправді воювати?

— Ні, бойові дії вели військові частини. Нашим завданням було знищити їхні бази серед місцевого населення. Виловлювали тих, хто давав їм допомогу. Особливо тяжко було вести розмови з уніятськими священикам та баптистами. Всі вони нас ненавиділи й воліли мовчати. Пригадую, довелося допитувати одного священика. Йому пальці в дверях затиснули, а він лише молитви бурмотить, і ані слова про те, в чийх домах зупинялися, в кого їжу брали. Довелося застрілити його під ранок, так нічого й не добившись.

— Ну, а що було потім?

— Потім почалася кампанія космополітизму. Мене з органів звільнили. Мавр зробив свою справу... Й така образа охопила моє серце. Коли була потреба, життя свого не шкодували... а тепер стали ніби людьми другого сорту. Я розміркував так: усі суди в СРСР вирішують на користь держави. Буду адвокатом. Обороняючи підсудного, буду щось відвойовувати також у влади, що стала мені тепер ненависною. Мушу сказати, що я був непоганим адвокатом. Більшу частину справ мені вдавалося, якщо не цілком виграти, то принаймні добитися пом'якшення кари обвинуваченим.

— І в політичних процесах?

— Ні, там адвокат нічого не виграє. Я брав, загалом, справи, пов'язані з розкраданням державної власності, з розтратами. Це давало й мені дохід у вигляді міксу — так ми називаємо хабарі.

Тоді співрозмовець схаменувся, що забагато розп'яквся й наговорив зайвого. Він якось різко перервав розмову й ще раз попросив не зловживати його довір'ям. Поки я вагався, чи варт цей випадок оприлюднювати і під яким сосом це зробити, до мене дійшли чутки, що адвокат помер. У нього залишилися діти та внуки, невинні в колишній діяльності батька та діда. Мені були зрозумілі їхні почуття, якби хтонебудь почав би їм мститися за те, чого вони не робили. Але ще зрозуміліші мені почуття Сергія Солдатова,* який після відходу радянського війська з Естонії знайшов понівечений тортурами труп свого батька.

---

* Сергій Солдатов — один із видатних учасників опозиційного руху в СРСР. Один із організаторів підпільної групи Демократичний рух Радянського Союзу та Естонського демократичного руху. Відсидів 6 років у таборах. Від 1981 р. постійно перебуває в Німеччині (див. інтерв'ю з ним у *Сучасності* 1982, 6, стор. 83-101).

Полювання на нацистських злочинців провадять дивовижно настирливо. Правда, завдання мисливців полегшується тим, що злочинцям доводиться переховуватися навіть у себе на батьківщині в Німеччині. Одночасно кати в ЧК-НКВД-ГБ в себе на батьківщині втішаються "заслуженим" відпочинком або й далі працюють. Їхніх жертв, проте, залишається все менше й менше. Можливо, в недалекому майбутньому їхні злочини перед людством будуть цілком забуті.

Одначе, описаний епізод показує, що подібні люди можуть опинитися і в нашому середовищі, так би мовити, в межах досяжності. Крім того, як впливає з книжок радянських шпигунів-перекинчиків, західні країни буквально набиті представниками КГБ іноді доволі високої ранги, що значить з великим стажем, зі значним досвідом роботи в цих органах. Їх приймають як гостей. Я знав одного американця, який казав, що колишньому нацистському катові він не подав би руки, хоч це не заважало йому підтримувати ділові стосунки з радянськими представниками. Гадаю, що, якби цей американець дізнався, що його співрозмовник особисто катував чи вбивав свої жертви, його ставлення до свого партнера в гендлярстві було б інакшим.

Я не беруся судити людей за минулі злочинства й тим більше не закликаю до фізичної розправи над ними. Хай це роблять інші. Але мені здається, що досвід євреїв, які постраждали від нацизму, гідний наслідування. Чому б жертвам комунізму не створити щось на зразок асоціації, зібрати поіменні дані про тих, хто за міжнародними поняттями вчиняв злочини, завести щось на зразок картотеки на цих осіб? Можливо ці дані проникнуть і в СРСР. "Народ мусить знати" не лише "своїх стукачів" (Солженіцин), але й катів. Такі поіменні досєе можливо вплинуть і на ставлення західних гендлярів до радянських емісарів, а опис конкретних злочинів може допомогти розібратися в суті радянського устрою взагалі.

Перед тим як віддати цю статтю до друку, я подав її зміст деяким друзям. Їхня реакція була різною.

— Ти що, хочеш влаштувати "полювання на відьом"? — заперечила одна приятелька. — Зло народжує лише інше зло. Якщо почнеться хвиля помсти за старі гріхи, до неї можуть потрапити всі колишні комуністи та комсомольці, які так чи так сприяли комунізму. Та ж ти сам, коли воював на боці Сталіна під час Другої світової війни, сприяв загарбанню східноєвропейських держав!

Тут заперечувати мені було нічим.

— Не можна проводити аналогію між фашизмом і комунізмом, — заявив інший приятель. — Комуністи вірили в світле

майбутнє людства, а фашисти винищували євреїв лише за те, що вони євреї.

Цьому опонентові я знайшов чим заперечити. Поперше, якщо говорити про гітлерівців, вони були не фашисти, а нацисти — націонал-соціалісти. Я нічого не маю проти фашизму як антикомунізму (як його первісно задумали в Італії). А от соціалізм з будь-яким префіксом мені огидний у всіх його виглядах. Комуністам двічі пощастило. Перший раз у тому, що війну з Німеччиною виграли альянти, і громадську думку приголомшила кількість жертв нацизму. Фотографії трупів Авшвіцу та Бухенвальду зі сторінок усіх газет світу закликали до помсти. А трупи Колими, Воркути чи Катині мовчали. В другий раз комуністам пощастило 5 березня 1953 р. Якби Сталін помер тижнем пізніше, євреїв у СРСР спіткала б доля тих, що опинилися на території Третього райху. Про те, як повинні були розвинутися події після публічної страти лікарів-”убивць”, на еміграції писали чимало. А втім, і в цьому випадку реакція світової громадської думки ймовірніше була б притуплена. Совети навчилися вчиняти злочини без зайвого галасу, та й ідеологічна машина працює в них чітко. Тепер не всі знають, що слово *фашизм* символізувало в Італії антикомуністичні сили, які зробили своєю емблемою жмут (фашину). Мовляв, кожну лозинку зламати дуже легко, а жмут — практично неможливо. Але ідеологи з Кремлю чи з Луб’янки поширили це слово на німецьких націонал-соціалістів, вбивши заразом двох зайців: і слово *соціалізм* не пов’язується з нацистськими злочинами, і комунізм як антипод фашизму набув певної авреолі чесноти, що бореться з очевидним злом.

Є натури діяльні, фанатичні, а якщо вони до того ж і жорстокі, їх залюбки використовує будь-яка тоталітарна влада. Багато капо нацистських таборів, попавши після війни до радянських, стали там бригадирами. В своїх статтях про післясталінські табори Анатолій Родигін* розповідав, як таборова адміністрація протегувала цим бригадирам, що ”стали на шлях виправлення”. Такі люди завжди були потрібні советам, а попит, як відомо, завжди породжує пропозицію. Отже, якщо ”полювання” почнеться на Заході й тим більше, якщо перекинеться до СРСР, воно обіцяє бути успішним. Там ця ”дичина” (на відміну від справжньої) ще не перевелася.

Ні пуху вам, ні пера!

Переклад з російської

---

* Анатолій Родигін — колишній капітан радянської торговельної фльоти. Відсидів 10 років у таборах за спробу нелегально перейти кордон Радянського Союзу. Перебував в еміграції від 1975 р. Помер 1984 р.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ І РЕЛІГІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ В ОКУПОВАНІЙ СОВЄТАМИ ЛИТВИ

Гінте Дамусіс

Коли говорять про римський католицизм у Радянському Союзі, мають на увазі литовських католиків. Вони складають більшість радянських католиків західного обряду. За обережними підрахунками в Радянському Союзі є чотири мільйони католиків західного обряду й шість мільйонів східного.

Литва є єдиною республікою в Радянському Союзі з переважно римо-католицьким населенням. 75% 3,5 млн жителів Литви ще практикують католицизм. Римо-католицькі меншості існують у Білорусі і в Латвії. Острівці німецьких, польських і литовських католиків можна знайти на Сибірі та в радянській Середній Азії.

На відміну від Католицької Церкви в Литві Українська Католицька Церква східного обряду (також знана як Уніятська або Греко-Католицька) нелегальна. Українські католики, що живуть передусім у Західній Україні, намагаються дістати державне визнання своєї релігійної спільноти.

В рамках радянської політичної класифікації католицизм дістав одну з найменш прихильних оцінок на рухомій скалі офіційної толерантності. Послідовні хвилі переслідувань Католицької Церкви та її провідників показують бажання радянського режиму знищити зорганізований католицизм у СРСР.

Можна припустити кілька причин цієї безперервної офіційної ворожнечі проти Католицької Церкви: її постійний опір обмежувальним правилам релігійних об'єднань — особливо заборони релігійного навчання молоді; порівняна негіддатливість Церкви "советизації"; її тісний зв'язок із національними меншостями західньої орієнтації, особливо поляками; а передусім — зв'язки католиків із Ватиканом.

Цю від'ємну оцінку Католицької Церкви посилює свідомість її чіткого ототожнення з литовськими національними прагненнями.

Переклад з англійської.

Поява католицького інакодумства

Перші ознаки зорганізованого католицького інакодумства в Литві виявилися в 1968 р. Після Другої світової війни радянська влада вжила багато заходів для придушення Католицької Церкви в Литві. Радянські органи заарештували, вивезли й стратили багато священників, замкнули низку церков, особливо в більших містах, і вели політику рішучих репресій проти всяких виявів релігійности. В половині 1960-их років дійшло до того, що багато литовців відчуло потребу якоїсь протидії тому наступові держави. Духовенство Литви пробувало розпочати діалог з радянськими урядовими чинниками. Здавалося, що до такого діалогу заохоче закон 1968 р., який дозволяв громадянам вносити петиції зі скаргами.

Перші знані зусилля довести до змін у ситуації мали місце в 1968 р., коли кілька литовських священників написали листи до урядовців у Москві проти свавільних урядових обмежень у вишколі духовенства. Індивідуальні листи пізніше перетворилися в петиції, що їх підписувала більшість священників у різних єпархіях республіки. Врешті, в наслідок петицій, аж 17.054 особи підписали заклик до Брежнєва надати більше релігійних прав. Цей документ привернув світову увагу, коли його вислали до генерального секретаря ООН Курта Вальдгайма з проханням передати його Брежнєву. На жаль, петиції не досягли своєї мети. Навпаки, як виглядає, відповіддю на них була нова хвиля репресій, кульмінаційною точкою яких були арешти та судові процеси трьох священників в 1970 і 1971 роках за релігійне навчання дітей. Влада була сповнена рішучості зламати рух протесту на самому початку, відбираючи та караючи запідозрюваних провідників.

Коли кампанія масових петицій не вдалася, литовські католики звернулися до альтернативних метод інакодумства. 19 березня 1972 р., на свято св. Йосифа, почалося видання неофіційної *Хроніки Католицької Церкви в Литві*, правдоподібно, за прикладом російської самвидавної *Хроніки поточних подій*. КГБ намагався виявити авторів чи редакторів литовської *Хроніки*, проводячи широку обшуки й численні допити та заарештовуючи багато осіб на протязі років. КГБ, однак, не зміг спинити видання *Хроніки* чи довідатися про те, хто є її редактори. В результаті до грудня 1985 р. на Захід дійшло 67 чергових чисел *Хроніки*.

1972 рік став поворотним пунктом для литовського правозахисного руху. Після появи петиції до ООН Ромас Каланта спалив себе 14 травня в знак протесту проти гніту в країні. Трагічна смерть Каланта, хоч безпосередньо не вмотивована релігійним гнобленням, викликала масові демонстрації в Ковні з домаганнями національної та релігійної свободи, які закінчилися сутичками між молодими демонстрантами та міліцією.

Обмеження з боку уряду

Уряд Литви зайняв тверду позицію супроти тих явних ознак невдоволення серед католиків. 28 липня 1976 р. він прийняв нове зведення інструкцій про релігійні об'єднання, що заводилися в усьому СРСР. Багато постанов цих правил були несприйнятливими для литовського католицького духовенства. Воно скаржилося, що держава старається задушити Церкву адміністративними засобами.

25 грудня 1978 р. недавно створений Католицький комітет оборони прав вірних суворо засудив ці правила, вказуючи на те, що вони порушували радянську конституцію, канонічне право та різні міжнародні угоди, підписані СРСР. За кілька місяців приблизно три чверти католицьких священників Литви (522 священники та 2 заслани єпископи) підписало заяви, схвалюючи позиції, зайняті Католицьким комітетом. Чотири роки пізніше 468 із 701 священника Литви підтвердило цю позицію в заяві, зверненій до тодішнього голови Верховної Ради СРСР Брежнєва. Це демонструє подиву гідне почуття єдності духовенства та рішучість опиратися дальшим урядовим зазіханням на його права.

Кампанію масових петицій ніколи вповні не занехаяно; навпаки, вона стала ще популярнішою. На початку 1979 р. аж 148.149 литовців підписали петицію, прохаючи відновлення церкви Марії, Цариці Миру в Клайпеді, яку дозволили відбудувати, але потім перетворили в філармонію.

В 1983 р. 123 тис. литовців звернулися з петицією до Юрія Андропова в справі звільнення двох ув'язнених католицьких священників. Урядовці двічі зірвали спроби передати петицію до Москви.

Але головним речником литовського католицького руху інакдумства є далі *Хроніка*. Вона довела своє зацікавлення не тільки в дальшому існуванні своєї власної Церкви, але також у наданні свободи іншим. *Хроніка* зосереджується на поданні інформацій про різні події, щоб західня преса могла потім надавати їм розголосу, а західні радіостанції могли передавати інформації про них назад до Литви та Радянського Союзу.

Зміни в політиці

Хроніка зазначила, наприклад, що державна політика в питанні релігії зовсім змінилася за Андропова, коли він, очевидячки, вирішив, що пора придушити єдиний орган релігійного інакдумства в СРСР, який уникнув арештів — Католицький комітет. 26 січня 1983 р. заарештовано одного з його членів-засновників о. Алфонсаса Сварінскаса. Іншого члена-засновника, о. Сігітаса

Тамкевічюса, заарештовано на процесі о. Сварінскаса в травні 1983 р. Обоє засуджено на 10 років. У понад 60 документах, висланих до урядових і церковних чинників, ця група боронила права не тільки католицьких, але також російських православних і інших вірних і була провідником руху за відкриття обмежувального антирелігійного законодавства. В решти членів групи влаштовували обшуки, їх переслідували, остерігали приватно й публічно та натискали на них, щоб примусити залишити групу. Після цього комітет був змушений перейти в підпілля.

Від того часу ув'язнено третього священика, о. Йонаса-Каститіса Матульоніса. Його засудили в січні 1985 р. на три роки таборів з загальним режимом. Отця Матульоніса звільнили помилково в січні 1985 р. на основі амністії, проголошеної з нагоди 40-их роковин перемоги Радянського Союзу в війні в 1945 р. Амністія, призначена для в'язнів, засуджених за кримінальні злочини, не стосувалася до о. Матильоніса, священика та випусника підпільної семінарії. Хоч його засуджено за "порушення спокою" як провідника процесії зі своєї парафії на поблизукий цвинтар, його "злочин" місцеві урядові органи зарахували до категорії політичних і повернули тиждень пізніше до табору праці.

Безупинні труднощі та репресії

Роками вже священики та вірні скаржаться також на відповідальність уряду за все частіше безчечення національних цінностей: церков, святинь і хрестів. Від 1980 р. радянська влада робить великі зусилля, щоб запобігти публічним виявам релігійности, особливо релігійним процесіям. Уряд дивиться на них як на потенційно вибухові антирадянські демонстрації; проте, досі вони все були мирні. Трьох осіб, обвинувачених в організуванні прощ, засуджено в 1980 і 1981 роках на терміни до трьох років за "порушення спокою та затримування руху". Ледве чи випадковим було те, що двоє ув'язнених, Мечісловас Юревічюс і Вітавас Вайчюнас, були членами Гельсінської групи.

Совети вже зліквідували Литовську гельсінкську групу. Останній активний член Литовської групи, поетка лівого напрямку Она Лукавскайте-Пошкієне, вмерла в грудні 1983 р. Інших членів заслано або вони емігрували, ув'язнено або вони вмерли з природних причин, а одного вбито. Отця Бронюса Лаврінавічюса в 1981 р. викликали на допит до Вільна, штовхнули під вантажну автомашину, яка наближалася, в наслідок чого він загинув.

Отже, після примусового розпуску обох груп громадського нагляду — Католицького комітету й Гельсінської групи держава зосередила увагу на придушенні окремих релігійних і культурних виявів.

Ядвігу Біелявськієне заарештували 29 листопада 1982 р. Під час обшуку в неї вдома дев'ять агентів КГБ сконфіскували книжки з історії, релігійну літературу, особисті записки та друкарські машинки. Влада хотіла зірвати таємні релігійні сходини, в організуванні яких для молоді обвинувачено Ядвігу Біелявськієне. Оскільки вірним не надають можливості забезпечити своїм дітям освіту, засновану на своїй вірі, вони примушені збиратися потай. Арешт Ядвіги Біелявськієне показує чутливість радянської влади до навчання дітей, зокрема коли до нього входять лекції з історії Литви та литовського письменства, як це часто буває в навчанні підлітків. Коли діти з її міста деклямували під час різдвяної театральної вистави духовні та патріотичні вірші знаного литовського поета Бернардаса Браздзьоніса з Каліфорнії, влада твердила, що то була політична справа. За словами урядовців, Ядвіга Біелявськієне виховувала в своїх учнів націоналістичні погляди і вчила їх "фальшивих ідей чести й обов'язку".

Після її арешту агенти КГБ пішли до школи допитувати учнів Ядвіги Біелявськієне. Учні, закликані на допит, були повинні "зізнати" на письмі про "злочини" своєї вчительки. Тим, які відмовлялися співпрацювати, грозили низькими оцінками й ув'язненням; одного учня навіть побили. Суворий засуд Ядвіги Біелявськієне на чотири роки таборів суворого режиму та три роки заслання мав, вочевидь, відстрашити багатьох інших, зайнятих подібною діяльністю.

Світські жінки та підпільні черниці дуже активні в навчанні дітей. Хоч усі релігійні чини розпустили, коли совети перейняли владу, релігійне життя процвітає в Литві, як ніколи раніше. Його переорганізовано в підпіллі в 1970-их роках, і Церква нараховує тепер близько 2.400 черниць. Всі вони мають світську працю, але в вільний час беруть участь у неофіційному церковному житті.

До цієї категорії належать також святкові табори з реколекціями для підлітків, брутально зривані міліцією. В одному випадку хлопців потермосили, а дівчат грозили зґвалтувати.

Католики вважають себе жертвами дискримінації, бо держава намагається придушити всі вияви релігійності серед дітей шкільного віку, тиснучи на них вступати до піонерів або до комсомолу, погрожуючи зниженням оцінок або неприйняттям до вищих навчальних закладів. Цю проблему широко обговорює спеціальний відділ *Хроніки*, що регулярно з'являється під заголовком "У радянській школі".

Є певна кількість глибоко заангажованих молодих католиків, деякі з них є активними дисидентами, як Юлюс Саснавскас, засуджений у 19-річному віці на шість з половиною років за підпільну видавничу діяльність. У відкритому листі до ЦК КП

Литовської РСР він протестував проти викривлення історії Литви та придушення литовської культури. Або Робертас Грігас, якого силою взяли до радянського війська на "перевиховання" і який відважно відмовився від військової присяги, заявляючи, що він вірний Богові та батьківщині. Його побили й кинули до військової в'язниці. Дев'ятнадцятилітнього Ромаса Жемайтиса засудили в січні 1985 р. на два роки таборів загального режиму за участь у релігійній процесії. За активну участь у церковному житті його провалили на випускному шкільному іспиті й, таким чином, закрили дорогу до вищого навчального закладу. В 1984 р. його з братом обвинуватили у вивішуванні триколіорового прапора самостійної Литви в школі.

Нещодавно, в 1985 р., створено в Литві нову підпільну молодіжну організацію — Литовський союз молоді (ЛСМ), який видав підпільний бюлетень *Juventus Academica*. Своєю платформою ЛСМ вибрав рух за права людини та національне самовизначення. ЛСМ вважає, що інтереси правозахисних рухів литовців, українців, лотишів і більшості інших народів СРСР значно різняться від росіян, які прагнуть до реформи свого суспільства, тоді як інші домагаються національної незалежності.

ЛСМ також різко засудив радянську війну в Афганістані, закликаючи литовську молодь відмовлятися служити в війську або не слухати наказів вищих старшин у Афганістані.

Нагляд над офіційною Церквою та семінарією

Не можна сказати, щоб репресивна радянська політика в питанні Церкви та її провідників якнебудь пом'якшала. Навпаки, наприклад, єпископ Юлійонас Степонавічюс, незаконно засланий на 24 роки, залишається під суворим урядовим наглядом.

Не зважаючи на вигнання єпископа Степонавічюса та єпископа Вінцентаса Сладкевічюса в далекі парафії більш як 20 років тому, це їх не відстрашило від відкритої співпраці з рухом за релігійні права. Ватиканські призначення затверджено щойно в 1982 р. і одного з єпископів — Сладкевічюса, відновили в його сані. Призначення єпископа Сладкевічюса та Антанаса Вайчюса, жадний з яких невідомий як слухняний слуга режиму, можна вважати перемогою для Церкви. Старший єпископ Юлійонас Степонавічюс, який повинен бути Віленським архієпископом, залишається на засланні. Припускають, що він є кардиналом, призначеним *in rectore* папою Іваном-Павлом II в 1979 р.

Уповноважений у справах релігії Литовської РСР заборонив єпископові Степонавічюсові брати участь в заключному святкуванні Року св. Казіміра 26 серпня 1984 р. в столиці Вільні. Папа

Іван-Павло II, запрошений до участі в святкуванні 500-літнього ювілею святого покровителя Литви Литовською конференцією єпископів, не дістав дозволу від радянських органів на подорож до цієї переважно римо-католицької радянської республіки.

В 1980-1981 роках вживали посередні методи тероризування священиків: шість священиків зазнали брутального нападу, при чому троє з них вмерло за підозрілих обставин.

Найнедавніший напад на литовського католицького священика відбувся 22 серпня 1985 р. В інциденті, який нагадував справу о. Єжи Попелюшка, троє чоловіків напало на колишнього члена Католицького комітету оборони прав вірних о. Вацловаса Стакенаса. Його викликали з плебанії під фальшивим приводом, зв'язали й заткнули рот кляпом, а потім покинули в лісі.

Зменшення числа духовенства в Литві не виникає з нестачі покликань, а спричинене державним наглядом над єдиною офіційною семінарією в Ковні. Число щорічних прийняттів набагато нижче від кількості священиків, що вмирають або відходять на пенсію щороку. Хоч уповноважений у справах релігії Петрас Анільоніс має право остаточного вирішення в прийнятті кандидатів до семінарії й безсумнівно старається викоринити людей, які, правдоподібно, не будуть співпрацювати з державою, семінарія зуміла випустити багато священиків, вірних Церкві. Це незвичайне досягнення, зваживши, що навчання погане, моральний дух низький через інфільтрацію й наявність невідповідних кандидатів і що ректор — знаний коляборант.

Неофіційну семінарію започатковано в 1972 р. після того, як багатьом підходящим кандидатам відмовляли у вступі рік за роком. У 1980 р. з'явилося в парафіях 15 таємно висвячених священиків на превеликий гнів Ради в справах релігії, яка погрозила, що замкне парафію, якщо "нелегальний" священик не залишить її. Один із знаних людей серед цих "підпільних" священиків, Віргіліус Явгеліс, помер від рака в віці 32 років як національний герой. Він учився на священика в неофіційній семінарії після того, як йому відмовляли в прийнятті до офіційної протягом шести років підряд.

Брак релігійної преси

Церква фактично позбавлена релігійної літератури. Від часу війни їй дозволяли друкувати тільки обмежені видання Нового Завіту, катехизисів, деяких молитовників і католицького календаря-довідника. Багато тих публікацій експортовано на Захід з метою пропаганди. У випадку календаря-довідника на 1982 р. церквам і священикам дозволено мати тільки один примірник. Ці

видання загалом недоступні широкій публіці. Видання Службника відкладено, бо папір, доставлений Ватиканом, був таємниче пошкоджений, а друкарі були "надто зайняті", щоб виконати замовлення.

У 1982 р. уповноважений в справах релігії Анільоніс уперше запропонував литовським католикам друкувати власну газету. Проте, була в цьому одна умова: перестане видаватися *Хроніка Католицької Церкви в Литві*. Відповідь видавців була коротка: єдиним способом припинити це видання є покласти край злочинам проти правди й справедливості, які вона документує. Видавці *Хроніки* твердять, що досвід показує, що Литовська Католицька Церква досягла успіхів на протязі років "не шляхом дипломатії чи слухняністю, а ціною активної боротьби та посвяти".

Висновок

Католицький рух інакодумства зростає. Це рух рішучих людей, заснований на раціональній вірі в те, що як тенденції внутрішньорадянського характеру, так і вибір папи Івана-Павла II підтримують їхні сподівання.

Кілька чинників в Литві спричинилося до сили руху релігійного інакодумства. Поперше, цей рух завжди мав значну народну підтримку, бо він має природну базу. Отець Сварінскас, один із ув'язнених священиків, сміливо твердив на пресовій конференції для західніх кореспондентів у Москві в 1978 р.: "Кожний у Литві дисидент. Ми не маємо кількох дисидентів. Ми маємо купку колаборантів".

Подруге, порівняно з іншими релігійними групами, католики мають перевагу центрального керівництва, яке знаходиться поза СРСР і, таким чином, не підлягає радянському контролю.

Потрете, литовські католики зуміли розвинути численну підпільну пресу. Тепер у Литві фактично 17 самвидавних видавництв. Литва має найбільшу самвидавну пресу на душу населення у Східній Європі. Більшість підпільних періодичних видань релігійні, хоч деякі ставлять більший наголос на національні інтереси. Спільною прикметою цих підпільних журналів є погляд, що релігія та національно-культурна приналежність ідуть пліч-о-пліч, підтримуючи одна одну.

МУСТАФА ДЖЕМІЛЕВ — АКТИВНИЙ УЧАСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ КРИМСЬКИХ ТАТАРІВ І ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ В СРСР

Айше Сейтмуратова

Хто такий Мустафа Джемілев і за що його переслідують? Народився Мустафа 13 листопада 1943 р. в селі Айсерез Судакського району Кримської АРСР. Під час виселення кримсько-татарського народу з Криму 1944 р. Мустафі було 6 місяців і 5 днів. Як увесь наш народ, Мустафа з дитинства зазнав голоду й холоду, принижень і образ. Усе це не залишило його байдужим, коли він зростав.

Саме тому з перших днів свого свідомого життя Мустафа живе долею свого народу. І з того самого часу він зазнає переслідувань і репресій. 1960 р. Мустафа скінчив середню школу, а 1962 р. вступив до Ташкентського інституту іригації та механізації сільського господарства. За участь у національному русі 1965 р. його виключили з інституту. Проте, після виключення переслідування не припинилися. Відкриті й таємні обшуки та стеження стали постійними супутниками його життя. Переконавшись, що залякати Мустафу неможливо, влада вирішила забрати його до війська. Мустафа від військової служби відмовився, заявивши: "Якщо кримському татарині не довіряють жити в себе на батьківщині, то як йому можна довірити службу в збройних силах?" Ця відмова була приводом для розправи, і 12 травня 1966 р. його засудили в Ташкенті на півтора року позбавлення волі.

Мустафа жадної миті не мав сумніву в справедливості боротьби свого народу за повернення на батьківщину, до Криму. В своєму останньому слові на судовому процесі 1966 р. він сказав: "У наслідок злочину 1944 р. я втратив тисячі й тисячі своїх братів і сестер. І про це слід пам'ятати! Пам'ятати так само, як про крематорії Освеньціму та Дахав!" Після звільнення з ув'язнення Мустафа ще активніше приєднався до національного руху кримських татар і до загальнодержавного правозахисного руху: він увійшов до Ініціативної групи оборони прав людини в СРСР.

Удруге Мустафу заарештували у вересні 1969 р. Судовий процес відбувся в січні 1970 р. в Ташкенті. Разом із Джемілевім тоді засудили й Іллу Габая з Москви (єврея за національністю). Їх звинуватили в "складанні й поширенні наклепницьких документів, які ганять радянський суспільний і державний устрій", тобто за статтею 190 Карного кодексу РРФСР. На цьому процесі в своїй захисній промові Мустафа сказав:

Якщо доля кримсько-татарського народу, на думку радянських керівників, є зразком розв'язки національного питання й одним із експериментів у їхніх плянах русифікації країни, нехай вона стане ще й яскравим попереджувальним смолоскипом для інших народів, особливо — для народів країн мусулманського Сходу, які розвиваються, в їхньому виборі друзів і зовнішньополітичної орієнтації на певному відрізку історії. Казати голосно й прилюдно правду про становище кримських татарів в СРСР я вважаю не лише найконечнішим засобом у справі врятування нації від загибелі, але й нашим обов'язком перед іншими народами, обов'язком перед цивілізацією.

1970 р., на знак протесту проти судової розправи, Мустафа оголосив голодний страйк на один місяць. Суд засудив Джемілева та Габая до трьох років позбавлення свободи кожного. У вересні 1972 р. Мустафу звільнили з ув'язнення, але віддали під відкритий адміністративний нагляд. Але недовго тривало його перебування "на волі". 22 червня 1974 р. Мустафу знов заарештували. Цього разу його засудили на рік таборів суворого режиму. Відбував він свій термін в одному з Омських таборів. За три дні до закінчення терміну в таборі проти Мустафи знов розпочали карну справу за статтю 190 КК РРФСР ("наклеп на державний і суспільний устрій СРСР"). На знак протесту проти цього беззаконня Мустафа оголосив голодний страйк. Десять місяців, точніше — 285 днів, Мустафа не припиняв страйку, й лише на наполегливе прохання рідних, друзів і академіка А. Сахарова він погодився після суду припинити голодівку.

Суд в Омську засудив Мустафу до двох з половиною років позбавлення волі в таборах суворого режиму. Це був уже його четвертий судовий процес. Він відбував цей строк у Приморсько-мурській краї (на Далекому Сході).

22 грудня 1977 р. Мустафу звільнили з ув'язнення, але віддали під відкритий адміністративний нагляд. Нестерпні умови життя змусили його відмовитися від радянського громадянства. 22 січня 1979 р. Джемілев надіслав на адресу голови Президії Верховної Ради СРСР листа, долучивши до нього свій паспорт, з проханням позбавити його радянського громадянства й надати можливість залишити межі СРСР...

У своїй заяві про відмову від громадянства Мустафа писав:

Відмова від радянського громадянства жадною мірою не означає відмови від своєї національної території — Кримського півострову, силою приєднаного 1783 р. до Росії, влада якої винищила й змусила до еміграції основну частину мого народу, а частину, що залишилася, 1944 р. всіх до останнього виселили з їхньої батьківщини. Далі домагатися права на повернення мого народу до Криму та відновлення його національної державности я буду незалежно від того, де я мешкатиму. Не є легким вимагати дозволу на виїзд з країни, де

залишаються похилого віку батьки, мій народ, що живе на вигнанні, рідні, друзі та близькі, але неможливо й жити в умовах жорстокої сваволі, знущання з елементарних громадських прав і людської гідности.

Відмова від громадянства стала приводом для нового арешту Мустафи. 8 лютого 1979 р. його заарештували. На знак протесту Мустафа оголосив голодний страйк. Ось як відбувся цей п'ятий за чергою суд над Мустафою. Ввечорі суддя Петров підійшов до камери, де перебував Мустафа, і прочитав йому через ґрати вирок — 4 роки заслання. Це судилище сталося 6 березня 1979 р. Мустафа відбув термін заслання в селищі Зирянка Якутської АРСР.

У червні 1982 р., коли скінчився термін заслання, Мустафа зі своєю родиною повернувся до Ташкенту. Але каральні органи 11 серпня 1982 р. силою вивезли Мустафу з Ташкенту до міста Янгіюль і оголосили відкритий адміністративний нагляд. Таким чином, Мустафі фактично продовжили строк заслання. На знак протесту Джемілев знову звернувся до Президії Верховної Ради СРСР з повною заявою про відмову від радянського громадянства.

Владі не вдалося зламати дух Мустафи, і, щоб знищити його фізично, його знову заарештували в листопаді 1983 р. Судовий процес відбувся в лютому 1984 р. в Ташкенті. Суд засудив його до трьох років позбавлення волі в таборах суворого режиму. Це був шостий судовий процес над Мустафою.

На своєму останньому процесі Мустафа заявив судові:

Органи звичайно хотіли б, щоб я, нарешті, схилювся перед їхньою силою та владою, вгамувався б і обмежив свої потреби шкурними інтересами. Але цього не буде. Чотирнадцять років тому, наприкінці такого самого процесу в Ташкентському міському суді я в своєму останньому слові присягнувся, що ніхто й ніколи за жадних обставин не змусить мене відмовитися від виконання мого обов'язку, що його покладають на мене честь, сумління та національна гідність. Сьогодні я знову можу повторити цю присягу й сподіваюся, що мені вистачить душевних сил, щоб не зрадити свого принципу до кінця моїх днів.

І ось тепер Мустафа знову повстав проти сваволі й беззаконня каральних органів, оголосивши в таборі голодний страйк до кінця терміну ув'язнення. А цей термін закінчується в листопаді 1986 року. Голодний страйк — це єдина "зброя" Мустафи проти сваволі влади.

Звертаюся до всіх, для кого дорогі Свобода й Справедливість, із закликком піднести голос на оборону Мустафи Джемілева — активного учасника національного руху кримських татарів і прavoзахисного руху в СРСР.

Переклад з російської

СПОГАДИ

ДО ПОЧАТКІВ УГВР (СПОГАДИ, КОМЕНТАРІ, РЕФЛЕКСІЇ)

Дарія Ребет

В умовах строгої конспірації перші зачатки концепції і народжування верховного революційно-політичного центру в Україні за Другої світової війни спершу не були предметом ширших обговорень на засіданнях Проводу Організації українських націоналістів (ОУН) під керівництвом Романа Шухевича, який замінив на цій посаді Миколу Лебеда в травні 1943 р. Аж з літа 1943 р. стала відома й дискутувалася в провідних колах ОУН ця нова перспективна, внутрішньополітична проблема, стимульована двома важливими чинниками, що призвели до конкретної ініціативи. Насамперед — революційне підпілля і зокрема його збройний фактор, Українська повстанська армія (УПА), розбудувалися й поширилися настільки всенародно, силами всього суспільства, неохопленого політичними організаціями, що зовсім природним порядком виникла потреба постав і постулатів надпартійної політичної влади; зокрема непартійне військо не могло бути підлеглим політичній партії, якою фактично була ОУН, хоч партією себе не називала. А коли через потреби військового характеру, як також із суто політичних мотивів, виникли можливості та konieczність зовнішньополітичних зв'язків, обидва ці елементи — внутрішньо- і зовнішньополітичний — сплелися в одну історичну доцільність. Це була база для узгодження цього питання обома партнерами, які в розвитку подій доповнювали один одного; це був природний ґрунт визрівання творчої національно-політичної інтеграції. Коли серед самооборонних і визвольних акцій стали безпосередньо актуальними зв'язки з речниками сусідніх народів, треба було розбудувати солідні основи для розвитку цієї ділянки. Точніше Провід ОУН прийняв ініціативу Головного Командування УПА — творити репрезентаційне головне керівництво визвольною боротьбою. Так у процесі практичної політики з середовища УПА вийшов Ініціативний комітет для створення всенародного керівного центру. На початковій стадії — за моєю оцінкою — це був приспівено імпровізований витвір функційного характеру, бож треба було якнайшвидше уможливити дію по змозі неутральної репрезентації в зовнішніх контактах. Підтвердженням такої мотивації є й те, що

в тодішніх зв'язках (ще перед постановом Української Головної Визвольної Ради — УГВР) брали участь люди, які не були учасниками підпілля. В цьому сенсі комітет можна спершу вважати радше номінально-репрезентаційним витвором. Але вже в своїй засаді він мав найважливіші елементи реального політичного фактора, за допомогою якого почала здійснюватися національна координація, а водночас і специфікація дійових функцій усього визвольно-революційного підпілля. У цьому комплексі найістотнішими були: концепція плюралізму дійово-вирішальних чинників; виключення будь-якої групової монополії та принцип демократичної всенародної надпартійної влади. В такій функції цей Ініціативний комітет був визнаний і санкціонований Командуванням УПА і Проводом ОУН. Він поступово комплектувався, і його представники проводили переговори з чужинцями аж до своєї формально остаточної розбудови. Комітет закінчив свою функцію аж на I великому зборі УГВР. Від початку й до кінця його очолював Лев Шанковський, який, серед інших, брав власне участь у зовнішньополітичних переговорах.

А тимчасом на форумі ОУН вступні проблеми позаорганізаційних контактів з новими людьми в зовнішніх зв'язках практично були справою передусім Бюра проводу, відповідних референтів і безпосередніх учасників розпочатих акцій. Провід ОУН у своєму повному складі нову ідею надпартійного керівництва загальнопередискутував і в принципі прийняв. Засадничих розходжень чи неузгоджень у цьому питанні не було, бож ОУН була саме після відбуття III надзвичайного великого збору, що представляв собою докорінний злам в еволюції політичних поглядів на позиції програмової та структурної демократизації. Довелося тільки практично реалізовувати відхід від монопартійного моделю суспільства, практично зректися неподільної влади у революційно-визвольному русі; визнати УПА всенародною військовою силою без партійного диктату; прийняти зверхність майбутнього центрального керівництва, складеного з діячів різних політичних напрямів поза націоналістичним середовищем. А з іншого боку, перед ОУН відкрілося водночас і велике реальне завдання практично довести до завершення нової дійової підпільної структури.

В цей час кризь усі шаблі згори донизу проходила в ОУН загальна ідейно-програмова перестановка відповідно до напрямних III збору, і водночас до членів ОУН тут і там доходив відгомін нових плянів поповнення й зміцнення підпілля, що в свою чергу підносило в цих колах політичні настрої. В цей самий час восени 1943 р. справа творення верховного центру стала не тільки програмово, але й організаційно на порядку денному одного з чергових засідань Проводу ОУН, як актуальний плян дії, в умовах, коли не

було ніякої іншої сили на фронті безпосередньої революційної боротьби, що могла б піднятися до рівня такого завдання. ОУН мала широко опанований терен своєю доволі густою організаційною мережею (зокрема на західніх українських землях), розпоряджалася кадрами відданих, ідейних людей в умовах сильної дисципліни з помітним впливом на ширші кола громадськості.

На цій стадії планування в Проводі ОУН важко було визначити конкретну пропозицію структури майбутньої верховної установи, бо не було ще ясно, які сили чи окремі діячі будуть притягнені до безпосередньої співдії. Очевидно, що на першій плян висунулося питання співучасті ОУН під керівництвом полковника Андрія Мельника. Тут, щоправда, критичні застереження були немалі. Однак, причини цього в даній ситуації були не так психологічні загострення чи упередження після ще недавнього розламу в ОУН, як головно критичність до всього комплексу настанов Проводу Українських Націоналістів (ПУН) до німецьких чинників. Але численність, організованість, людська вартість та, безумовно, ідейність серед кадрів цього середовища, об'єктивно висували самозрозумілу вимогу брати до уваги питому вагу цього фактора у всеукраїнському єднанні патріотичних і державнотворчих потенцій народу. Та все ж кінечною передумовою участі в цій дійовій координації та в забезпеченні революційного підпілля центральним керівництвом була принципова вимога боротьби на обох ворожих імперіялістичних фронтах: ішлося про виразну політичну декларацію не тільки протибільшовицького, але й протинімецького програмового спрямування, та про оперативну співучасть у цій боротьбі. Членові Проводу ОУН Михайлові Степанякові Провід доручив завдання поробити організаційні заходи в комплектуванні складу майбутньої визвольної ради і насамперед провести переговори з представниками ПУН. Хоч відразу детально цих справ не розглядали, але невдовзі в провідних колах ОУН стало відомо, що переговори з ПУН натрапляють на засадничі труднощі та набирають часом доволі гострих форм. До речі, цей стан великою мірою спричинив спізнення дальшого розвитку всієї акції.

Нарешті остаточної ясности це питання набрало на початку 1944 р. Мабуть, це був лютий або початок березня. Мокрими снігами, що ще лежали на полях під Львовом, треба було пройти до поблизького села за жовківським передмістям, де в селянській хаті відбувалося засідання Проводу ОУН. Цим засіданням розпочався вирішальний етап у формуванні УГВР. Степаняк зробив на засіданні звіт. З розмов з представниками ПУН, у яких брав участь також о. Іван Гриньох, можна було зробити висновок, що на співдію цієї організації не можна сподіватися. Цей невдалий

діалог мав багато суперечливих пунктів, але основною перешкодою для досягнення домовленості була відмова ПУН проголосити активну протинімецьку політику та включитися безпосередньо у фронт боротьби проти цього окупанта. Між іншими, ПУН висував також престижеві та нібито "компетенційні" застереження з приводу Української національної ради, заснованої у Києві 1941 р. Але, не зважаючи на те, що йшли розмови також навколо комплексу УНРади (що не належить до обсягу моїх з'ясувань), деталі тих дискусій не могли мати засадничого значення в справі участі другої ОУН у новому керівному центрі, бо в принципі це було другорядне питання, залежне від основної концепції активної визвольної політики та революційної акції опору на протинімецькому відтинку. Тут ішлося не тільки про партизанську, але й про політичну боротьбу. Слід, однак, ствердити, що всілякі пізніші узагальнення еміграційної публіцистики, немов у Проводі ОУН під керівництвом Шухевича були поділені погляди на притягнення іншої ОУН до УГВР, не віддзеркалюють питання політичних концепцій; вони віддаляють основну проблему та відвертають увагу від суті справи, фальшиво спрощуючи її. Якщо серед членів Проводу ОУН і були різні суб'єктивні настанови в симпатіях чи упередженнях до середовища ПУН, не вони були предметом розгляду та основою рішень у пекучому тоді питанні якнайширшої консолідації сил у визвольній боротьбі. Тут хоча додати — не суб'єктивне, а особисте зауваження. Людина з авторитетом і з можливістю впливу, голова Бюро проводу Шухевич не належав до безкомпромісових людей, не виявляв вузькопартійних амбіцій. Він, наприклад, явно стояв на боці кіл, що мислили критично в час краківського II великого збору ОУН (1941) під керівництвом Степана Бандери, і офіційно висунув застереження до метод і способів, якими керівник революційного Проводу розв'язував проблему конфлікту з ПУН. Він і в час протинімецького підпілля не цурався контакту з колишніми друзями та співробітниками, що опинилися в середовищі ПУН. Шухевич був конструктивний політик реального мислення, отож і в цьому критичному питанні не суб'єктивні упередження, а реальні оцінки мотивували його політичні настанови. Така ж настанова помітно переважала в його політичному оточенні, коли політичний принцип мусів мати вирішальне значення в практичному курсі діяльності, який обрало революційне підпілля.

Ті ствердження й рішення не заперечували, не заперечується й тепер, що в організації полковника Мельника були не тільки патріотичні, але й революційні елементи, які частково перехувалися в підпіллі. Вони заявляли про себе на деяких теренах, і їх напевно можна було змобілізувати на повну революційну бо-

ротьбу. Але революційна боротьба не була в засаді політики цієї організації. Таким чином, у питанні політичного партнерства, об'єднання чи оперативних плянувань вирішальними мусіли залишитися не настрої деяких кадрів, а офіційні позиції Проводу.

Отже, остаточний звіт Степаняка на згаданому вище засіданні мав фундаментальне значення передусім у питанні структури УГВР.

У загальних дослідженнях досі брали до уваги тодішній внутрішньополітичний стрій, у якому, крім т. зв. "бандерівської" ОУН і УПА, тільки ОУН під керівництвом Мельника була організованим політичним фактором. Якби остання брала участь в організуванні й представництві плянованого керівного центру, верховна рада могла б і повинна б була бути побудована на комбінованій фракційно-індивідуальній основі. Тобто за відповідним (досі ще не уточнюваним) ключем членами такої ради були б представництва організацій та індивідуальні діячі з різних громадських середовищ і різних політичних напрямів. Але після того, як з'ясувалося становище ПУН, т. зв. "бандерівська" ОУН не могла ввійти в склад УГВР як суцільна формація, бо навіть за участі офіційного представництва від УПА, наявність ОУН як єдиної політичної фракції в УГВР автоматично надала б цьому керівництву однопартійний характер. Тому прийнято остаточне рішення формувати УГВР за індивідуальним добором членів у якнайширшому вахлярі різних середовищ. Практично відразу вирисовувався профіль майбутньої верховної ради, який визначали деякі діячі з позанаціоналістичних кіл, бо з часу діяння Похідних груп у східних областях України, а згодом і в дальшому розвитку подій на всіх українських землях вони були не тільки в близьких ідейних зв'язках з підпіллям, але в дечому вже допомагали, чекаючи ширшої консолідації політичних сил. Таким чином, на фундаменті вже посталого Ініціативного комітету така структурна перспективність у поєднанні з реальною основою розподілу сил була вихідним ґрунтом для політично-організаційної будови УГВР.

Розвиток подій, наснаженість і динамізм підпільних акцій, а зокрема становище на воєнних фронтах, примушували приспішити завершення створення нового органу. На пропозицію голови Шухевича скликано на цьому ж засіданні Підготовчу комісію Проводу ОУН, завданням якої було, в контакт з Ініціативним комітетом, підготувати I збір УГВР. До складу комісії ввійшли: Василь Охримович, Мирослав Прокоп і Дарія Ребет як керівники.

Щоб віддати "кольоритність" становища, варт тут додати, що це засідання, на якому розглядалися ще інші справи, мусіло спішно закінчитися — як це траплялося і в інших випадках — з сигналом від Служби безпеки, яка завжди охороняла терен діяльності

та зустрічей. Повідомлено, що десь поблизу в селах почалася німецька облава, та й зрештою у Львові деякими кварталами проходять, з німецькою докладністю виконувані, поліційні обшуки від горища до підвалу. Всі розійшлися в різні сторони. Вдвох з Прокопом ми швидко перемаршували мокрими полями до краю передмістя, де незапаодливий вартовий не здогадався нас потурбувати.

А тим часом мої думки були вже далеко від тількищо вирішених важливих справ. Багато швидше ніж львівський трамвай бігли вони гарячково до однієї зі львівських кам'яниць, де я жила незголошено і де в той час перебував мій несповна дволітній син з дванадцятилітньою нянею.

Завдання Підготовчої комісії були дуже конкретні, і ми в одній короткій зустрічі поділилися роботою. На мою пропозицію Прокоп зобов'язався підготувати основну політичну доповідь для Збору УГВР. Я взяла на себе обов'язок опрацювати устрій УГВР, а завдання Охримовича було пливкіше. Як згадано вище, протягом уже довшого часу окремі члени підпілля мали ділові та інформаційні зв'язки з різними громадянами. Отож тепер у Підготовчій комісії, після обміну думками про різні персональні можливості, Охримович повинен був перевірити справи підбору людей та переговорити з ними. Для цього він мав не тільки відповідно широкий горизонт проблематики, але й дуже корисну творче-екстенсивну настанову до людського оточення. З розмов і співпраці з ним завжди залишалося враження, що своєю природою та й програмовим спрямуванням він психологічно не був обмежений організаційною замкнутістю, та й узагалі не визначався вузько-націоналістичним пуританством. Між іншим, для своєї діяльності в ОУН він виробив певну систему ширших позаорганізаційних зв'язків інформації та політичних впливів. У колах керівних людей демократизованої ОУН він виявляв велику чуйність до питання ґрунтового подолання комплексів давньої авторитарної системи. Тепер порядком підготовки Збору УГВР Охримович охоче проводив широкі політичні розмови, про що інформував мене. Найчастіше це був відбиток політичного мислення з акцентуванням громадсько-демократичних настанов його співрозмовників. Щодо конкретних осіб, до яких він звернувся з пропозицією про співпрацю, мені запам'яталися дві особи, з якими не пощастило. Поряд з іншими Охримович мав позитивні розмови з професором Карнауховим з Волині та з православним священиком о. Волковим у Кракові. Оба дали свою згоду стати членами УГВР. Одначе, через

віддалення та технічні ускладнення останніх тижнів, у обох випадках не вдалося довести справу до кінця, й оба кандидати членами УГВР не стали. А сам Охримович, перешкоджений іншими організаційними справами цього гарячого часу, на Зборі УГВР не був присутній.

Була ще одна технічно-організаційна справа, з якою я, як голова комісії, зіткнулася, але практично не мала з нею нічого спільного. У червні Шухевич передав мені зв'язок до Романа Галібея з інструкцією, що його організаційним порядком призначили зробити прикінцеву перевірку та внести потрібні поправки в підготування терену та вжити всіх інших заходів, пов'язаних із відбуттям Збору УГВР, побутовими умовами та безпекою. Шухевич поінформував мене, що все це знаходиться в надійних руках і проводиться вже на місці найстрогішими засобами конспірації. Це я можу підтвердити навіть тим, що місце Збору до кінця не було відоме його учасникам, і сама я, їдучи на Збір, відбула немов "подорож у невідоме". Вийшовши з поїзду на вказаній залізничній станції, я мусіла механічно переходити зв'язками "з рук у руки", поки, нарешті, з-за дерев не виринув будинок статечної лісничівки, де повинен був формуватися новий етап розвитку українського визвольного руху.

Вибір Галібея для його нового завдання не був випадковий. Пов'язуючи мене з ним, Шухевич запевнив мене, що, передаючи йому відповідальність, не потрібно більше тими справами турбуватися. Голова Проводу мав до нього під кожним оглядом повне довір'я. Галібей працював під псевдонімами "Ернест" і "Охрім". Пізніше я довідалася, що їхні організаційно-ділові взаємини почалися ще перед війною, коли Галібей, тоді студент політехніки в Данцігу, проходив технічно-бойовий курс під керівництвом Шухевича. За німецької окупації Шухевич мав з Галібеєм прямий зв'язок і час до часу давав йому окремі завдання. Після завдання підготовки Збору УГВР Галібей один з нечисленних дістав організаційне доручення виїхати за кордон. Про свою участь у підготові, про становище та працю кадрів на терені він написав доволі докладний спогад, поміщений в журналі *Сучасність* (1984, 7-8).

Після налагодження справ на своєму першому етапі Підготовча комісія Проводу ОУН увійшла в тісніший контакт з речником Ініціативного комітету Шанковським, у наслідок чого устійнено персональні доповнення та спосіб остаточного оформлення цього комітету, що був початковою клітиною майбутньої УГВР, і формально та оперативно виконав основоположну роллю в процесі її формування.

Перше повне засідання Ініціативного комітету відбулося, мабуть, на початку травня або під кінець червня 1944 р. у Львові, в

приміщенні "Просвіти", а господарем автоматично став довголітній діяч "Просвіти" Микола Дужий, член комітету й опісля УГВР. Шанковський відкрив засідання й керував нарадами. Всі три члени Підготовчої комісії Проводу ОУН індивідуально стали членами комітету, й на цьому форумі роля комісії як функціонального органу, таким чином, закінчилася. Ініціативний комітет у повному складі формально зформувався під головуванням Шанковського і проіснував до 11 липня, коли звітом голови цього комітету почалася ділова програма I великого збору УГВР. Члени комітету на першому щаблі дії стали членами-засновниками УГВР. Їхня участь на засіданні в "Просвіті" була численна, мабуть, коло 10, тобто близько половини всіх майбутніх учасників пленуму УГВР.

У широкому колі Ініціативного комітету особливо помітним був політичний профіль інженера Василя Потішка, колишнього соціалістичного діяча Української Центральної Ради. В загальних рисах програмовий зміст майбутнього керівного центру був неодноразово дискутований у різних особистих зустрічах, і зокрема засадничо з нагоди домовлювань про участь в УГВР; робили пропозиції, головню вимоги й передумови демократизму в координаційному процесі, в структурі центру та в засадах державницької ідеї. Але щойно на цьому формально-діловому засіданні комітету Потішко запропонував повну програмову плятформу верховного керівництва революційної боротьби та державницьких змагань. Фактично він дав перекрій актуальних ідейних нашарувань і помірковану синтезу соціально-політичних тенденцій, які переважали серед тодішніх активних кіл. До речі, його проєкт первісно викликав менше суперечливих думок, ніж пізніша дискусія на самому Зборі УГВР, де на ширшому форумі більшою була й диференціація різних позицій, і виразнішою стала конфронтація різних генерацій, різних територіяльних геополітичних сфер впливів з різних державно-політичних систем. Але все таки проєкт Потішка загальноприйнятий комітетом, дещо збалансований у дискусії між лівим і правим крилами Збору, був схвалений Збором як Плятформа УГВР, як один із її основних документів.

До засідання Ініціативного комітету проєкт устрою УГВР ще не був зовсім готовий, тому я зreferувала зариси його позафракційної структури та намічені головні принципи демократичного поділу органів УГВР, що не викликало засадничих застережень. До скликання Збору вже не залишалось багато часу, і комітет, чи точніше його голова, діяв потім шляхом індивідуальних контактів.

І ще кілька деталей про стан цієї наради. Хоч Служба безпеки завжди працювала, риск цього численного збору в "Просвіті" міг бути зовсім реальний: у центрі міста, серед білого дня, в кам'яниці

українського скупчення. Але з іншого боку, в цьому повинен був бути і своєрідний камуфляж: нібито якийсь збір для полагоджування якоїсь дуже "загальної" громадської справи повинен був послужити легендою в найгіршому випадку. Коли зважити, що між зібраними були й члени підпілля, які постійно жили нелегально, й документи яких не мусіли бути бездоганні, то й камуфляж не мусів удатися. І зокрема мимохіть думалося про учасників старших віком, які ніколи не брали участі в підпільній роботі й не звикли до можливих "несподіванок". Готовість тих людей до ризику будила симпатію, і в моїй оцінці в цьому загрозливому становищі це був ще один доказ високої патріотичної наснаги, що в той час проникала в широкі кола українського суспільства.

Поруч із устійненим проектом Платформи УГВР, форуму органів, які співдіяли у підготові Збору, крім доповіді Прокопа, заплановано ще дві доповіді засадничого, але водночас і практично-політичного значення. Шухевич — Тарас Чупринка (псевдонім в УПА) — Тур (псевдонім в ОУН) — Р. Лозовський (псевдонім для УГВР) — як голова Проводу ОУН і головний командир УПА — очолював два організовані та дійсні фактори сил, завданням яких було змагати до найтіснішої координації всіх сил, ділового узгоджування дій і взаємного доповнення. Отож і завданням його доповіді на Зборі було показати ці проблеми, можливості й труднощі, характер і ролі підпільних акцій узагалі та повстанських операцій зокрема. Ці з'ясування мали для деякого інформаційний характер, але водночас ця доповідь визначала суцільну перспективність активного визвольного процесу.

Другим виступом інформаційного характеру, що мав загально-політичне й одночасно практичне значення, була доповідь Лебеда. У цьому він був компетентний з ділового та формального боку ще перед створенням УГВР як керівник Сектора зовнішніх зв'язків у рамках ОУН. Фактично від довшого часу він досліджував становище серед сусідів, розглядав можливості зв'язків, щоб згідно з лінією ОУН ліквідувати другорядні фронти. Цю концепцію наголосила ОУН з часу розгорнення практичної боротьби на двох головних відтинках — протибільшовицькому та протинімецькому. Водночас предметом шукань і старань Лебеда були заходи для встановлення зв'язків з західними альянтами. Для деякого з учасників Збору його доповідь на ці теми була новою інформацією з цього не зовсім відомого, строго законспірованого сектора. А втім, дискусія в питанні зовнішньої політики розгорталася також у пов'язанні з доповіддю Прокопа, що була запланована Підготов-

чою комісією як політична база програми Збору УГВР та зачитана на початку Збору.

Останній виступив з доповіддю "Міжнародне та внутрішнє становище і проблема творення верховного політичного керівництва". Доповідач висвітлив тему дуже широко та всебічно, побудувавши синтезу й політичні висновки на докладній аналізі ідейного змісту, дійової структури та динаміки всіх факторів у загальному визвольному процесі. Хоч з технічних причин не всі матеріали І великого збору УГВР потрапили закордон, доповідь Прокопа збереглася в архіві Закордонного представництва УГВР.

Не пам'ятаю, на якому форумі й чи був узагалі попередньо читаний Універсал УГВР, автором якого був о. Гриньох. Дискусія під час Збору присвятила особливу увагу проблемам історичної тягlosti та державницької традиції України, що, зрештою, підкреслене в тексті Універсалу.

Поруч із Універсалом і Плятформою третім основним актом, схваленим на Зборі, був Устрій УГВР. Тому що в ході підготовчої праці та переговорів з партнерами в основному довелося Проводові ОУН намітити завдання, характер і побудову УГВР, тому й в уявленнях Проводу щораз виразніших контурів набирала функціональна структура майбутнього верховного центру. Отож на форумі Проводу ОУН, незадовго перед відкриттям Збору УГВР, я відчитала повний текст наміченого устрою УГВР. До речі, в первісному вигляді цей акт мав назву "статут", але на Зборі, та й у пізніших мовно-редакційних уточненнях прийнято назву "устрій". Серед членів Проводу ОУН відбулася дискусія передусім з метою унаочнення, як на практиці повинна функціонувати ця нова підпільна установа. А щодо назви ради, яка досі ще не мала остаточного найменування, узгоджено два атрибутивні прикметники. Цим наголошено насамперед, що йдеться про устанovu, основною функцією якої є керівництво визвольним рухом до здобуття державної суверенности — тому "визвольна" рада. Друге ширше обговорення окреслення "головна" мало важливе всенародне значення. Поскільки в процесі боротьби визначилася її роля як координатора всенародних сил, постільки й верховна розпорядча властивість цього керівництва належала до основних ознак цієї установи. До того, склад воєнних і підпільно-революційних фронтів і стадія використання активних факторів були на такому шаблі, що евентуальний розклад цього дійового об'єднання був би дуже загрозливим з принципового та оперативного погляду. Адже теоретично була можливість, що на якомусь майбутньому етапі могли спонтанно творитися середовища спорадичного характеру без твердішої політичної підбудови, і в такому випадку тільки авторитет широкої координації в УГВР мав бути виразником

істотної визвольної-політичної течії. Для часткової ілюстрації слід додати, що політична динаміка такої координації та консолідації була в той час настільки природна, що, позбавлені політичного проводу, до збройного підпілля тоді вже під керівництвом УГВР приставали групи з іншого середовища. Були ще й інші позитивні мотиви надання визвольній раді ознаки "головної". В потенції стояла можливість розроблення цієї системи і на нижчих щаблях, і це, очевидно, було б виявом доцільного екстенсивного зростання в найповнішій демократично-інституційній еволюції. Ще напередодні конкретного формування УГВР у своїй доповіді на III зборі ОУН у серпні 1943 р. Прокоп висунув концепцію творення рад у терені. У такому випадку головна рада могла б стати знизу започаткованим і вгорі завершеним витвором. Але така ідея в той час не визріла, може тому, що для здійснювання такого процесу практично не було реальних можливостей. Отож, як це часто буває в подібних тяжких умовах, УГВР, хоч і спиралася на широку базу соборної національної спільноти, формально творилася не знизу, а тільки згори. Вже на еміґрації я стрінулася з запитанням, чи УГВР мала формації нижчого ступеня в терені. Питання в принципі логічне, але ретроспективно важко собі уявити, що серед перешкод і небезпек підпільної дійсності в стані опору двом окупаційним потугам не було практично умов, які б стимулювали таке широке планування. Тільки теоретично — якби воєнні та окупаційні зміни не проходили так швидко й нагально — не можна було виключити дальшу, бодай організаційно обмежену, територіальну підбудову УГВР. А тим часом, дивлячися на реальну дійсність, навіть не намічено таких заходів у Устрої УГВР. Практично передбачалося, що виконавцем політики й доручень УГВР будуть органи й низові клітини всього революційного підпілля в терені, що вже існували. І так насправді діяло те підпілля зі своїм найвищим керівництвом кілька наступних років після постання УГВР.

У відсутності інших альтернатив Збір УГВР прийняв назву "Українська Головна Визвольна Рада", як також, без будь-яких розходжень, запропонований текст її Устрою.

Для мене особисто ставлення учасників Збору до мого проекту було важливим пробним каменем, тим більше що устрій цієї установи згідно з її завданням у специфічних умовах не міг бути зовсім ідентичним із стандартними демократичними моделями. Для мене це було важливе ознайомлення з оцінками не лише друзів з підпілля з різних областей України, які мали реальне практичне уявлення про сукупність функцій усіх факторів підпільного руху. В своїй суб'єктивній настанові я надавала водночас особливої уваги новим людям у цьому новотворі, людям старшої

генерації з великим громадським, політичним та й парламентарним досвідом, які мали за собою давні традиції та стаж діяльності на різних етапах розвитку української політичної думки, досвід політичної діяльності в різних системах. Для мене позиція наскрізь політичних особистостей типу Потішка, Василя Мудрого, Кирила Осьмака, чи виробленого, спритного публіциста Зенона Пеленського та інших, були важливим критерієм, в окремих випадках практично авторитетним.

Хочу відмітити ще одну формальну проблему, а саме питання місця перебування УГВР. Всупереч попередньо устійненому становищу Проводу ОУН і актуальній поставі інших членів Збору УГВР, не враховуючи природу повстанського руху, Потішко завжди заступав погляд, що верховні органи УГВР повинні діяти за кордоном, що, на його думку, забезпечувало б незалежність визвольного центру, вільного від безпосередніх небезпек ворожого оточення. Та все ж у середовищі визвольного підпілля в принципі вже утверджено концепцію примату рідного ґрунту в визвольній політиці та власних сил, що спиралася на свій народ, з урахуванням хоч і важливої, але не директивної, й тільки допоміжної ролі еміграції. Загальнопереконливим був аргумент, що перебування центру поза територію України було б прямим запереченням усієї стратегії революційно-визвольної боротьби та й на практиці виключало б фактичне керування підпіллям. Отож в Устрої УГВР без заперечень прийнято постанову, за якою "УГВР перебуває на українських землях. За кордон може висилати своїх делегатів" (I/12).

Щоб завершити ці фрагменти подій і всяких проблемних комплексів, зв'язаних з підготовою та закінченням I великого збору УГВР, хочу додати дещо почуттєвий, а разом з тим і суспільно-реалістичний відбиток своїх власних критеріїв, у новому людському устрої інституційного розвитку.

Будучи учасниками підпілля від ранньої молодости, ми доволі довго перебували "на статусі" ідейних, але нерозважних запальних молодиків, "дурних дітей", як нас часом називали у полемічних виступах тридцятих років на Галичині. Ми й справді довго були "молодь між собою", що загалом зростала й міцніла, але все таки майже виключно у своєму власному ідейно-духовому середовищі. Ми були переважно в опозиції до своїх батьків у дослівному й переносному значенні. Щоправда ми не почували себе принижені такими окресленнями, навпаки, ми були психологічно незалежні, та й аподиктично критичні до нашого оточення старших поколінь. Але ми завжди переживали щире піднесення, просто гордість і радість, коли в підпільних зв'язках особисто зустрічалися зі старшими людьми, принаймні, прихильниками націоналістичного

руху. Та протягом довгих років це були "білі круки". Тепер, на форумі Ініціативного комітету, й особливо на самому Зборі УГВР, вперше довелося мати ділові зустрічі з такою кількістю старших громадян, передових людей, у спільній акції підпілля. За нами також було вже немало років різних переживань, подій, досвіду, та в цій зустрічі безпосередньо вперше відчутні були успіхи дійової еволюції, ефективне зміцнення власних сил у боротьбі, впевненість і підтримка у всенародних прямуваннях, у загальній динаміці суспільства, диференційованого, але активно об'єднаного державницькою ідеєю.

Як автор проекту, з погляду автентичної інтерпретації та прямого свідчення про розуміння в підпільному середовищі державницько-визвольної функції УГВР, вважаю доцільним зупинитися окремо ще на деяких питаннях Устрою, які виникали пізніше на еміграційних форумах. З формального погляду, це могло б бути зайвим, бо текст Устрою разом з двома іншими основними документами цього Збору дуже виразно окреслюють цільовий функційний і структурний характер цієї установи. Але в проекті, який через винятково складні умови, очевидно, не міг досконалим вміститися в шаблонних рамках демократичної рутини, завжди можна тенденційно знаходити щось "незрозуміле", це типове головно для політичних противників. Тому з перших років після постановня УГВР в еміграційній публіцистиці на перший план висунулася кампанія проти УГВР як "уряду" України. Мотивом безпредметної, на мою думку, й не завжди відповідної полеміки з боку середовищ екзильних центрів, урядів, рад, правлінь, які вже не діяли й не мали представництв у окупованій більшовицькою Москвою Україні, було, мабуть, побоювання за конкуренцію в державних прерогативах і компетенціях. А тим часом підстав для цього не було, бо суть справи полягала в усенародній дійовості на території України, більше того, не було для цього й формальних причин. Поза випадками деяких узагальнень і висловлювань у поточних публіцистичних виданнях, які брали до уваги дійсну, незалежну владу в керуванні боротьбою, в жадних офіційних актах немає формальної ідентифікації УГВР з державним урядом; зокрема не існує такого критерію в правній основі УГВР, якою є її Устрій, прийнятий І збором УГВР. До того ж, Устрій складено сполучно ("юнктім") з Плятформою УГВР, бож і членство в УГВР залежить від визнання цієї Плятформи. А політична роля УГВР, оформлена Плятформою, виразно обмежується керівництвом до часу "здобуття державности і створення органів незалежної дер-

жавної влади" (Платформа УГВР, II. Цілі і завдання УГВР, п. 3). Там таки визначено одне з основних завдань УГВР: "Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенародне представництво" (п. 5). А за своїм Устроєм, УГВР окреслює себе як "верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД" (I. Загальні основи УГВР, п. 1).

У політичному сенсі в час постанов та діяльності на українській землі УГВР фактично посідала позицію тимчасового сурогату національної державної влади, бож, крім окупантської насильницької адміністрації, не було іншої влади, яка активно й разом з народними масами проводила б незалежну визвольну політику. У перспективі, якби Раді довелося підготувати творення першого державного уряду чи скликання всенародного представництва, її акти мали б перехідний правно-державний характер. І такі компетенції обмеження та функцій забезпечували постанови І збору УГВР.

Питання фактичної влади на українській території в боротьбі з ворогами з підтримкою населення та з участю в незалежній визвольній політиці передових представників різних територіальних, громадських та політичних середовищ тісно пов'язане з важливою проблемою джерела влади, отже й способу волевиявлення в народі. І це є друге важливе питання, що виникало в публіцистиці в початкові роки повоєнної еміграції: було застереження до пункту 2 "Загальних основ УГВР у її устрої". Там сказано: "Джерелом влади УГВР є воля українського народу, виявлена у самостійницьких змаганнях всіх діючих сил народу". Ясно, що з погляду завершення демократичої державної побудови таке означення волі народу не вміщається в формули й схеми виборчого права різних моделей у нормальних парламентарних системах легального державного життя. З правових актів УГВР досить ясно видно, що це тимчасовий суспільний витвір, але через те він був не менш компетентний стати альтернативою до ворожих урядів у умовах народного опору наступові окупантів на українську національну субстанцію. Тому воля народу, виявлена в революційній боротьбі, власне, є своєрідним плебісцитом, хоч і не бюрократичного порядку. Практична підтримка в народі мала в тій ситуації зовсім засадниче значення, бо без неї ніяку підпільну акцію не можна було б здійснити: це була участь різних громадян, переконаних у справі діячів, свідомих особистого ризику; це було широко й конкретно заманіфестоване бажання організованої боротьби за спільні всеукраїнські ідеї. Пасивність чи навіть декларативність вузького кола в засекреченій статистиці не є виявом національної

суверенности та народної динаміки. Іншої волі ніж та, про яку йде мова, в основних актах УГВР тоді на ворожих фронтах не виявлено, хоч відомо, що в пасивній частині суспільства, пристосованого до окупації, було непогодження, критичність та й зневажання цього визвольного руху. Одначе, справу боротьби народу підносить своєю активністю він сам, разом з тими, кому народ довіряє керівництво. Саме так з політичного й оперативного погляду організоване підпілля сприймало цей дійовий народний плебісцит, і в цьому глибокому переконанні, в цьому розумінні дійсності воно бачило свої завдання та відповідальність в орієнтації на сили й незалежну волю народу.

Практично виконувати функції влади на демократичних засадах в умовах мінливості подій та пливких ситуацій підпільного й повстанського руху було доволі важко. Ці елементи треба було враховувати в побудові Устрою УГВР. Демократичний поділ на законодавчу, виконавчу та судову владу тут однозначно збережено. Але передбачувані технічні труднощі зв'язку, безпека та винищування ворогом людей у боротьбі, потреба невідкладних рішень за невідгідних умов — усе це примушувало розділити функціональні компетенції, беручи під увагу якнайгнучкіші та якнайменш схематичні можливості заступництва та взаємної заміни. Треба було забезпечити балансування впливів та обмежити випадки одноособових рішень, врахувати звітність і контроль у діяльності, уможливити спосіб добору нових людей кооптаціями. Звідси — доволі великі компетенції широкої Президії; уповноваження різних органів УГВР творити допоміжні установи в системі УГВР, одначе, з забезпеченням правості та контролю, і, нарешті, неможливість голосування без скликання найвищих форумів тощо.

Не сумніваючися в труднощах найближчого воєнного і окупаційного становища, все таки важко було передбачити, наскільки нові умови допустять чи паралізують процес діяльності у намічених формах. Тоді коли, наприклад, Платформа, як зміст і програма, була й залишилася стійким ідейним фундаментом для різних дальших можливостей, способів і засобів у прямуваннях до наміченої мети, структура УГВР, не зважаючи на непорушність її демократичної концепції, була, з оперативного погляду, якоюсь мірою випробуванням моделю, залежним також від зовнішніх обставин. Так, наприклад, задля можливості структурних коректур, змін чи доповнень у способі функціонування органів УГВР, Устроєм передбачено було скликування Збору УГВР щорічно. Одначе, вже найближчий час виявив, що це було б нездійсненним, головно надто небезпечним для зберігання людських сил. Та все ж у крайових матеріалах з часу дальшої дії УГВР прийшло під-

твердження, що практичні визначення Устрою виявилися додатковими й вигідними в новій дійсності (Генерал Тарас Чупринка, "До генези УГВР").

Під час Збору й після нього події котилися так швидко, що вичерпавши, щоправда, повністю свою програму, Збір УГВР спішно закінчувався, щоб учасники встигли розійтися на свої місця найближчого чи постійного призначення, зокрема приготувавшись на час переходу воєнного фронту. Тому й деякі документи (як наприклад, протокол Збору) залишилися в краю і вже не потрапили до рук представництва, яке мало дістатися на Захід, поза територію, зайняту Червоною армією. Таким чином, група членів УГВР, в складі якої була й я, розпрощалася з її стрижнем та найвищим керівництвом в Україні. Нашим завданням було зберігати й проголосувати ідеї цього всеукраїнського центру поза межами України в боротьбі за свободу й державну суверенність; залишитися лояльними цьому революційному керівництву; в зовнішньому світі поширювати правду про дійсне становище України та боротьбу українського народу; допомагати визвольним акціям, шукати приятелів і союзників, зрозуміння та підтримку українській державницько-визвольній політиці.

Крім індивідуальних, на бажання узгоджених, окремих перездів закордон, зформовано групу частини Закордонного представництва УГВР під керівництвом генерального секретаря УГВР Зовнішніх справ Лебеда. Крім нього, в цій групі були члени УГВР Прокоп, Дарія Ребет і спершу о. Гриньох та кілька осіб допоміжного та технічного апарату. Підготовка, організація та керівництво Лебеда в цьому "живому транспорті", в плануванні та розміщуванні окремих людей за кордоном були вдалі й доцільні.

Напевно в душі кожен по-своєму переживав віддалювання від рідного ґрунту в чужий світ, тим більше що кожен був готовий залишатися для боротьби в Україні. Як живий докір, стояли перед очима постаті друзів, які залишалися за залізним кордоном, щоб здійснювати ще так недавно спільно намічені пляни. Тепер ми йшли у вільне життя, у порівняно безпечний світ, і без патосу, але дуже глибоко западало усвідомлення обов'язку до кінця стояти на позиціях, якими починався наш новий старт. Та на мелодраму не було місця. Поспіх гнав нас усе далі від рідної землі, бо фронт наближався на лічені кілометри. Нарешті, довелося потрапити в близьке сусідство зі словацькими партизанами, що завзялися торувати дорогу новому агресорові з Москви. З українською

землю попрощалися ми остаточно на клаптику її окраїн у Пряшівщині.

Після переїзду до Братіслави почали міцніше в'язатися вузли з окремими особами з УГВР та з іншими людьми на еміграції. А далі ми побачили Відень, Інсбрук, Мюнхен, і вкоротці після закінчення Другої світової війни остаточно вповні зформувалося Закордонне представництво (ЗП) УГВР.

Задля ясности й забезпечення від плутання інституцій, мабуть, доцільно буде згадати, що в цей таки час формально існувало ще одно відгалуження зовнішніх зв'язків. Напередодні виїзду закордон, в рамках сектора Проводу ОУН для зовнішніх зв'язків, на пропозицію голови Проводу Шухевича, намічено для цього невелику групу — Референтуру зовнішніх зв'язків — "Р-33" ("Р — тридцять три"). Її очолював Лебедь, членами були Прокоп і Дарія Ребет. Цю референтуру не задумано як орган, що повинен був би діяти незалежно від ЗП УГВР, тим більше, що на чолі цієї референтури стояв генеральний секретар зовнішніх справ УГВР. Це була тільки резерва на всякий випадок, якщо така форма організації була б чомусь доцільна, або якби трапилися якісь особливі ускладнення в рамках ЗП УГВР. Внутрішній зв'язок Р-33 утримувався автоматично, поки всі три члени референтури проживали на тих самих місцях. Але вагу справжнього початку зовнішньополітичної діяльності відразу покладено на УГВР. Мірою того, як ЗП комплектувалося й зовнішньополітичні справи концентрувалися у Генеральному секретаріаті зовнішніх справ УГВР, Р 33 в краю перестала існувати. Здається мені, що сектор Р-33, очевидно в іншому складі й характері, був якийсь час збережений у рамках Закордонних частин ОУН, очолених Бандерою. Але ця ділянка досліджень чи роз'яснень сюди не належить.

І нарешті ще невеликий постскрипtum.

Природно, що в писаннях членів — засновників УГВР — повторюються не лише факти, але й наświetлювання подій, коментарі, генетичні та заключні узагальнення тощо. Зокрема це може стосуватися до довголітніх членів ОУН, які безпосередньо пережили й співтворили її демократизовану перебудову. Причини такого симптомu треба шукати в глибокому психологічному підґрунті. Ми — всі вихованці авторитарного націоналізму донцовського типу. В ньому разом із особистим дозріванням проходило й завершення політичної думки. Її поступова еволюція довела до змін, які, щоправда, не траплялися кожного дня, але в суті речі були дуже радикальні: від щораз гострішого партократичного тоталітаризму до лібералізації суспільних критеріїв і демократизму всенародної

солідарности — це був крутий психологічний поворот. На цю генерацію замолоду випала доля цілковитого проникнення в революційно-визвольний рух, настільки він був тотальний; психіка й особисте життя пізнавалися та розчинювалися в націоналістичній ідеології. Тому й завершення суспільно-демократичного плюралістичного процесу в визвольному русі з його новою ідейною настановою та програмовим змістом становили одночасно й особистий психологічний злам. Він не був накинтий, він був у нас народжений. Це був феномен, що зараховується до зламів, які істотно визначають шлях особистости. А духової суті не можна передавати модельованими словами. Отож і залишився у нас споріднений вислів, яким і намагаємося передати традицію ідейних нашарувань нашої доби.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УГВР

Микола Лебедь

Окупація Польщі у вересні 1939 р. гітлерівською Німеччиною, приєднання Галичини й Волині формально до УРСР, але фактично до СРСР у цілому, застали весь український народ неприготованим. На території окупованої Польщі, якій Німеччина дала назву Генеральної Губернії, як і в Німеччині, опинилися українські політичні, культурні, наукові та суспільно-громадські діячі з екзильним урядом УНР, гетьманом П. Скоропадським і членами Проводу Українських Націоналістів. У висліді український народ був замкнений в орбіті та сферах впливів Берліну та Москви, двох імперіяльних потуг, ворожих від червня 1941 р. одна до одної та до українського народу, з яких СРСР був союзником західного демократичного світу. Це призвело до повної ізоляції українського народу від зовнішнього західного світу, в тому числі й від зв'язків з нашою еміграцією в США та Канаді. Спроби хоч частинно вийти з ізоляції були безуспішні.

Сподівання українського народу на визволення й відновлення української держави за допомогою Німеччини не виправдалися.

У відповідь на проголошення Української держави у Львові 30 червня 1941 р. та творення Тимчасового правління німецька Служба безпеки (СД) заарештувала вже в першій половині липня Степана Бандеру та Ярослава Стецька, а 15 вересня провела масові арешти членів ОУН, заславши їх до концтаборів і розстрілявши членів Похідних груп. Подібно закінчилася спроба створення Української національної ради в Києві з ініціятиви ОУН полковника Андрія Мельника.

Український народ, звільнюваний в ході війни з-під довголітнього сталінського терору, не був приготований до нового окупанта. Знесилений, він потребував хоча б тимчасового відпочинку. Єдина організація ОУН, що діяла весь час на західноукраїнських землях, була сильно послаблена арештами, вивозами й масовими вбивствами по тюрмах, як і внутрішнім двоподілом, що почався на еміграції. Після прилучення Галичини до Генеральної Губернії Польщі 1 серпня 1941 р. вирішено продовжувати боротьбу проти обох окупантів — "визволителів" Гітлера та Сталіна, яких наш народ влучно назвав двоюрідними братами, та в міру

власних сил боронити народ від грабунків, насильств і вивозів до Німеччини на невільничу працю. Рівночасно доводилося відбудувати організаційний апарат і мережу майже від основ, переходити в підпілля і в контакт з народом усєї України позбутися чужих впливів вождівства, культів і мітів. Боротьба проходила під загальним кличем "Свобода народам і людині".

За короткий час започаткований Організацією опір поширився на ширші кола народу, що в свою чергу довело до організування УПА як всенародної збройної сили народу й створення УГВР, верховного органу українського народу в його революційній боротьбі за самостійну соборну державу.

В серпні 1943 р. при Проводі ОУН створено Референтуру зовнішніх зв'язків, відому під кодовою назвою "Р-33". До її завдань належало нав'язувати й координувати контакти з народами-сусідами: поляками, угорцями й румунами з метою налагодження порозуміння та співпраці, поширювати фронт боротьби у співдії з поневоленими народами й шукати можливостей пробитися з дотогочасної ізоляції до західних союзників, щоб поінформувати їх про нашу боротьбу й її мету. Р-33 провадила свою роботу в організуванні УГВР, коли її функції та завдання перебрав Генеральний Секретаріат закордонних справ.

Про стосунки з поляками та контакти з їхніми офіційними представниками

Доривочні розмови з представниками польського протинімецького підпілля відбувалися на переломі 1942 та 1943 років і мали інформативний характер взаємного зондажу. Участь у розмовах брали м. ін. Євген Врецьона, Михайло Степаняк, Мирослав Прокоп, Зенон Матла.

В липні 1943 р. видано й поширено польською мовою відозву до поляків за підписом ОУН-самостійників, у якій м. ін. стверджено, що "Дивним і незрозумілим є те, що сьогодні, коли польський народ ще в ярмі німецького наїзника і коли Росія також плянує нову окупацію Польщі, польські імперіялістичні провідники заповідають немилосердну боротьбу українському народові, відмовляючи йому в праві на власне державне існування", й нагадуванням про те, що "Спільна доля, яка єднає нас сьогодні і наша боротьба проти загарбників Берліну та Москви за власні держави, вимагають порозуміння обох народів". Відозва кінчається закликом "За спільний фронт боротьби усіх поневолених народів" і за "вільні національні держави українського і польського народів на їхніх етнографічних землях".

Мабуть, у відповідь у підпільній польській газеті *Nasze ziemie wschodnie* (Наші східні землі) поміщено "Відозву до українського

народу" за підписом Krajowa reprezentacja polityczna (Крайова політична репрезентація), з датою "Варшава, 30 липня 1943". Відозва обвинувачує українців (Галичини й Волині) у співпраці з німецьким окупантом, як і радянським в 1939-1941 рр., вимагає засудження вбивств поляків на Волині й творення Дивізії "Галичина" та закликає: "Маємо спільних ворогів, тому станьте на нашому боці до боротьби з ними". Відозва кінчається заявою: "Розуміємо та доцінюємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Однак заявляємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої. ... Гарантуємо на тих землях повний і свобідний розвиток української людности на засадах свободи та рівности громадянських прав і обов'язків".

У жовтні 1943 р. поширено надрукований "Комунікат" за підписом Проводу ОУН/самостійників-державників (ОУН-СД), в якому сказано, що пропагування в багатьох польських підпільних виданнях ненависти, погромництва й неґації українських національно-визвольних змагань довело до відомих мордувань українського населення на Холмщині і Грубешівщині, а зформовані німцями на Волині в 1943 р. відділи польської допоміжної поліції вчинили погром українського населення, що спричинило взаємну різню, яку використовують як Берлін, так і Москва в інтересах поневолення обох народів. Далі Провід заявив: "Як по одному, так і по другому, польському й українському, боці, знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза і виконували роботу, що, крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може". Провід ОУН-СД "... осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б", заявляє, що "Ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими вбивствами не мають" і стверджує, що "Всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН самостійників-державників уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішучо поборювати".

В розмові 22 грудня 1943 р. наші представники передали польській стороні коротку записку, в якій сказано, що на платформі "Відозви до українського народу" від липня-місяця не можна добитися політичної співпраці між обома народами та що "єдиним кроком вперед" вважаємо у відозві ствердження, що поляки "Розуміють і доцінюють прагнення українського народу до створення незалежної України". А 21 січня 1944 р. Р-33 передала для делегата Уряду на край Польської Речі Посполитої листа від Проводу ОУН-СД, в якому сказано, що півроку провадяться розмови між представниками ОУН і організації Związek walki zbrojnej (Союз збройної боротьби — СЗБ) з метою замирення та співпраці обох народів у відбудові їхніх суверенних держав. Однак, за

браком чіткого становища Польської крайової репрезентації, як і самого екзильного уряду в Лондоні, українська сторона пропонує провести розмови з уповноваженими представниками обох сторін на нейтральному терені, а на випадок спірних справ, у присутності третьої нейтральної сторони, закінчивши їх до 10 лютого 1944 р.

В перші дні березня 1944 р. польська сторона запропонувала відбутися розмову з участю представника уряду. Розмови, що тривали від 8 до 10 березня, закінчилися спільним Протоколом, виготовленим у двох примірниках українською та польською мовами. Українську сторону заступали о. Іван Гриньох, Врецьона і Віктор Андрієвський, а польську сторону — представник польського уряду, командир Львівської округи АК (*Armia Krajowa*) і ще один делегат. Протокол обома мовами обидві сторони підписали прибраними прізвищами. Українська сторона була уповноважена ОУН-СД у порозумінні з Ініціативним комітетом для створення УГВР, а польська уповноважена від СЗБ в порозумінні з Делегатурою уряду. Оскільки представники обох сторін виступали під прибраними прізвищами, їхні уповноваження були підтверджені видрукуванням узгоджених ними статтів у офіційних органах обох сторін: в журналі *Idea i czyn* і в органі *Rzecz Pospolita*. Розмови відбувалися навперемінно в будинку НТШ на вул. Чарнецькій і в старому будинку університету. В першому "господарями" були українці, а в другому — поляки.

В Протоколі, який складається з 20 пунктів, "Обі сторони визнають, що існування самостійних держав, української і польської, лежить в інтересі обох народів, українського й польського, та для тривалого майбутнього обох народів є історичною необхідністю" і що "Мирна поагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошануванні боротьби за державну самостійність обох народів та непосяганні по землі одної чи другої сторони", а питання остаточного устійнення кордонів буде вирішене урядами обох суверенних держав. Обі сторони стверджують, що мають спільних ворогів і визнають стан польсько-українського напруження шкідливим та зобов'язуються припинити як внутрішню, так і зовнішню діяльність, неприхильну визвольним змаганням обох народів. У Протоколі відзначено неузгоджене між обома сторонами питання співпраці на час визвольної боротьби. Польська сторона заступає погляд про "...необхідність спільного плану діяннн на час визвольної боротьби до моменту вирішення питання границь", а українська сторона визнає "необхідність розмежування сфер впливів і діяннн до часу вирішення питання кордонів".

Під час узгодження Протоколу голова польської делегації зая-

вив, що постання української держави полегшить долю Польщі і за таку концепцію промовляють геополітичні та міжнародні рації. Голова української делегації о. Гриньох звернув увагу на те, що небезпека російського імперіялізму однаково велика для обох народів і що ми бачимо дві можливості: "Або нас проковтнуть і біля Радянської України постане Радянська Польща, або на румовищах Червоної Росії постане, біля інших держав, і Українська держава".

Розмови продовжувалися ще в травні і червні на тему перемир'я між АК і УПА з пропозицією польської сторони евентуального вилету нашого делегата до Лондону на розмови з їхнім урядом. Під час зустрічі з Василем Мудрим я питав його про можливість його поїздки, але подумавши, він відповів, що погодився б виїхати на розмови до Швейцарії як неутральної країни, бо гадає, що в Англії поляки схочуть його прийняти як колишнього віцемаршала польського Сейму.

В липні польське підпілля поширювало в Львові й околицях листівку "До відділів визволення Львова" з такими м. ін. закликами:

Вояки!!! Ідете карати!!! Але не ворога, а бунтівника. Не вояка неприятельського, а бандита... Українська "інтелігенція", яка стоїть на чолі катів, як і богохульні українські попи, що закликають до різни, є такими самими злочинцями, як і українські хлопці, що йдуть з ножами й сокирами... Тільки тверда, безмилосердна рука польського вояка може врятувати східні землі для Польщі, вигубити злочинців, показати, що польський народ є гідний незалежного життя (Листівка підписана: "Комітет визволення Львова" з датою — липень 1944).

А 27 липня представники польського підпілля вітали у Львові прихід Червоної армії і, запрошені наступного дня на розмови й прийняття, були заарештовані, перевезені до Москви на Луб'янку й засуджені на довгі роки концтаборів.

Перервані у Львові розмови продовжувалися ще в Римі в 1945-1946-их рр. між представниками УГВР і польського уряду в Лондоні. Учасниками розмов від Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР були Олександр Сокіл і Степан Ленкавський, а від польського уряду — міністер Станіслав Яніковський, уповноважений посол у Римі, та І. Жаба, старшина Армії генерала В. Андерса. Допомігав нам посередньо в розмовах Ростислав Шульгин, син Олександра, що жив у Швейцарії і знав особисто Яніковського, а також єпископ кир Іван Бучко, до якого польські делегати звернулися за рекомендацією. В розмовах польські делегати підтвердили й прийняли головні пункти підписаного у Львові Протоколу, але заявили, що польський уряд поважає підписані раніше міжнародні договори, а між ними й угоди між Пiлсуд-

ським і Петлюрою і що в інтересі обох сторін є створення конфедерації Польщі й України, яка може принести позитивну розв'язку спірних проблем, а зокрема проблему національно мішаних теренів. На тому розмови в половині 1946 р. закінчилися.

Так само тоді в 1945-1946-их рр. відбувалися ще зустрічі й розмови між представниками УПА й польської підпільної організації Wolność i Niepodległość (WiN) на т. зв. Закерзонні з метою узгоднення збройних акцій проти НКВД і польських поліцейних відділів. В розмовах брав м. ін. участь старшина УПА Євген Штендера і на доручення генерала Т. Чупринки-Шухевича підполковник Юрій Лопатинський. Збройні відділи УПА й WiNu провели в травні 1946 р. спільну акцію на місто Грубешів, де містилися більші відділи польської поліції.

Про розмови з представниками угорського командування

Перші контакти та розмови з угорцями почалися на Волині в 1943 р. між представниками УПА та речниками Угорської армії, яку в той час відрядило німецьке командування для охорони залізничних шляхів, зокрема в напрямі на Київ. Між відділами УПА та відділами Угорської армії почалися збройні сутички з жертвами з обох боків. Командування УПА вислало своїх зв'язкових, які роз'яснили угорцям мету боротьби УПА, запропонувавши налагодити тайне перемир'я. Цю пропозицію Штаб Угорської армії прийняв. Між угорськими частинами й відділами УПА устійнено умовні гасла для розпізнання та налагоджено обмін харчів на зброю. Домовлено, що Угорське військо не буде брати жадної участі в операціях німців проти УПА, не буде проводити реквізицій серед населення й буде пропускати відділи УПА на залізничних шляхах, — а відділи УПА не будуть нападати на їхні відділи. Для виконання цього договору обидві сторони погодилися обмінятися зв'язковими старшинами. Опісля підполковник Генерального штабу Угорської армії Єно Падані запропонував провести політичні переговори, які почалися у Львові, а під кінець листопаду або в перших днях грудня члени нашої місії в складі трьох осіб: Мирона Луцького, о. Гриньоха та Врецьони виїхали угорським військовим літаком зі Львова до Будапешту. В висліді переговорів в угорській столиці між Головнокомандуванням Угорського війська з шефом Штабу генерал-полковником Ференцом Шомбатаї (Сомбатаї) та членами української делегації було домовлено про: а) припинення всіх воєнних дій між обома сторонами, в тому числі реквізицій проти мирного українського населення; б) обмін зв'язковими військовими старшинами при головному командуванні обох сторін; в) таємне передання УПА зброї, медикаментів та технічного обладнання; г) заснування неофіційного українського

представництва в Будапешті та г) надання тимчасового притулку для поранених вояків УПА та українських біженців у висліді приходу на Україну Червоної армії.*

На тому розмови в основному закінчилися й наступного дня члени місії повернулися знову літаком до Львова. Зв'язковим старшиною від УПА при Угорській армії був до 1945 р. сотник Андрій Дольницький-Голубенко, а на терені Карпат зв'язковим був Ярослав Струтинський. Зв'язковим при УПА на Волині був підполковник Угорської армії Ференц Мартон. В розмовах з представниками угорського війська на Волині й у Львові брали активну участь Омелян Логуш і Ростислав Волошин.

Співпраця між УПА й Угорською армією продовжувалася до 1945 р. Угорська армія, відступаючи через Карпати, передала відділам УПА велику кількість зброї й дістала за це право вільного переходу до Угорщини. В 1944 р. угорський уряд звільнив українських політичних в'язнів.

Про переговори з румунськими чинниками

Розмови з румунами мали інше тло й започаткувалися в одеській тюрмі. Одеса була під румунською окупацією та входила до складу т. зв. Трансністрії. Зимою 1943 р. румунська політична поліція (Сігуранца) заарештувала кількох членів ОУН і між ними її тодішнього керівника в Одеській області Тимоша Семчишина-Річку (Ярему). Під час слідства й побоїв він переконав слідчого старшину, що Німеччина війну програє, а з нею й Румунія, тому краще їм домовитися з українським визвольним рухом. В грудні 1943 р. Семчишина й інших членів звільнили з тюрми, запропонували провести розмови з українськими представниками в Букарешті та устійнили взаємний контакт. Р-33 підготувала й передала для румунського уряду Меморандум від 5 січня 1944 р., в якому в короткій формі поінформовано про змагання українського народу за українську державу в минулому, про сучасну боротьбу проти Москви й Берліну, згадано про проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові й заявлено, що український народ бажає жити з Румунією та іншими сусідами в добросусідських взаєминах. Український народ вважає можливим налагодити співпрацю між обома народами на умовах: визнання Румунією права на самовизначення народів на їхніх етнографічних землях, припинення нею поборювання українського визвольного руху, спрямованого проти імперіялістів Москви й Берліну, та

---

* Детальніше про переговори в Будапешті див. о. І. Гриньох, "Сорок років тому в Будапешті", *Сучасність* 1985, 6, 7-8.

згоди на те, що границі між Україною й Румунією на теренах Буковини й Басарабії вирішать демаркаційні комісії обох держав за етнографічним принципом. Передумовою для співпраці є здержати колонізацію зайнятих румунами українських земель, дозволити в Румунії організацію культурно-освітнього життя в Церкві, школі, пресі, звільнити всіх в'язнів.

У березні о. Гриньох, Лев Шанковський, сотник УПА Карпенко (прибране прізвище) і Семчишин переїхали на гуцульських конях Черемош, нав'язали умовлений контакт і в місті Кишиневі зустрілися з представниками румунського уряду й війська: Думітру Баранчу (юрисконсул Міністерства закордонних справ), полковником Іонеску, підполковником Пержу і ще одним майором. Розмови відбулися 18 і 19 березня. Голова румунської делегації Баранчу привітав наших делегатів від румунського уряду, заявивши, що Президія Ради Міністрів одержала наш Меморандум і він має доручення його продискутувати (при тому з усмішкою додав, що йому доручено взяти синьо-жовтий олівець з портретом Тараса Шевченка, щоб ним записувати перебіг розмов). Дискусія тривала з перервами весь день до пізньої ночі. Вечором румунська делегація запропонувала проект протоколу як вступ до договору, в якому, по довшій дискусії, узгіднила в основному наше становище, з'ясоване в Меморандумі, за винятком пункту, де сказано про границі між Україною й Румунією на теренах Буковини й Басарабії, які вирішать комісії обох держав, і, зі свого боку, запропонувала пункт, згідно з яким "Румунія визнає в засаді право самовизначення народів і у висліді право самовизначення українського народу під умовою респектування непорушності статус кво границь з 1939 р. Румунської держави". Наступного дня, остаточно спробувавши порозумітися, українські делегати склали заяву, що вони не є уповноважені підписати протокол, і запропонували свою зміну. Баранчу погодився запропонувати наше становище і заявив, що, хоч не дійшло до підписання протоколу, військова співпраця може продовжуватися і що політичні в'язні будуть звільнені.

Розмови з поляками, угорцями й румунами не могли довести до політичних договорів головню тому, що всі три наші сусіди мали територіяльні претенсії на наші землі. Поляки сподівалися, що Англія підтримає східні кордони Польщі 1939 р., а уряди Угорщини й Румунії, будучи союзниками гітлерівської Німеччини, пов'язували свої надії з відомим пляном Черчілла висадки союзних армій на Балканах і здержання Червоної армії в Карпатах (також правдоподібно, що угорці й румуни брали під увагу можливість нашого контакту з західними союзниками).

Спроби встановлення контактів з західнім світом

Згідно з пляном виходу з ізоляції, Р-33 послідовно шукала можливостей нав'язати безпосередні контакти з західнім світом і зокрема з Англією й США, щоб поінформувати про двофронтову боротьбу українського народу й її мету. Ми мали в плані вислати зв'язкових до Швеції й Туреччини, але не було змоги його реалізувати. Щойно пізньою осінню 1943 р., у зв'язку з висадженням союзних військ у Сіцилії, Р-33 вирішила вислати зв'язкових до Італії. Під час підготовки ми довідалися, що німецька Організація Тодт (ОТ) відкрила у Львові бюро набору робітників на роботи в Далмації, й постановили вислати тим шляхом наших зв'язкових. Першими погодилися виїхати з групою робітників члени ОУН Євген Стахів і Карпо Микитчук. Оба до 1941 р. студіювали в Берліні й знали добре німецьку мову. На підроблені технічною ланкою документи — Kennkarten, під прибраними прізвищами вони зголосилися в січні 1944 р. до бюро набору робітників і, прийняті на роботи, виїхали в лютому або в перших днях березня в транспорті робітників до Трієсту.

В січні перейшов на Словаччину Гриць Барабаш, який мав завдання переїхати на мешкання до Братіслави, підготувати зв'язкові пункти до переходу кордону, роздобути потрібні документи й паспорт, вдержувати контакт та інформувати про можливості переїзду на Захід.

Наприкінці березня приїхав до Львова з Трієсту Є. Стахів, мабуть, в справі набору нових робітників. Він у розмові поінформував, що залишився з Микитчуком в Трієсті, звідкіля вони плянували перейти до Італії, подав пункт зв'язку й передав кілька ним здобутих чистих легітимацій для робітників ОТ і, для підробки — Marschbefehl. Опісля до Трієсту виїхали на підроблені документи Роман Мирович разом із італійським старшиною-летуном, що перейшов до УПА на Волині, та, окремо від них, Ярослав Явний, близький товариш Микитчука. Мировичем я передав довірочну посилку — листи митрополита Андрея Шептицького до кардинала Тіссерана, які митрополит передав через о. Гриньоха. Спроби дістатися до Риму не вдалися, бо Мирович, як і дещо пізніше Явний, потрапили до комуністичних партизанських відділів, де Явний загинув у жовтні 1944 р., мабуть, від розриву гранати, а Мирович пропав безвісти. Зв'язковою кур'єркою між Львовом і Трієстом була Наталка Тютка (?). Щойно осінню Микитчук пов'язався з італійськими антифашистськими партизанами християнсько-демократичного руху, які діяли в горах північної Італії в силі кількох дивізій, де одночасно охороняли англійську союзну військову місію. Микитчук під час зустрічі з двома англійськими старшинами передав їм Лист-меморандум "Україна і сучасна війна",

підготованого англійською мовою на папіросних бібулках. Тут згадаю, що в 1982 р. Микитчук одержав від англійського старшини особистого листа та залучений до листа машинописний відпис одержаного ним у 1944 р. Меморандуму з поясненням, що у відписі виправлено тільки граматику.

Зі створенням УГВР і вибором її керівних органів функції Р-33 при Проводі ОУН передано Секретаріатові закордонних справ УГВР. Перед остаточним закінченням Збору на пропозицію голови виконавчого органу — Генерального Секретаріату УГВР — Романа Шухевича, президент УГВР і члени Президії постановили вислати за кордон місію, яку очолив генеральний секретар закордонних справ, автор цих рядків. Членами місії були Богдан Галайчук, о. Гриньох, Прокоп, Шанковський, Яворівський, учитель англійської мови, і дві радистки: Люба Комар і Марта Грицай, які мали підтримувати радіозв'язок з Україною за умовленим кодом. На жаль, воєнні дії й окупація Червоною армією цей зв'язок унеможливили.

Члени місії перейшли в серпні на Словаччину до Пряшева і, зустрівшись з Барабашем, переїхали до Братіслави, де нас гостинно прийняв Леонід Мосендз. За пару днів до нас долучився Іван Багрянний, що зв'язковими каналами приїхав з Карпат.

У вересні о. Гриньох виїхав до Кракова на переговори з представниками німецького війська про звільнення з концтаборів усіх українських політичних в'язнів. Тут тільки згадаю, що в жовтні він домогся звільнення частини в'язнів, прізвища й місця перебування яких були відомі.

В жовтні виїхав з Братіслави до Трієсту член УГВР Врецьона, щоб перейти з Італії до Швейцарії, де він мав відвідати американське й англійське посольства для передання інформації про нашу визвольну боротьбу. За допомогою Микитчука й італійських партизанів він перейшов нелегально до Швейцарії, але в Берні був затриманий швейцарською поліцією й перебував до кінця війни в таборі для біженців.

У грудні 1944 або січні 1945 р. один з членів місії відвідав у Братіславі хорватського посла й одержав візу на поїздку до Загребу, щоб перевірити можливість переїзду тим шляхом членів місії до Риму. За кілька днів він повернувся, повідомив про одержання дозволу на переїзд і відїхав до Загребу для підготовки переїзду.

В березні члени місії розділилися: деякі, з родинами, виїхали до західної частини Австрії, а інші через Угорщину до Загребу. Опісля туди прибули ще Ленкавський і Сокіл, звільнені в жовтні з німецьких концтаборів, а також Багрянний, який жив і працював з нами в Братіславі. В Загребі нас щиро прийняли й допомагали

Антін і Надя Івахнюки, які жили там від 1930-их років. Встановивши, що смуга кордону з Італією, в напрямі до Трієсту й Удіне, була вже суцільно зайнята партизанами Тіта, ми пробували з Загребу нав'язати контакт з Дивізією "Галичина", частина якої стояла в околиці міста Любляни. Через полковника УПА Івана Бутковського-Гуцула я передав сотникові дивізії Богданові Підгайному листа з пляном роззброєння дивізією німецького командування, зайняття нею одного з міст — Трієсту або Удіне — після чого вона мала б капітулювати перед союзними військами, що наступали.

В квітні частина місії перейшла (з Загребу) до Австрії, а інші виїхали звідти в дні капітуляції Німеччини і з різними пригодами доїхали до Клягенфурту, зайнятого Англійським військом. Там вони звернулися з коротким листом до команданта міста, з проханням надати їм політичного притулку, але він хотів нам уможливити переїзд, мабуть, до Палермо, де перебувала радянська військова місія. Ми дісталися до Удіне, де приєдналися до італійських цивільних біженців, що поверталися додому, і з ними приїхали до Риму. На тому закінчився перший етап місії.

На Великому зборі УГВР прийнято постанови про завдання на зовнішньому відтинку. Серед них плянувалося: створення представництв у Англії й Америці та в тих державах, що могли мати вплив на політичну думку Європи в час миру; нав'язання зв'язків з українською заокеанською еміграцією; налагодження політичної інформації про стан на українських землях, про нашу боротьбу та опір більшовицьким акціям; встановлення зв'язків з політичною еміграцією держав, окупованих Москвою, для порозуміння та спільної дії, і організування політичної й матеріальної допомоги для збройної боротьби.

Секретаріят закордонних справ і ЗП УГВР після капітуляції Німеччини старалися ці завдання в міру можливостей виконувати. Доводилося поборювати деякі труднощі як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, здобувати довір'я, зрозуміння та допомогу в країнах західного демократичного світу, вдержувати контакти з народом на Україні та з організованою революційно-політичною і збройною боротьбою, опиратися московсько-кагебівським провокаціям.

У 1945 р. Секретаріят закордонних справ вислав від імени УГВР Меморандум до трьох головнокомандувачів західних окупаційних армій в Австрії в обороні українців проти насильної репатріяції з проханням залишити громадянам СРСР свободу вибору: повернення або надання політичного притулку, а до генерального секретаря ООН Трюгве Лі ноту зі спростуванням закидів, зроб-

лених в промові М. Бажана на Нюрнберзькому процесі, який оскаржував українців у коляборації з нацизмом. Також передано Меморандум до Ватикану про переслідування Української Католицької Церкви в Україні. У вересні 1946 р. передано спільний Меморандум від УНР і УГВР учасникам Паризької мирної конференції з протестом проти репрезентації українського народу представниками СРСР. В листопаді вислано Меморандум на адресу голови Економічної й соціальної ради при ООН у справі договору між СРСР і Польщею і виселювання українського населення з терену т. зв. Закерзоння й терору над ним, а також передано Меморандум до державного секретаря США Джеймза Бірнза з детальним з'ясуванням тодішнього становища в Україні. В 1947 р. вислано ноти до ООН і урядів США, Великобританії та Франції в справі договору між СРСР, Польщею й Чехо-Словацькою проти УПА і окремо ноту до державного секретаря США Джорджа Маршалла в справі надання політичного притулку воюючій УПА, що перейшли рейдом у Західню Німеччину, й визнання УПА повстанською армією. В березні 1951 р. передано до Державного Департаменту США "Звернення українського підпілля до «Голосу Америки»", а в 1953 р. розіслано й поширено два більші меморандуми на теми "Сучасна міжнародня ситуація і аспекти політики визволення" та "Політика визволення як передумова для збереження вільного світу". А в 1956 р. вручено генеральному секретареві ООН і головам держав-членів ООН "Відкритий лист від українських (політичних) в'язнів СРСР".

Восени 1960 р. на XV Генеральній асамблеї ООН відбулася глосна дебата про визволення колоніальних народів Африки і Азії. У сесії брав участь Хрущов, а делегацію УРСР очолював тодішній секретар ЦК КПРС Микола Підгорний, який, до речі, прочитав свою промову українською мовою, якої ні раніше, ні згодом ніякий представник УРСР на цьому форумі не вживав. Ясно, що радянські діячі використали тоді форум цієї міжнародної організації для гострої критики західніх колонізаторів і прославлення здогадно справедливої розв'язки національного питання в СРСР. Їм відповідали делегати західніх держав, а тодішній голова уряду Канади Джон Діфенбейкер м. ін. звернув увагу на те, що український народ позбавлений права вільно вибирати свою систему правління. Нагоду "колоніальної" дебати використав генеральний секретар закордонних справ УГВР для окремого Меморіалу до членів ООН, в якому вказано на колоніальне становище українського народу в СРСР. Представники Секретаріату Прокоп і Любомир Ортинський відвідали тоді 18 західніх делегацій при ООН у Нью-Йорку і зустрілися з повним розумінням позицій, викладених у Меморіалі.

Водночас, у зв'язку зі знищенням більшовиками організованого збройного підпілля в Україні в першій половині 1950-их рр., ми спрямували нашу діяльність на дослідження нової дійсності на батьківщині та поширення інформації про неї, головним чином засобами періодичних і неперіодичних публікацій. У рамках цього в 1953 р. засновано в Нью-Йорку Дослідно-видавниче об'єднання "Пролог", а в Мюнхені вже від 1950 р. розпочало діяти "Українське товариство закордонних студій", яке видавало двотижневик *Сучасна Україна* і місячник *Українська літературна газета*, а від 1961 р. — журнал *Сучасність*.

Минуло понад 40 років від часу постанови УГВР, яка творилася в підпільних умовах на принципі повної політичної незалежності. Жадні сторонні чи чужі чинники не мали найменшого впливу на її ідейно-програмові та політично-концепційні засади та постанови, й по сьогодні її Платформа вповні видержала політичний і життєвий іспит.

Минуло понад 35 років від написання "Звернення воюючої України до української еміграції" за підписом 22 членів УГВР, УПА й ОУН, в якому м. ін. сказано:

... Вам, Брати на чужині, треба бути об'єднаними, а не розбитими, Вам треба діяти однозгідно, а не розрізнено. *Воююча Україна* вимагає від української еміграції повної єдності, єдності не на словах, а на ділі, єдності дійової, а не паперової, єдності на базі визвольної боротьби народу на українських землях. ... Край вбачає лихо не в існуванні різних партій на еміграції, а в тому, що ці партії не вміють співжити, ні співпрацювати між собою, ні в середині самих себе.

Доводиться стверджувати, що звернення 1949 р. залишилися по сьогодні нездійсненими.

ЯК НАРОДЖУВАЛАСЯ ПРОГРАМА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УГВР?

Мирослав Прокоп

15-ого липня 1944 р. Перший великий збір Української Головної Визвольної Ради схвалив після п'ятиденних нарад три основоположні документи цієї установи — її Платформу, Устрій та Універсал. У цих документах схарактеризовано тодішнє становище українського народу, визначено мету, яку ставила перед собою УГВР, її характер, структуру, а слідом за тим накреслено проєкт того устрою в Україні, за який УВГР зобов'язалася вести боротьбу.

Про тодішнє становище на Україні, на території якої, як відомо, тоді точилася війна між Німеччиною та СРСР, у Платформі читаємо:

[...] Сучасна війна між [...] московсько-більшовицьким та німецько-гітлерівським імперіялізмами, ведеться за оволодіння в першу чергу українських земель, як вихідних позицій до панування у східній, а навіть у всій Європі. ... [В]они нещадно винищують провідні національні українські сили, нищать національну культуру і національну свідомість у масах, колонізують край чужим населенням, а українське населення масово вигублюють або вивозять за межі України.¹

Далі там говориться: "[...] З уваги на це необхідно: а) у вирі сучасної тотальної війни оборонити український народ та його провідні кадри від фізичного знищення [...]; б) повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу".²

На такому тлі УГВР ставить собі завдання: "[...] Об'єднати й координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу ... для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшовицького і німецько-гітлерівського імперіялізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД)".³

Водночас УГВР висуває політичну і соціальну платформу цієї боротьби, в якій м. ін. говориться про "а) забезпечення народно-

---

1. *Літопис Української повстанської армії*, 8: "Українська Головна Визвольна Рада", Документи, офіційні публікації, матеріали; Книга перша, 1944-1945 (Торонто: В-во "Літопис УПА", 1980), стор. 34.

2. Там таки, стор. 35.

3. Там таки.

демократичного способу визнання політичного устрою в українській державі шляхом загального народнього представництва; б) забезпечення свободи думки, світогляду й віри; ... г) забезпечення справедливого соціального ладу в українській державі без класового визиску і гноблення; г) забезпечення справжньої законности в українській державі і рівности всіх громадян перед законом; д) забезпечення громадянських прав усім національним меншостям на Україні ...".⁴

В дальшому йдуть постанови про соціально-економічний устрій України, серед них "[...] усупільнення основних природних багатств країни: землі, лісу, вод і підземних скарбів з передачею рільних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарствам, ... удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту,.. забезпечення вільної торгівлі ... вільного розвитку ремесла" та под.⁵

Такими були важливіші основоположні постанови Великого збору УГВР. Як видно, центральним у них є, з одного боку, рішення вести боротьбу проти німецьких окупантів, і, що важливіше, продовжувати її проти більшовиків; з другого боку, схвалення програми, за допомогою якої можна мобілізувати народні маси до боротьби.

При тому я хочу звернути увагу на три інші аспекти цих постанов. Поперше, ясно, що вони не народилися під час самих тільки п'ятиденних нарад Збору і виключно в гурті 20 людей, які в ньому брали участь. Вже на форумі Ініціативного комітету створення УГВР проєкт її Платформи представив Василь Потішко (колишній член Генерального Військового Комітету Центральної Ради), а проєкт Устрою УГВР — Дарія Ребет. Ті проєкти було в принципі прийнято, а проєкт Універсалу вже на Зборі запропонував о. Іван Гриньох. Найважливішим було, однак, те, що всі рішення Великого збору були завершенням довшого процесу розвитку політичної думки та діяльності, їхнього визрівання й виявів в умовах німецької окупації України. І процес цей головним чином відбувався в середовищі ОУН і УПА, які випередили постанови УГВР, та в зустрічі українських націоналістів західних областей з населенням Наддніпрянщини.

Подруге, постанови та рішення Збору за своїм змістом страшенно зобов'язували. Вистачить тільки на хвилину усвідомити тодішню становище: Збір УГВР відбувався на західних окраїнах українських земель, точніше в Самбірському повіті. Це були терени, які тоді знаходилися під контролем УПА, відділи якої охоро-

---

4. Там таки, стор. 37.

5. Там таки.

няли Збір. Але в той самий час це були останні тижні німецької окупації, коли на українські землі надходила нова хвиля московського поневолення. Москва поверталася на Україну як велика переможна імперія, з мільйоновими арміями, як союзниця західніх демократій. Відважитися в таких умовах вести дальшу боротьбу за державну незалежність України, після важких років німецького терору та воєнного виснаження, могло здаватися непродуманою легковажністю чи навіть фантазією. А проте, великі слова, які декларують основоположні документи УГВР, не кинуті на вітер; за ними стояла жива сила підпільних і повстанських кадрів, повних рішучості вести боротьбу проти окупантів українських земель.

Потрете, з погляду програми та організованості УГВР, як дійовий центр організованої боротьби українського народу, була наприкінці німецької окупації України й упродовж наступних вісьмох років в умовах більшовицької займанщини єдиною силою такого типу. інших подібних українських факторів тоді на Україні не було. Тільки по другий бік барикади існувала накинута українському народові агентурна структура УРСР.

До речі, такий стан виник на Україні вже на початку війни. Після знищення Москвою верхівки нашої нації на Наддніпрянщині у 1930-их роках і в умовах німецького терору під час війни, важко було сподіватися на створення там тривалого дійового центру революційної боротьби. А на Галичині та Волині, де в міжвоєнний час існували легальні політичні партії, вони перестали існувати з початком війни у 1939 р. Ця картина не змінилася також під німецькою окупацією. Спроби творити легальні українські репрезентації чи центри також методами раптових дій, що заскочували б німців, як це сталося 30 червня 1941 р. у Львові у формі проголошення відновлення Української держави та творення Державного правління, чи, як у Києві, у формі покликаної до життя Української національної ради, також як репрезентанта волі українського народу, були історично потрібні та закономірні. Тим не менш вони не могли привести до створення тривалого українського самостійницького центру. Німці їх відразу розгромили, що, зрештою, зрозуміле, бо їхнє існування не можна було погодити з колоніальною метою німецької політики.

Тривалим керівним центром української визвольної політики не могли стати також утворена у 1941 р. львівська Рада сеньйорів чи львівська Українська національна рада, бо німецькі окупанти їх також не визнавали як політичного виразника волі українського народу і вжили заходів, щоб ліквідувати їх. Обидві ради, які склалися з видатних українських патріотів, хоч і мали вплив на початкове формування організованого українського громадського, культурного і економічного життя, не могли стати керівниками

визвольної політики, бо для того треба було перейти на нелегальні методи боротьби. Натомість у рамках німецьких законів могла розвивати свою діяльність така установа як Український центральний комітет на Галичині, бо він мав виразно суспільно-допомоговий характер і в такому пляні був на потребу дня, подібно як різні культурні, наукові, господарські, молодечі організації, які вкладалися в цю структуру, а також Церкви обох віросповідань. Це не були політичні установи. З цих самих причин в українській визвольній політиці не могло в суті справи нічого змінити декларативне об'єднання київської і львівської Рад та ще Центральної національної ради Карпатської України в квітні 1944 р. у Львові у Всеукраїнську Національну Раду (ВУНР). У своїй платформі від серпня 1944 р. ця Рада заявляла, що "свою акцію репрезентанта істотних прагнень українського народу ВУНР переводить як в середині України так і за кордоном".⁶ Але ці великі слова, які дуже зобов'язували, залишилися тільки на папері, бо про конкретні дії цієї Ради на Україні, наприклад, про її протинімецькі чи протибільшовицькі акції, її публікації, її організування самооборони українського народу проти окупантів, досі, себто за сорок років від часу декларації про її постання, ніхто зі своїх чи чужинських дослідників нічого конкретного не занотував і ніякі документи з цього огляду досі не з'явилися.

Висновок тут ясний: видатні українські діячі з різних частин України, які в умовах німецької окупації чи з її закінченням пробували очолювати національно-визвольні змагання за незалежність і для цього утворювали окремі установи, точніше, Ради, але не відважилися на боротьбу підпільними засобами, як це зробили поляки, французи, бельгійці чи інші народи Європи під німецькою окупацією, мусіли відмовитися від своїх плянів. У цьому випадку ініціатива в утворенні реального дійового центру боротьби мусіла опинитися в інших руках, тобто в руках тих, хто був готовий на нелегальні протиокупантські дії, себто в руках ОУН, а згодом УПА. Тільки в результаті діяльності тих двох формацій могла народитися УГВР, бо тільки завдяки їхній боротьбі можна було мобілізувати ширші кола громадян різних областей України незалежно від їхніх політичних орієнтацій, а в дальшому покликати до життя верховний національний політичний центр. А втім таким центром не могла бути сама ОУН як одна політична організація, ні УПА як непартійна збройна формація народу.

Таким чином, саме життя, себто умови німецької окупації і наявність повернення більшовиків, отже потреба самооборони

---

6. Зенон Городиський, "До історії повстання Всеукраїнської Національної Ради", *Свобода* (Джерзі-Сіті), 6 вересня 1984.

народу, визначили основну напрямну політики УГВР, а також її програмові позиції. Однак, поки це сталося, ролю фактичного носія визвольної боротьби народу мусіли взяти на себе ОУН і згодом УПА.

Звичайно, я тут говорю про ту частину ОУН, яка, після розколу у 1940 р., стала відома як ОУН під проводом Степана Бандери. Однак, тому що німці заарештували Бандеру літом 1941 р., як і його першого заступника, Ярослава Стецька, Провід цієї ОУН очолив його другий заступник, Микола Лебедь. Ці обов'язки він виконував до травня 1943 р., коли його місце посів Роман Шухевич як голова Бюро проводу, і на цьому пості він перебував аж до своєї смерти в бою з більшовиками 5 березня 1950 р.

Якщо ж ідеться про Провід Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник Андрій Мельник, то він не наважився на відверту протинімецьку плятформу боротьби. Ця організація має велику заслугу за ініціативу, яку виявили її провідні діячі в столиці України в перші тижні німецької окупації в організуванні громадського, культурного і політичного життя Києва, зокрема в створенні київської Української національної ради. За цю діяльність Гестапо знищило окремих діячів цієї ОУН Олену Телігу та її чоловіка Михайла, Івана Рогача, Ореста Чемеринського-Оршана, Дарію Гузар-Чемеринську, Миколу Кузьмика, Петра Олійника та інших вже на переломі 1941 і 1942 років. Можна тільки шкодувати, що цей німецький злочин до тих діячів не змусив їхніх товаришів з ПУН перейти на підпільні методи боротьби. Намагалися впливати на пом'якшення німецької окупаційної політики в Україні меморіалами та особистим втручанням, як це робив ПУН, було утопією. Треба, однак, ствердити, що деякі провідні діячі цієї ОУН, передусім Олег Кандиба-Ольжич, Олег Штуль-Жданович, Ярослав Гайвас, працювали у протинімецькому підпіллі.

А втім відверту протинімецьку боротьбу зумовило кілька причин. Поперше, існувала потреба самооборони українського народу від німецького терору (зокрема від безоглядного грабунку хліба та людоловів у містах і селах України для невольничих робіт у Німеччині). Подруге, німецька колоніальна політика була тотальним запереченням права українського народу на державну незалежність, тому, невідкладною потребою була дія незалежного українського політичного чинника, який був виразником прагнень українського народу бути господарем своєї землі. Потретє, боротьба проти німців була конечна ще й тому, щоб спростувати намагання Москви таврувати українські самостійницькі сили як німецьких вислужників, а водночас обманливо виступати в ролі єдиного заступника українських інтересів. Цю більшовицьку демагогію ми мусіли демаскувати зокрема серед мас Наддніпрян-

щини і могли це робити тільки за умови нашої чіткої протинімецької настанови. Почетверте, український національний інтерес вимагав, щоб з огляду на сторонній світ, зокрема тодішній демократичний Захід, в Україні діяли самостійницькі сили, незалежні від Москви і Берліну, і в боротьбі проти обох імперіялістичних режимів.

Такі були основні мотиви відвертої протинімецької політики ОУН, які знайшли свій вияв від літа 1941 р. починаючи, з одного боку, в численних офіційних періодичних виданнях, листівках, зверненнях до народу, а з другого, в розбудові підпільної організаційної мережі в різних областях України. З початком 1943 р. ця протинімецька боротьба виявилася в ширших, себто повстанських формах (з моментом появи на сцені українського політичного життя УПА, а згодом і УГВР).

Мушу сказати, що протинімецька політика ОУН не закривала нам очей на розвиток подій на фронтах і його наслідки. Вже в 1942 р., коли ще німці були на вершині своїх воєнних перемог, їхня брутальна політика на Україні та на Сході загалом розкривала щілини їхнього майбутнього провалу. Тому вже на початку листопада 1942 р. Лебедь, як тодішній виконавець обов'язків провідника ОУН, поставив на програмі засідання Проводу питання — як це тоді названо — "повернення Сталіна": як готуватися до майбутньої більшовицької окупації. В основі розгляду цієї проблеми лежали зокрема звіти тих учасників цієї наради, які мали змогу бути в підпіллі на Наддніпрянщині — Дмитра Маївського, Зіновія Матли, Миколи Арсенича й автора цих рядків. Я нагадую цей фрагмент, щоб указати на те, що пізніші рішення Великого збору УГВР — продовжувати організовану боротьбу проти більшовиків — мали свої глибші коріння, власне, накреслилися майже два роки раніше.

В цьому контексті я хочу навести ще одну ілюстрацію, яка прямо стосується до генези протинімецької та протибільшовицької платформ боротьби УГВР. Питання, що робити в умовах більшовицької дійсності, розглядалося також на Третньому надзвичайному великому зборі ОУН у серпні 1943 р. Тоді вже в нас не було ніякого сумніву, що німці війну програють і що повернення більшовиків на Україну неминуче. Але розглядалися різні варіанти того, що робити далі. Тодішній голова Крайового проводу ОУН в західних областях Михайло Степаняк, до речі колишній член КПЗУ, адвокат за професією, скептично оцінював можливості ширшої підпільної боротьби в умовах більшовицької окупації й радив плянувати її в дуже звужених формах. Натомість він пропонував підняти на дальшій стадії німецької окупації України протинімецьке збройне повстання (на теренах, опанованих підпіллям і пов-

станськими частинами). Метою такого повстання, казав він, було б остаточно спростувати більшовицьку демагогію про згодану співпрацю українців з німцями.

Погляд Степаняка не здобув схвалення. Ми виходили з того, що евентуальне протинімецьке повстання привело б до жахливих репресій німців проти населення і послабило б підпільні та повстанські кадри, потрібні для майбутньої боротьби проти більшовиків, що в кінцевому результаті Москва не припинить своєї демагогії до українського визвольного руху. Тому вже тоді накреслено головні напрямні політики на час нової більшовицької окупації, які стали помічні у з'ясуванні ролі згодом програми дії УГВР. Така оцінка становища мала також безперечний вплив на стратегію та тактику УПА.

Водночас постановля УПА започаткувало процес встановлення зовсім нової ієрархії в складі організованих українських самостійницьких сил під час німецької окупації та забезпечило цей порядок у пізнішій більшовицькій дійсності. Справа в тому, що УПА не була організована за партійно-груповим принципом. Правда, перші її частини народилися з ініціативи ОУН, яка вже восени 1942 р. почала на Волині формувати власні збройні відділи.

Очевидно, я тут не говорю про Поліську Січ/УПА, яку вже літом 1941 р. створив отаман Тарас Боровець-Бульба в районі Олевського на Поліссі для поборювання вціпілих розбитих військових частин і підрозділів Червоної армії та більшовицьких партизанів. Коли німці змусили його розпустити цю формацію, Бульба вже в лютому 1942 р. перейшов з частиною своїх людей в підпілля, почавши боротьбу проти німців і більшовиків. В листопаді 1943 р. німці заарештували Бульбу й ув'язнили в концентраційному таборі. З Бульбою співпрацювали члени ОУН під проводом полковника Мельника, які одночасно мали свої військові табори на південній Крем'яччині та Володимирщині.

Після цього відступу повернуся до УПА, організованої за ініціативою ОУН. Число її кадрів почало дуже швидко збільшуватися і міняти свій початковий характер через участь у ній українців різних політичних поглядів чи людей безпартійних, у тому числі також учасників колишніх українських збройних формацій періоду Української Народньої Республіки. У зв'язку з цим у колах Головного Командування УПА виринуло питання створення верховного політичного центру, який у політичному сенсі віддзеркалював би загальнонаціональний характер УПА.

Така пропозиція УПА збігалася з розвитком політичного мислення в колах ОУН, що стався під час німецької окупації України і охоплював такі питання, як соціально-політичний ідеал української держави, за яку йде боротьба, місце одиниці в тій державі, проблема громадянських прав, принципи організації господарсь-

кого життя країни, місце в ній національних меншостей, роля ОУН в державі, устрій самої ОУН та подібне. Ті проблеми виникли перед ОУН зокрема в зустрічі її членства з українським населенням Наддніпрянщини, і це в кінцевому результаті призвело до ревізії окремих програмових позицій цієї організації, до її повороту в напрямі демократії, що, врешті, було скодифіковане в постановах III великого надзвичайного збору ОУН у серпні 1943 р. Чи не найважливішою його ухвалою слід уважати вихідне ствердження того збору про те, що "ідеалом нової суспільності є вільна людина", а далі послідовно постанови про основні громадянські свободи, про їхню гарантію також для національних меншостей, врешті, визначення місця самої ОУН у суспільстві як однієї з багатьох, а не єдиної політичної сили — чого вимагали постанови попередніх конгресів і великих зборів ОУН.

Зміна становища ОУН у цьому останньому питанні, її відмова від монопольного становища в суспільстві, мали особливе значення у зв'язку зі згаданою пропозицією Головного Командування УПА почати заходи для створення верховного політичного керівництва загальнонаціонального характеру. До речі, сама ідея рад, як виразників влади загальнонаціонального характеру на місцях, не була зовсім нова в колах ОУН. Такі ради я пропонував творити в своїй доповіді на згаданому вище III великому надзвичайному зборі ОУН у серпні 1943 р. Їхня потреба здавалася вже тоді актуальною у зв'язку з тим, що в окремих районах західних областей, передусім на Волині і Поліссі, фактично вже не існувало німецької адміністрації і влада була в українських руках, у руках членів ОУН чи командирів УПА. Але ні перші, ні другі не могли на довшу мету репрезентувати загальнонаціонального характеру кадрів, які брали участь у підпільній чи повстанській боротьбі і не могли бути для них цивільною владою. Було лише логічно вже тоді творити такі органи влади на місцях. Проте, цю пропозицію не було на зборі схвалено у зв'язку з опором представників ОУН з Волині і Полісся, які твердили, що в тодішніх умовах боротьби треба ще зберегти той стан, що тоді існував.

Але вже дуже швидко після III збору, ранньою осінню, проблема рад як органів центрального політичного керівництва виникла перед Головним Командуванням УПА і Проводом ОУН, і це призвело до покликання до життя Підготовчої комісії ОУН, яку з доручення Проводу ОУН вела Дарія Ребет, та Ініціативного комітету, в рамках УПА, який очолив Лев Шанковський. Мушу додати, що таку ініціативу УПА і ОУН, в парі з відходом ОУН від філософії інтегрального націоналізму, прихильно прийняли діячі Наддніпрянщини. Слід також відмітити, що потреба верховного політичного керівництва і репрезентації впливала з вимог зовнішньополітичного характеру. В 1943, 1944 і 1945 роках ОУН і УПА, а в

дальшому Ініціативний комітет створення УГВР вели переговори з нашими сусідами — діячами польського підпілля і командуванням військ німецьких сателітів угорців і румунів, дисльокованих на Україні.

В заходах для творення УГВР взірцем нам були традиції української національно-демократичної революції 1917 р. на Наддніпрянщині та 1918 р. на Галичині, Українська Центральна Рада в Києві і Українська Національна Рада у Львові. Зовсім не випадково Універсал УГВР починається словами: "Український Народе! Революційним зривом, зброєю Твоїх найкращих синів Ти здвигнув у 1917-1918 роках на руїнах тогочасних імперіялізмів, що Тебе поневолювали, Храм волі — Українську Державу". Це не був, як згодом сугерував Джон Армстронг, тільки емоційний заклик до історичної романтики.⁷

Справа в тому, що, поперше, творці УГВР розглядали її, як зрештою, всю боротьбу, що вони вели, як чергову ланку визвольної боротьби українського народу найновішої доби. Подруге, УГВР творилася після майже трирічного досвіду, набутого діячами ОУН і частинно УПА на Наддніпрянщині, і це, як вже сказано, мало великий вплив на їхнє мислення, отже й на наголошування елементів соборності. Потрете, співтворцями-засновниками УГВР були також наддніпрянці, які під час німецької окупації співпрацювали з підпіллям чи прямо брали в ньому участь — Йосип Позичанюк, Петро Чуйко, Іван Вовчук, Василь Потішко, Кирило Осьмак. Про двох останніх хочу особливо згадати, бо з ними я мав нагоду співпрацювати у 1942 р. в Києві. Обидва вони — типові репрезентанти української національно-демократичної революції 1917 і пізніших років, обидва колишні соціялісти-революціонери (есери) — Потішко, як я згадав попередньо, член Генерального Військового Комітету Центральної Ради, а Осьмак, член Центральної Ради, на Зборі УГВР вибраний її президентом. Під час німецької окупації вони обидва керували Всеукраїнським союзом сільськогосподарської кооперації в Києві, і їхня співпраця з підпіллям була для них пов'язана з більшим ризиком, ніж для самих підпільників.

Ініціатори УГВР прагнули зберегти історичну традицію також у самому процесі організаційних заходів для її створення, себто, будувати УГВР як це було в роки революції, за принципом партійної співпраці. Але це виявилось неможливим з причин, на які я вже вказував: таких політичних партій тоді не було і тому, коли, наприклад, у творенні УГВР узяв участь Василь Мудрий, колишній голова найбільшої української політичної партії на Галичині, він

---

7. John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, друге вид. (Нью-Йорк—Лондон: Columbia University Press, 1963), стор. 164.

це зробив індивідуально, а не як представник своєї партії. Зрештою це було логічно, бо з нашим підпіллям він співпрацював увесь час німецької окупації.

Тим не менш 25 осіб, зібраних за індивідуальним принципом, які творили УГВР, не призначали самі себе, як згодом пробували доказувати деякі опоненти. Ясно, що в умовах німецької окупації не можна було застосувати формального демократичного процесу, себто всенародних виборів. Але в той самий час засновники УГВР могли послатися не тільки на голоси, але й на пряму підтримку тисяч учасників визвольного підпілля і повстанських дій. А таких учасників боротьби було в той час, за консервативними підрахунками сторонніх дослідників, наприклад, згадуваного вже Армстронга, не менше 40 тисяч. Це не так багато в порівнянні до десятків мільйонів громадян України. Але в умовах боротьби, коли народ є в неволі, від його імени часто говорять навіть не тисячі, але й десятки борців, а то й видатні одиниці. Зрештою про силу УГВР і мандат для неї народу говорять такі факти, як спільна народна протидія насильній колективізації, оборона прав Української Католицької Церкви і опір московському православ'ю, але особливо успішна акція проти т. зв. "виборів". Про це так писав генерал Тарас Чупринка у 1948 р., отже, маючи за собою чотири роки боротьби в більшовицькій дійсності:

Особливо яскравою й могутньою маніфестацією єдності українського народу на українських землях з УГВР є повний бойкот т. зв. виборів у верховну раду СРСР та бойкот таких же виборів у верховну раду УРСР та місцевих рад, що його на заклик УГВР, не зважаючи на найдикіший терор окупанта, провів український народ 10-го лютого 1946 р., 9-го лютого і 21-го грудня 1947 р.⁸

Поставу українського населення до заклику УГВР у таких умовах треба розглядати як визнання її як чинника української влади і заперечення влади окупантів. Це один з найважливіших аспектів значення УГВР і досягнення українського народу останніх десятиріч. І сам ворог дає численні свідчення про цю українську самостійницьку силу. Ще 30 грудня 1949 р., себто п'ять з половиною років після закінчення війни, міністер внутрішніх справ УРСР Ковальчук опублікував звернення до українських підпільників і повстанців здатися ціною помилування. А на 19 з'їзді компартії України у 1954 р. тодішній перший секретар ЦК КПУ Олексій Кириченко закликав до остаточної ліквідації визвольного підпілля.

---

8. *Літопис Української повстанської армії*, 9: "Українська Головна Визвольна Рада", Документи, офіційні публікації, матеріали; Книга друга, 1946-1948 (Торонто: В-во "Літопис УПА", 1982), стор. 405.

Таке довге тривання підпільної і повстанської боротьби сталося понад сподівання самих її організаторів. Наприкінці липня 1944 р., коли наша делегація виїздила закордон, Шухевич передбачав, що в більшовицькій дійсності організована боротьба зможе перетривати два-три роки. Вийшло так, що він сам не доцінив сили опору організованих кадрів і свої особисті дані керувати ними. Але водночас він дуже реально оцінював можливості тривало протиставлятися мілітарно-поліційній машині СРСР. Звичайно, в нього, як і в нас усіх, зберігалось тоді, хай у невеликій мірі, сподівання на майбутній конфлікт Заходу з Москвою. Відомо, що такі надії плекали також інші народи Східньої Європи та Радянського Союзу. Однак, в парі з цим ми були свідомі, що, якщо в тодішній війні українському народові не пощастить здобути державну самостійність, Україну жде довге поневолення.

Отже, чи в рішенні тодішніх керівників продовжувати організовану боротьбу діяв елемент приречености і безвихіддя? Ні, вони не почували себе приреченими, подібно як такого почування не було в тих, які восени 1941 р. починали війну проти німецьких окупантів України в час, коли в світі панувало переконання, що "Німеччина перемагає на всіх фронтах", що цим самим починати боротьбу проти неї — пропаша справа. І в 1941, і в 1944 роках в керівників підпільного і повстанського руху діяло радше переконання і почуття обов'язку творити організоване ядро опору народу як виразника його права бути господарем своєї землі. Кінецькінцем, кожне покоління народу має своє окреме завдання. Якщо воно його не виконає — воно залишає за собою порожнє місце. Я відважуюся твердити, що наше покоління порожнього місця не залишило. Свідчення про це можуть дати такі підсумки:

1. УГВР постала в результаті трирічної організованої підпільної і повстанської боротьби проти німецьких і більшовицьких окупантів та в наслідок ідейно-програмових перемін, які в ті роки сталися в ОУН, при чому вплив зустрічі ОУН з загальноукраїнською дійсністю мав дуже велике значення. В своїх діях УГВР спиралася на активні сили підпільного і повстанського характеру і користувалася тривалою підтримкою народу. Вона була чинником ефективної української влади на українських землях, хай тільки, головним чином, у західньоукраїнських областях. Під тим оглядом в нашому сторіччі УГВР була третім чинником української влади на українській землі — після державних формацій в 1917-1920 роках на Наддніпрянщині й Галичині та в 1938-1939 рр. на Карпатській Україні. Водночас УГВР, разом з ОУН і УПА, причинилася до того, що перед стороннім світом під час Другої світової війни українська проблема виринула як самостійний політичний фактор, а не як причіп до політики Москви чи Берліну.

2. Платформа та інші основоположні акти УГВР стали міцною зброєю УГВР в її боротьбі проти окупантів. Ці документи не тільки віддзеркалюють автентичні прагнення українського народу володіти собою, але є також свідченням зрілості української політичної думки. Ідеї, які в тих документах викладені, є й досі дорогоказом боротьби українського народу та перегукуються з аналогічними прагненнями інших поневолених народів і загалом з мисленням розвинених суспільств світу.

3. Організована визвольна боротьба проти німецьких і більшовицьких окупантів принесла чималі жертви, але не вона їх спричинила. Слід пам'ятати, що німці прийшли на Україну з метою її тривало окупувати й перетворити український народ у рабів. Їхній терор не був спровокований нашою самообороною, навпаки, вона могла його тільки притуплювати та поменшувати, примушувати ворога рахуватися з народом, що бореться за свою свободу. Це саме треба сказати про московських більшовиків. Вони повернулися на Україну з метою знищувати кожного, хто обстоюватиме право бути собою, навіть плянували вивезти всіх українців з їхніх рідних земель. Тому Москва нещадно кидала на першу лінію фронту під німецькі кулемети нашвидкоруч і насильно змобілізованих українців, тому висилала до концтаборів тисячі українських мужчин і жінок, які в добрій вірі поверталися після війни з німецьких заводів на Україну, тому відразу організувала терористичні акції проти української інтелігенції. Всі ці злочинні дії не мали ніякого зв'язку з діяльністю УГВР, УПА чи ОУН. А втім, немає нічого трагічнішого, ніж пасивність народу або його тотальне послаблення в умовах окупантського терору. Повчальними в цьому є роки штучного голоду в Україні у 1932-1933 рр.

4. Подібно як визвольна боротьба українського народу в роки революції, утворення Української Народньої Республіки і загалом відродження української держави створили традицію, на якій виховувалися міжвоєнні покоління, так само організована підпільна і повстанська боротьба періоду війни і після неї створили нову ланку дійової історії, і до неї будуть звертатися ті, що прийдуть після них. Традицію тут творять не тільки самі акти організованої боротьби, але й моральна постава людей, які її ведуть. Найкращі свідчення про це дають чужинці, які мали змогу познайомитися з учасниками підпільної і повстанської боротьби в радянських концентраційних таборах. Ніхто з нас не може передбачити, в яких формах буде в наступні роки чи десятиліття виявлятися боротьба нашого народу за незалежність. Проте, немає сумніву, що в довгому ланцюзі наших національних заворушень, УГВР та інші організовані формації воєнного та післявоєнного періоду будуть служити нам надхненням у тривалій визвольній боротьбі нашого народу.

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА НА ТЛІ ПОДІБНИХ ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ПРОБА ПОРІВНЯННЯ)

Василь Маркус

Створення Української Головної Визвольної Ради влітку 1944 р. та її діяльність є складовою частиною історії європейського руху опору під час Другої світової війни. Спеціальні умови української нації та мета окупанта, як також перспективи дальшої боротьби по війні, очевидно, мали вплив на те, що УГВР і керована нею УПА мали дуже своєрідну історію, політичну орієнтацію й тактику супроти окупантів; були вони багато в чому відмінними від інших рухів і центрів національного опору. Проте, були й подібності, які виникали чи то спонтанно без якогось наслідування, чи то на підставі відомостей й інформації про подібні вже виниклі рухи серед інших народів.

Саме цей аспект історії УГВР бажано розглянути, хоча б тому, щоб довести, що український визвольний рух був багато в чому співзвучним або й організаційно подібним до інших рухів опору європейських народів, і разом з тим, щоб усвідомити собі організацію й силу інших народів у боротьбі за своє визволення.

Розпочнемо з головної мети визвольної боротьби. В протизагу до більшості визвольних рухів окупованих німцями країн, де боротьбу вели проти одного окупанта і евентуально за впливи у майбутньому уряді звільнених країн, Україна від 1943 р. готувалася до боротьби з радянськими силами, які наступали. Цю боротьбу визначили програмово як "боротьбу на два фронти". Лише литовський визвольний рух та заснована ним у листопаді 1943 р. Верховна Рада Визволення Литви були в подібній ситуації. Якоюсь мірою польське підпілля опинилося в ситуації, коли в 1944-1945 роках йому треба було чинити опір після протинімецької боротьби також радянському окупантові та польським ставленикам Кремлю. До цього польський підпільний рух, загалом сильний і успішний в антинімецькій боротьбі, не був приготований і тому досить швидко відмовився від активної боротьби. В значно складніших умовах опинився сербський рух четників Драголюбів (Дражі) Михайловичів, який від початку мав противників у особі Й. Броз-Тіта та керованого ним комуністичного партизанського руху. Тут йшла боротьба не лише за звільнення від німців, але й за майбутнє

обличчя нової Югославії. Це визначило для четників тактику очікування на протинімецькому фронті, що довело до опанування югославського руху опорю партизанами Тіта.

Практично всі інші рухи опорю в Європі велися під прапором боротьби за повалення окупації — німецької чи італійської (у випадку Греції, Албанії та Югославії), проти їхніх квіслінгів, за нову, здебільшого, демократичну владу. У всіх цих рухах та в їхньому керівництві брали участь усі патріотичні антинацистські сили, включно з комуністами. Винятки становили країни, де комуністи хотіли взяти владу однією в свої руки, як Югославія чи Польща. Польська Рада національної єдності не включала комуністів, як також тітовський рух не бажав домовлення з четниками. У першому випадку польський визвольний рух, що орієнтувався на екзильний уряд в Лондоні, не довіряв комуністам, які мали свої зв'язки з Москвою. В югославському випадку комуністи, які швидко опанували театр партизанської війни й виявили себе сильнішими від четників, самі не бажали домовлення з ними та співпраці з Лондоном. Албанські та грецькі комуністи в 1943-1944 роках займали дуже близьку до них позицію, хоч останні якийсь час навіть належали до міжпартійного Політичного Комітету Національного Визволення та брали участь в реорганізованому в Ате-нах національному уряді.

Більшість рухів опорю в окупованих німцями країнах мали свої легальні закордонні центри, т. зв. екзильні уряди. Вони з ними координували боротьбу, отримували вказівки чи повноваження, а в деяких випадках Лондон виступав ініціатором творення краєвих підпільних рухів і центрів. Ці уряди чи, у французькому випадку, Комітет національного визволення генерала Ш. де-Голля, були поважною допомогою краєвому опорю, як також і зміцнювали позицію закордонних центрів перед альянтами. Всі західноєвропейські екзильні уряди повернулися після визволення до своїх країн і, враховуючи внесок у боротьбу підпілля, включили його керівників до нового уряду. Зі східноєвропейських і балканських екзильних урядів повернулися дещо реорганізовані чехо-словацький і грецький уряди. Не повернулися екзильні уряди Польщі та Югославії, хоч в обидвох випадках були спроби компромісу, коли тимчасово прийнято кількох закордонних політиків чи їхніх речників в країні до об'єданого уряду під проводом комуністів.

Італійська ситуація була дуже відмінна: італійці не мали екзильного уряду, бо Італія була головним союзником Німеччини. Але король і маршал П. Бадольо, вчинивши переворот проти Муссоліні й заарештувавши дуче, стали на бік альянтів влітку 1943 р. Коли німці звільнили заарештованого дуче і зайняли Рим, король і Бадольо втекли на південь під охорону альянтів. Це й був

ніби "екзильний" уряд, на якого так чи так орієнтувалися організовані групи опору в окупованій німцями Італії та в т. зв. фашистській республіці Сальво, де постали Комітети національного визволення, які діяли в порозумінні з королівським урядом, а згодом мали вирішальний вплив на його реорганізацію. Наступні прем'єри італійського уряду були чільними діячами цього комітету.

Ані литовці, ані українці не мали відповідника екзильних урядів на Заході. У випадку балтицьких народів були деякі дипломати в альянтських країнах; там знаходилася частина їхньої торговельної фльоти й навіть грошеві фонди, але не політичні центри. Вони, як і українці, сподівалися визволення німцями та утворення незалежних держав на боці Німеччини. Литовський президент А. Сметона лишився в Литві, а наш екзильний уряд також не виїхав на Захід, залишаючися у Варшаві чи даючи якісь повноваження О. Шульгинові, якого в Парижі заарештували німці і він навряд чи вибрався до Англії. Отже, ми не були навіть потенційними союзниками. Це, очевидно, могло б теоретично змінитися, якби діячі підпілля та еміграції зробили великі розумні зусилля перед 1943 р. Але так не сталося, а навіть якби й сталося, можна сумніватися, чи це змінило б основний хід подій. І саме через цю спільність ситуації в Литві та Україні варт дещо детальніше зупинитися над паралелями розвитку в обидвох країнах.

Однаковість ситуації в обидвох країнах на початку німецько-радянської війни полягала в тому, що і в Литві, і в Україні патріотичні групи (в нас ОУН, а в Литві — Дійовий фронт, що заактивізувався під час короткої радянської окупації) у співпраці з тими діячами, які знаходилися в Німеччині, вирішили поставити німців перед dokonаним фактом і оголосити відновлення незалежності та утворення тимчасового державного правління. У нас це виявилось у формі Акту 30 червня і Тимчасового уряду в Львові на чолі з Я. Стецьком. Литовці повстали в Кавнасі та інших містах проти радянської влади ще перед приходом німецького війська, створивши уряд на чолі з Казісом Скірпою 23 червня 1941 р. Довідавшись про це, німці ув'язнили Скірпу в Берліні, як і деяких інших членів уряду. Незалежно від цього члени уряду в Литві (14 осіб) діяли до 5 серпня, коли німці розпустили уряд, а декого з членів заарештували. Члени уряду відбули низку сесій та прийняли деякі декрети. На місцях намагалися організувати литовське суспільне, культурне й економічне життя.

Хоч політичне життя німці припинили, проте діяли з німецького благословення допомогіві та культурницькі організації, як також місцеві органи влади. Все таки це не був національний незалежний рух Литви, як і не були ним литовці в поліційних частинах чи військові з'єднання, складені з литовців у німецьких військових

уніформах. Ментальність та настанова литовського громадянства та проводу того часу, мабуть, нам не чужі: використати максимально мінімальні можливості національного життя, що існували тоді, зберігати сили, евентуально мати зав'язок збройної сили, як також впливати на німців в надії, що може зміниться їхня політика. Кінець 1943 р. вже остаточно перекреслив надії, що якісь зміни настануть, а тут треба було боронити населення проти насильницької депортації, проти реквізицій, проти радянських партизан, які проникали до Литви з сусідньої Білорусі, а головне, мати якусь програму для нової радянської окупації. Напівлегально існували в Литві дві групи — політичні центри національного руху: християнські демократи й інші католицькі організації зформували Раду Литви, а секулярні групи — Верховний комітет Литви.

Між цими організаціями були контакти, йшли переговори й, нарешті, всі національні литовські сили вирішили створити спільну Верховну Раду Визволення Литви (ВЛІКАС), що сталося 25 листопада 1943 р. Це вже був спільний центр, що мав на меті репрезентувати литовський рух опору та координувати його дії проти німців та советів. До ВЛІКАС увійшли такі партії, організації руху та об'єднання: християнські демократи, Федерація праці, Соціал-демократична партія, Націоналістичне об'єднання, Спілка борців за волю, Литовський фронт, Націоналістичний союз, Націоналістична партія та Об'єднаний литовський рух. Разом десять організацій і партій взяли участь у творенні своєрідного литовського підпільного парламенту, що об'єднав усі діючі патріотичні сили литовського народу. В цьому, очевидно, поважна різниця між УГВР і ВЛІКАС, бо засновники УГВР не довели до об'єднання діючих сил українського визвольного руху. ОУН полковника А. Мельника, як головний партнер, не вступив до УГВР, а висунув іншу концепцію політичної консолідації; до УГВР не приєдналися організовані легалістичні чинники, а інші політичні організації-партії, мабуть, поза групою і. Мітринги, як діючі формації перестали існувати.

ВЛІКАС діяла майже рік на Литві, але з різних причин не вела збройної боротьби проти німців. Намагалася увійти в контакт із західними союзниками через Швецію, заклала основи заснування повстанських одиниць проти більшовиків. Майже все членство ВЛІКАС, а точніше всі керівні члени відступили з поверненням советів. Таким чином, ВЛІКАС стала еміграційним політичним центром, спочатку в Німеччині (до 1955 р.), а потім у Нью-Йорку. В Литві виникли вже в 1944 р. відділи Литовської армії свободи (відповідник УПА), бойова легенда про яких не менш славна ніж про українських повстанців. Але ВЛІКАС залишилася з-за кордону лише моральним керівником литовських повстанців. Сьогодні

ВЛІКАС є своєрідною литовською УНРадою, що об'єднує 15 організацій та успішно діє, репрезентуючи литовську визвольну боротьбу за кордоном. Частина литовських еміграційних груп не входить до ВЛІКАС, однак, остання є найповажнішим литовським політичним центром на еміграції.

Те, що ВЛІКАС виникла на півроку раніше від УГВР, що вона об'єднала на той час всі діючі політичні сили Литви і що їй вдалося за кордоном сконсолідувати більшість політичних груп, дає їй перевагу над УГВР. Але, з другого боку, слабка активність у протинімецькій боротьбі й те, що сама ВЛІКАС в цілості виїхала з Литви, залишивши збройне підпілля без політичного керівництва на місці, ставить її нижче від УГВР. Відомо ж, що УГВР діяла майже десять років від свого заснування на українських землях і там залишилося ядро її керівництва і членів.

Перейдемо до порівняння УГВР і очолюваного нею руху з польським підпіллям та його керівним органом Радою національної єдності в Польщі. Польський рух опору проти Німеччини належить, очевидно, до найсильніших, хоч не найуспішніших. Польська адміністративно-державна машина і збройні сили, не зважаючи на відступ закордон у висліді німецько-польської війни, залишили певні людські та матеріальні ресурси для продовження боротьби проти окупанта. На додаток, німецька окупаційна політика причинялася до посилення польського руху опору. Визнання польського уряду в Лондоні як союзного, наявність польських збройних сил на боці альянтів і антипольська настанова Берліну, що не бажав мати навіть якогось польського квіспінґа, не залишали багато до вибору полякам. У Польщі постав сильний підпільний рух, діяла — як це поляки називають — в 1940-1944 роках польська "підпільна держава" (*Polska podziemna*).

Вже пізною осінню 1939 р. організується в Польщі підпільна Рада національної оборони. В лютому 1940 р. постав Міжпартійний політичний комітет (центр), який змінив назву 1943 р. на Національна політична репрезентація. Передвоєнні політичні партії залишилися. Вони діяли за кордоном, у країнах польської еміграції, де стали активними в творенні екзильного уряду, а також мали своїх речників і організаційні ядра в окупованій Польщі. Це було характеристичне для всього періоду німецької окупації. Між лондонськими політичними і військовими чинниками та польським підпіллям був тісний зв'язок. Діяла Делеґатура лондонського уряду в краю зі своєрідним кабінетом, яку очолював головний делеґат уряду. Під його проводом працювала складна система польської підпільної адміністрації різних ділянок суспільного життя — від збройних сил до освіти та здоров'я. Різні військові диверсійні групи, а головню основна збройна сила підпільної

Польщі — Армія крайова — мали свого головного командира в особі призначеного Лондоном високого старшини. Попри різноманітність льокальних груп і їхню очевидну автономію, морально-політично всі, за винятком комуністів, вважали себе льоаяльними Лондонському урядові.

З кінцем 1943 р., коли вже наближався радянсько-польський конфлікт разом з польськими клопотами союзників, у Польщі виникла ідея створити політичний осередок — репрезентативне керівництво польського незалежного руху з очевидним підпорядкуванням Лондонові. Це тим більше ставало потрібним, що польські комуністичні чинники почали активізуватися, шукати контактів з лівими колами, а в обозі радянської армії вже вирушив з Москви Союз польських патріотів.

В порозумінні з урядовим делегатом постала 9 січня 1944 р. Рада національної єдності, що складалася з 17 осіб, як своєрідний парламент підпільної Польщі. До нього увійшли за делегуванням по три представники від Польської соціалістичної партії, Польської селянської партії, Національної партії і Партії праці та по одному — від Демократичної спілки, від групи селянської молоді "Раславіце", від організації "Батьківщина", від духовенства та кооперації. Головою Ради і Генеральної комісії, складеної з трьох членів, був Казімеж Пузак; Генеральна комісія (своєрідна президія ради) мала всі права й обов'язки Ради між її сесіями. 15 березня 1944 р. Рада видала деклярацію програмового змісту "За що поляки борються?", що накреслювала деяку прогресивну соціально-економічну програму, відмежовувалася від авторитарного курсу міжвоєнної Польщі, стверджувала прихильність до СРСР, але й наголошувала на передвоєнних кордонах Польщі з СРСР. На переломі 1944-1945 рр. вирисовувалася криза в стосунках між Радою та Лондонським урядом і в самій Раді, бо в краю були деякі намагання дійти до порозуміння з советами та їхнім Люблінським комітетом, з одного боку, а з другого, намічалася тенденція впливати в цьому дусі на Лондонський уряд, включно зі зміною його складу.

Після Ялтинської конференції Рада оголосила, що готова на переговори, беручи Ялтинські постанови за базу дискусії. Але це Раду не врятувало, як також не допомогло польському підпіллю. Совети заарештували групу польських керівників, яких викликали на переговори, а серед них делегата екзильного уряду та військового відпоручника. Лондон, не бачачи перспектив антирадянської збройної боротьби, бажаючи вберегти Польщу від нового кровопролиття, видав декрет про розпуск АК. Рада національної єдності опинилася в безвихідді, практично припинивши свою діяльність.

Новий діючий делегат Лондонського уряду відновив тимчасо-

во Раду і ще на протязі двох місяців видав разом з її комісією (Рада була зведена до п'ятох членів) кілька заяв, у тому числі й протест проти московського присуду польських підпільних діячів. З огляду на власну загрозу арешту урядовий делегат С. Корбоньський зрезигнував. Рада національної єдності видала 1 липня 1945 р. свою останню заяву "Тестамент Польщі, що бореться", й перестала існувати.

Порівняння з УГВР тут зайві. Серед надзвичайно скомплікованих умов внутрішньої польської політики і взаємин із союзними і союзниками, найвище керівництво польського визвольного руху в краю не було готове прийняти чітке рішення. Воно було знаряддям кон'юнктури та Лондонського уряду. Навіть існування АК не було в руках її командирів і Ради. Мінімальні шанси на те, що включенням С. Міколайчика до тимчасового уряду національної єдності вдасться щось врятувати, співпрацюючи з новим режимом, примусили кількох залишених ще на волі керівників підпілля вийти безславно з поля бою. Рада національної єдності перестала існувати не тому, що вбили чи заарештували її останніх представників, а тому, що забракло волі далі очолювати визвольну боротьбу. Щоправда, боротьба не припинилася цілковито, бо ще були спроби дій інших політичних організацій, як також відновлення збройної сили в рамках організації "Вольносьць і Неподлеглосьць".

Напрошується порівняння ще з одним успішним рухом опору, хоч за своїми ідейно-політичними настановами, очевидно, не спорідненими з УГВР і українським націоналізмом. Але в революційній тактиці та організаційних формах були подібності між цим рухом і українським опором. Ідеться про тітовський визвольний партизанський рух в Югославії.

Як відомо, рух Тіта був одним із двох рухів опору в Югославії. Другим був військовий рух четників під проводом Михайловича, тобто рух сербських старшин, що радше орієнтувалися на сербські військові традиції, наголошуючи сербські націоналістичні прагнення. Михайлович і четники зробили величезну помилку, не зумівши створити широкого руху національно-визвольної боротьби, не забезпечивши для нього політичного проводу. Вони виявилися нездатні в умовах Другої світової війни розв'язати проблему подвійної окупації Югославії і перед лицем зродженого хорватського націоналізму розрішити балканські міжнародні труднощі.

Тіто це зробив і тому виграв, здобувши не лише радянську допомогу, але й практичну підтримку союзників. Насамперед, югославські комуністи використали революційне наставлення мас; забезпечили керівництвом і вказівками, як вести боротьбу з оку-

пантом, народні маси, що саме такого керівництва очікували. Подруге, Тіто зумів знеутралізувати міжнаціональні конфлікти, висуваючи принцип рівності та самовизначення національностей у майбутній федерації. Потретьє, він створив струнку й централізовану структуру партизанського руху та контрольованих ним теренів. Завершив він це, врешті, псевдодемократичною презентацією народно-визвольних комітетів на всіх рівнях. Фактично під час боротьби в Дінарських горах Тіто у своїй "республіці Бігачу" дав початок відомому Народному фронтові і режимові "народної демократії".

Немає сумніву, що за всім цим стояла комуністична партія Югославії (КПЮ) і за її мандатом Тіто вів послідовну організаційну та збройну боротьбу. Але, організуючи нову владу та політичні й допоміжні органи, він апелював до широких народних мас, і від їхнього імени проголошував "народну владу". Щоб надати своїй боротьбі й рухові широкої народної бази, КПЮ як єдина сила, яка була активною на опанованих нею територіях, скликала Антифашистське Віче Народного Визволення Югославії (АВНОЮ) в листопаді 1942 р., яке проголосило себе найвищою законодавчою та виконавчою владою Югославії та вивіло послух Лондонському екзильному урядові. На чолі АВНОЮ став орган виконавчої влади т. зв. Народно-Виконавчий Комітет, що взяв фактично владу у свої руки на звільнених від німців й італійців територіях, а також забезпечив, через підлегли йому місцеві органи всебічну підпільну допомогу "народно-визвольній армії" на незайнятих партизанами землях. Другий збір АВНОЮ, утворення тимчасового уряду в грудні 1943 р. і тимчасове зібрання на підставі подиктованих комуністичною партією іншим групам умов, дали основу для советизації Югославії та опанування режиму однією партією — КПЮ.

Порівняння, звичайно, не означає тотожності та якісного співставлення двох об'єктів. Радше, воно вказує на подібності та різниці без знаку рівняння між ними.

За тітовським рухом опору і АВНОЮ стояла одна партія — КПЮ, яка мала дуже виразну мету диктатури пролетаріату і демократичного централізму. Вона дуже зручно маніпулювала іншими антинімецькими силами, успішно заманивши їх у свою орбіту, а згодом зросла численно, рекрутуючи найздібніший молодий елемент до партії, яка одна могла показати велике число організованого членства, тоді як інші групи мали тільки передвоєнні зменшені кадри. Ця партія також опанувала своїми впливами визвольну армію — партизан, яких на протязі майже п'ятих років не лише військово вишколювали та випробовували в боях, але й політично індоктринували. Партизанська армія була також високо-

дисциплінована та центрально організована. Серед партизан не було самостійних загонів і отаманів, лише струнка централізована військова організація з так само організованою цивільною адміністрацією. Ще треба згадати ключове місце Тіта як керівника — військового провідника та політичного лідера. Він був не лише головнокомандувачем народно-визвольним військом — армією партизан, але й головою виконавчого політичного органу та генеральним секретарем партії.

Не дивлячися на діаметральні ідеологічні розходження, український визвольний рух мав дещо із цих особливостей. Він був організований довкола й силами однієї політичної організації. Ядром УПА стала ОУН С. Бандери, яка дала ідейну основу збройним формаціям, притягнула до неї і позапартійний патріотичний елемент, залишаючися далі допоміжною базою постачання, зв'язку та запілля. Без такої мережі підпільної армії було б важко утриматися так довго, як це зробила УПА. При цьому треба згадати, що Командування УПА, яке мало персональне пов'язання з керівництвом ОУН(б), створило струнку централізовану військову організацію, не допускаючи до отаманщини чи автономії територіальних командирів. Керівництво УПА пішло аж так далеко, щоб оминути паралелізм, конкуренцію, зародки отаманії, що воно ліквідувало "Поліську Січ"/УПА Тараса Бульби-Боровця в серпні 1943 р. Очевидно, це не є найсвітліший момент діяльності УПА-ОУН і, не виключено, що інші, менш радикальні методи могли довести до тієї самої мети. Але з огляду на конечну мету боротьби можна зрозуміти саму методику, якою Команда УПА хотіла оминути гірших наслідків.

Політичне керівництво українського визвольного руху — УГВР творилося знову ж таки не парламентарними, а революційно-підпільними методами. І творила його ОУН-УПА, між якими була виразна симбіоза. З багатьох фактів і даних відомо, що організатори мали добру волю й пробували притягнути також людей з-поза ОУН до цього понадпартійного керівництва. На жаль, воно не стало міжпартійним, бо наші партії припинили своє існування й не мали, як такі, бажання виступати організовано. Єдина політична організація — ОУН(м) могла бути партнером, але, крім свіжих спогадів недавньої порізненості та взаємопоборювання, включно з фізичними жертвами, ця організація мала іншу настанову до політичної організації й тактики революційної боротьби. Очевидно, цього не можна сказати про все її членство та прихильників, бо чимало серед них були готові на збройну боротьбу з німцями в лавах УПА. Але керівництво радше мало концепцію політичної організації типу київської Національної ради, творення репрезентацій і очікування ще можливої зміни німецької політики. Це ще

була орієнтація на визнання німцями права українського народу на незалежність і на якусь зміну в вислідах війни. Отже, УГВР не об'єднала організації чи партії (не було також спроби приєднати уенерівські партії), а радше індивідуальних політичних діячів колишніх політичних формацій. З 26 членів-засновників УГВР половина не були членами ОУН; вони, очевидно, не представляли ніяких партій — лише себе індивідуально, але заступали певні партійно-політичні погляди від правих до лівих. Це був певний плюс на шляху консолідації українського політичного активу довкола активної боротьби в умовах революції. Іншого виходу в українських стосунках 1944 р., мабуть, і не було.

І ще один момент треба зазначити. В умовах нашого підпілля та революційної боротьби проблема індивідуальності й проводу відіграла також певну роль. Особистість Романа Шухевича-Чупринки стала ключовою у дальшій організації визвольної боротьби: він був головою Генерального Секретаріату УГВР, головним командиром УПА та керував політичною організацією — ОУН. Може в мирних умовах це було б забагато влади в одних руках, зокрема, якщо дана особа готова надуживати нею. З того, що нам відомо про працю й боротьбу Шухевича-Чупринки, він тією владою користувався мудро й, можливо, що саме його становище в русі з тими відповідальностями, які воно на нього накладало, дало можливість нашій визвольній боротьбі ще потривати шість важких років. Побоювання, що концентрація влади, ключове становище однієї організації в умовах відсутності інших і збочення революційної моралі, таке властиве підпіллю, могли довести до тоталітарного режиму в Україні, не виправдалися не тільки тому, що УПА-УГВР не вийшли переможцями, як вийшов Тіто в Югославії. Радше, досвід української боротьби проти двох тоталітарних потуг, еволюція в програмі й мисленні самих революціонерів і керівників ОУН, оформлюваний новий моральний тип борця-революціонера таку можливість виключали.

Врешті, хочу дуже коротко навести малу аналогію організаційно-структурного характеру між французьким центром руху опору та УГВР. Мова про засновану в травні 1943 р. в Парижі Національну раду опору на чолі з Жаном Муленом. Це була міжпартійна організація, що включала шість партій, вісім підпільних рухів та дві профспілки. Подібність між Радою опору та УГВР є в іншому, а саме у її меті та структурі. Структурно французька Рада мала обмежене членство; за півтора року існування відбулася лише одна пленарна сесія; прерогативи Ради передано вужчому органу — бюру, що мало вести всі справи Ради в дуже законспірованих умовах, бо майже всі члени цього керівництва були на легальному становищі. Порівнявши діяльність і склад

УГВР до тієї ж французької Ради, ніяк не можна погодитися, що ми були більшими аматорами революції, ніж інші народи, наприклад, французи, поляки чи італійці. Ми робили багато речей подібних до них, а дещо навіть краще.

Годі припустати, що засновники та діячі УГВР сорок років тому були також наївніші чи плекали ілюзії про якісь шанси більше, ніж наприклад, наші близькі сусіди — поляки, литовські повстанці, або сербські четніки. Перспектива висадження балканського десанту союзників була таки можливою. Зупинення радянської навали хоча б на старих поверсальських кордонах чи довший і поважніший опір німців на східньому фронті давали українському визвольному рухові можливість відіграти певну роль хоч на частині своєї землі.

Але навіть за тих обставин, які виникли у висліді Другої світової війни, факт українського опору проти обидвох окупантів, кількарічна боротьба проти більшовиків — переможців Другої світової війни — створили для української нації капітал, на якому живуть і житимуть покоління. Нація не ставила ставку на одну карту: важливо, що крім київської і львівської національних рад, крім Українського національного комітету "за п'ять дванадцять" та Українською національною армією, що бажала позбутися в останню хвилину німецького тавра, була Українська повстанська армія, була Українська Головна Визвольна Рада, яка продовжила нашу боротьбу проти окупанта на десять років та надихнула наступний етап боротьби культурних діячів і правозахисників. Без них ми б залишилися як білоруси, з їхньою Центральною Радою Р. Астроуського, яка постала в Менську з дозволу німців перед вступом радянського війська і з німцями й залишила Білорусь. Якби ті борці, які залишилися на рідних землях і більшість з яких загинула чи десятки років нидіє в ГУЛазі, разом з нами вирвалася б на еміграцію, вони б напевно стали такими самими обивателями, як і ми, та мало що внесли б в українські змагання до волі та державности. Однак, в обставинах, в яких ці борці реально опинилися, вони заповнили цілком певний вакуум одного чи й двох поколінь боротьби нації за перетривання. Завдяки УПА й УГВР український народ лишився на стійці там, де інші відходили. Він продовжив європейський рух опору і продовжив його гідно!

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

НІМЕЦЬКА ОЦІНКА УКРАЇНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Роман Ільницький

1983 р. з'явилися на українському книжковому ринку два томи звітів німецьких поліцейних і військових розвідувальних органів про протинімецький і протибільшовицький рух опору в 1942-1945 рр. Матеріал зібрав і упорядкував Тарас Гунчак. Обидва томи надруковано у серійному виданні *Літопис Української повстанської армії* в Торонто за редакцією Євгена Штендери.¹

Дякуючи їх зусиллям дослідники історії України тієї доби вперше мають нагоду ознайомитися з поглядами на українську визвольну боротьбу з німецьких джерел. Дотепер українські й неукраїнські історики та публіцисти користувалися переважно українськими матеріалами, а від 1973 р. деякими польськими, що їх упорядкували Антоні Щесняк і Веслав Шота у праці *Дорога нікуди*.² На жаль, ця книга малодоступна, бо швидко після її появи польська влада заборонила її поширювати в Польщі й за кордоном.

Впровадження німецьких документів у науковий обіг має першорядне значення для історії України періоду Другої світової війни і перших років після її закінчення. Вони дають змогу об'єктивніше й повніше оцінювати події та явища того часу, поскільки ще й нині, 40 років пізніше, деякі з них є досить контроверсійними як для самих українців, так і для сторонніх авторів. Обидва томи мають 393 сторінки друку, з того перший том 186, а другий 207 (не враховуючи індексів, резюме тощо). Недоліком обидвох томів є те, що в зібраному матеріалі є поважні прогалини. Наприклад, нема ні одного звіту за 1941 р. (крім двох загальновідомих укра-

---

1. *Літопис Української повстанської армії*, т. 6: "УПА в світлі німецьких документів" (Книга перша: 1942 — червень 1944); т. 7: "УПА в світлі німецьких документів" (Книга друга: червень 1944 — квітень 1945) (Торонто: В-во "Літопис УПА", 1983), відповідно 256 та 272 стор. (далі: *Літопис УПА*).

2. Antoni B. Szcześniak, Wiesław Z. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce* (Варшава: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. Wojskowy Instytut Historyczny, 1973), 586 стор.

їнських документів перед Другою світовою війною, перекладених німецькою мовою),³ хоч було б дуже цікаво довідатися, як німці оцінювали такі події того часу, як проголошення відновлення української держави у Львові 30 червня 1941 р. та створення Української Національної Ради в Києві в листопаді 1941 р.

Документація за 1942-1944 рр. також неповна. Німецька нумерація звітів наводить на думку, що багато з них не надруковано в двотомнику. Звичайно, це не вина впорядника, а сталося це тому, що або вони не збереглися в німецьких архівах, або не вдалося їх розшукати.

Все таки в зв'язку з названими тут недоліками, висновки, про які подано в кінцевому розділі цієї статті, не можна вважати остаточною. Може доведеться їх доповнювати або й міняти в міру того, як з'являтимуться нові документи.

Як відомо, український рух опору в перші роки Другої світової війни був представлений трьома різними й незалежними організаціями: ОУНБ, "Поліською Січчю" під проводом Тараса Бульби-Боровця і ОУНм. У цій статті буде мова про останню з них, ОУНм. Про дві інші розкажуть окремі статті, що будуть надруковані в наступних числах журналу.

Німецька поліція про ОУНм

Як уже сказано, український рух опору досліджували й борювали німецькі поліцейні та військові розвідувальні органи Sicherheitspolizei — SP [СП], Sicherheitsdienst — SD [СД], Abwehr, Fremde Heere Ost та різні їхні підвідділи. Важливо відзначити, що в той час, коли український рух опору лише народжувався, ним займалася тільки поліція. Коли ж він зміцнів і став поважним військовим фактором у війні між Німеччиною і Москвою, то поліція відійшла в тінь, а головну роль перебрало на себе військо. Можна здогадуватися, що це сталося тому, що німецьке військо хотіло використати сили УПА в боротьбі з Червоною армією зокрема тоді, коли німці залишили Україну й боронилися на теренах Польщі та Чехо-Словаччини.

Перший поліцейний звіт про ОУНм, позначений числом 4, подає місце звітування Берлін і має дату 22 травня 1942 р. В українському перекладі він звучить так:

Шеф СП і СД на Україні звітує, що після ув'язнення деякого числа прихильників Мельника в Києві діяльність його руху не виявляє

---

3. "Меморіал А. Мельника до німецького уряду від 14 квітня 1941 р." і "Постанови II конгресу ОУНБ", Краків, 1941.

тенденції до зростання. Захоплено більшу кількість нелегальної літератури. В ній здебільшого цитуються уривки з меморіалів, висланих раніше до німецької влади з невиправданим наріканням, що німці ставляться до українців погано.

В наслідок поліційних заходів в Києві [йдеться про арешти членів ОУНм, проведені в січні 1942 р. в зв'язку з розгромом Української Національної Ради — *Р. І.*] одна частина учасників руху Мельника ймовірно повернулася до Львова, хоч з другого боку маємо інформацію, що група Мельника у Львові робить заходи, щоб знову нелегально відрядити більшу кількість своїх людей в Україну [Львів у той час уже був прилучений до Генеральної Губернії — *Р. І.*].

Нелегальна організація Мельника в Харкові і в інших місцевостях складається [не з місцевих людей], а з прибулих туди емігрантів із Західньої України, а в тому також із перекладачів, які працювали й далі працюють у німецьких урядових установах.

Маємо відомості, що прихильники Мельника інфільтрували місцеві організації "Просвіти" та що вони намагаються здобути впливи на Церкву. Наша оцінка "Просвіти" не є однакова. Покищо видано розпорядження, щоб не давати дозволу на організування дальших її відділень.⁴

Один місяць пізніше (19 червня 1942) та сама служба в Берліні у звіті ч. 8 інформувала:

23. V. 42 у Києві перехоплено 13-ту листівку руху Мельника в накладі 190 примірників. В ній говориться про діяльність українського націоналіста Миколи *Міхновського*. [...]

Кількість членів апарату руху Мельника останнім часом збільшилася. Стверджено, що члени тієї організації нелегально доставили для населення харчові продукти.⁵

25 травня "Просвіта" в Харкові плянувала відкрити виставку, присвячену [С.] Петлюрі, але дозволу на це не дано тому, що на чолі "Просвіти" стоять члени руху Мельника. Не дозволено також створити допомогову організацію жінок, поскільки ініціатива до її постановки вийшла від мельниківців.

До Райхскомісаріату Україна нелегально привезено газету *Сурма*, що є органом Організації українських націоналістів. В ній між іншим написано: "Хоч чужі сили намагаються знищити нашу національну єдність і силу, все таки українське питання залишається найважливішою справою на Сході Європи". А в іншому місці читаємо: "В момент вирішальної боротьби за долю європейського Сходу не знайшлося місця в ній для українців, хоч вони мають найбільше моральне право на це, бо вже двадцять років ведуть боротьбу проти червоної Москви".⁶ Або: "Українці не будуть боротися за чужі інте-

---

4. *Літонус* УПА, т. 6, стор. 47.

5. В час війни харчі видавалися тільки на базі державних приділів.

6. Це натяк на те, що німці не дозволили створити українську армію.

реси як найманці чи новітні тірольці Сходу. Вони стануть до боротьби, щоб здобути право на самостійне політичне життя". А в кінці: "Нам ніхто не подарує української суверенної держави. Ніхто не дасть нам її добровільно. Це є справа всіх українців, їх гідної постави, їх праці, жертвості, повної посвяти боротьбі. Боротьбу треба продовжувати так довго, аж поки з крові, з незламної волі й сили українського народу, з його духової настанови та його дій не постане самостійна українська держава. Наша сила захована в нас самих".⁷

У звіті від 3 липня 1942 р., ч. 10 читаємо:

Якоїсь більшої й особливої діяльності руху Мельника впродовж останніх місяців не виявлено. Створюється враження, що цей рух має тільки незначний зв'язок з народом (Landbevölkerung).

В Києві з'явилася 26 квітня 1942 р. лєтучка ч. 14 [...] накладом 170 примірників, а листівка ч. 15 від 3 травня 1942 р. накладом 368 штук. В першій мова про прикмети характеру [українського націоналіста — Р. І.] та про засади його життя, а в другій пропагуються кличі руху, зібрані в 24 точках.⁸

У звіті ч. 16 від 14 серпня 1942 р. говориться:

... ОУН — група Мельника намагається надати собі назовні характеру поміркованої націоналістичної організації, хоч насправді на неї треба дивитися як на рух Бандери, якщо брати до уваги її мету та програму. Її спроби представити себе лєояльною до німців можуть виявитися ще небезпечнішими, ніж прямий і відкритий виступ організації Бандери. Останнім часом рух Мельника веде відкрити пропаганду проти Німеччини. В лєтучці, перехопленій у Києві, написано:

"Хай живе самостійна Українська Держава! Хай живе ОУН!

Хай живе полковник Андрій Мельник! Шевченко навчав, що тільки люди з живою кров'ю, відважні і горді, можуть вийти переможцями з боїв. Тому він картав тих, що схиляють голови перед окупантом. Нині ми йдемо на святу могилу над Дніпром. Там присягнемо перед безсмертним Духом, захисником українських революціонерів, що не спочинемо, аж поки не виконаємо його наказу, поки Україна не стане вільною, самостійною державою".

У висліді акції проти українського руху опору в районі Лубнів заарештовано 23 особи й перевезено їх до Кременчука. Інші 33 особи, що їх було затримано, випущено на волю.⁹

---

7. *Літопис УПА*, т. 6, стор. 48.

8. Там таки, стор. 51. Тут іде мова про обов'язковий навчальний матеріал для членів ОУН, виготовлений на початку 1930-их років, зараз же після постанови тієї організації.

9. Там таки, стор. 60.

У звіті від 20 листопада 1942 р. говориться:

... В заарештованого в Києві Василя *Кузьмика*, шефа пропаганди групи Мельника на східню Україну знайдено лист Константина *Горського* [справжнє ім'я Зенон Домазар. — *Літопис УПА*], що є керівником пропаганди всієї організації. В ній намічено напрямні, за якими слід вести пропаганду.

Кузьмик мав з собою також лист *Чигрина* (кличка *Барда*), провідника ОУНм на Волині. В ньому є нападки на німецькі окупаційні війська, сповнені великої ненависти. Там говориться, що німецьке визволення нічим не відрізняється від більшовицького.¹⁰

У звіті від 19 березня 1943 р. говориться:

В Умані [...] до наших рук попала лютючка *ОУН Мельника*, в якій між іншим говориться, що німецька окупація України може бути тільки тимчасова. В іншій листівці полковник Мельник звеличується як законний наслідник загиблого провідника [С.] Коновальця. ОУНм намагається з усіх сил здобути перевагу над ОУНб та приєднати її до себе. Це їй вже пощастило зробити в Кам'янці-Подільському та в Вінниці.¹¹

На цьому звітування про ОУНм припиняється на неповні півтора року. Щойно 1 червня 1944 р. знаходимо згадку про ту організацію, в якій вже не поліція, а військова розвідка пише про неї таке:

... Ця група під проводом львівського професора Мельника має свої організаційні клітини в районі Чортків—Волочиська—Крем'янець—Броди—Золочів. Вона розгортає діяльність за російською допомогою. Москва ймовірно пообіцяла Мельникові створити Велику Україну під протекторатом Росії. Ця партія має тісні зв'язки з радянськими бандами й поборює інші українські національні тенденції. Настанова її членів, що рекрутуються з соціальних низів, є радикально протинімецька. Цей рух, згідно з найновішими інформаціями, в основному злився з радянським бандитським рухом [...].¹²

Цю наскрізь фальшиву інформацію німецької військової розвідки можна пояснити хіба тим, що німці довгий час не виявляли зацікавлення ОУНм, а тому їй не мали про неї ніяких відомостей. Можливо, що якісь вищі військові інстанції несподівано вимагали звіту про рух Мельника й тоді на швидку руку спрепаровано таку нісенітницю, якою є цей документ.

---

10. Там таки, стор. 67.

11. Там таки, стор. 70.

12. Там таки, стор. 145.

Висновки

На підставі наведених тут інформацій німецьких розвідувальних органів про ОУНм, можна зробити такі висновки:

1. Підпільна організація ОУНм на сході України зформувалася в 1942 р. після того, як у січні того ж року німці заарештували в Києві, а згодом розстріляли в Бабиному Ярі її провідних діячів О. Чемеринського, П. Олійника, Олену Телігу, І. Рогача та ін. Більшість розстріляних були ініціаторами створення Української Національної Ради на чолі з Миколою Величківським, яка ставила перед собою завдання перетворитися на політичний центр України. Поскільки політику робили виключно німці-завойовники, вони не могли стерпіти такого українського "зухвальства" й тому покарали його ініціаторів смертю.

2. Діяльність підпільників не виходила поза рамки пропаганди загальноукраїнських визвольних кличів та ідеологічних принципів українського націоналістичного руху.

3. Крім підпільної праці, ОУНм робила спроби продовжувати традиції своєї легальної діяльності в товаристві "Просвіта" та в церковних організаціях.

4. ОУНм не плянувала й не зробила ніяких практичних заходів для створення свого власного збройного руху опору проти німців і більшовиків. Зате вона активно співпрацювала з Бульбою-Боровцем у зорганізованій ним "Поліській Січі" на Поліссі, а згодом, з кінцем 1943 р., багато її провідних осіб брали участь у боротьбі УПА. Згадати хоча б майора Ф. Польового (Поля), коменданта першої старшинської школи УПА (в якій навчалися також 16 юнаків, що їх туди спрямував О. Ольжич за особистим порозумінням із генералом Р. Шухевичем-Чупринкою), командира УПА майора М. Скорупського та ін. Шеф СД (німецької політичної поліції) на Галичині Вальтер Шенк згадує у своїх післявоєнних нарисах про українську політику таке: "Угрупування Мельника розчинилося цілковито, як здається, в УПА або ОУНр, і як самостійний політичний фактор воно не мало вже ніякого впливу, зокрема після арештів провідних людей цього угрупування (ці арешти провів берлінський спецвідділ «політичної поліції» [Sonderkommando SD]) (*Сучасна Україна*, Мюнхен, 22 [47], від 19 жовтня 1952 р.).

5. Німці мало цікавилися діяльністю ОУНм, поскільки вона не створила якоїсь поважної сили, яка загрожувала б німецькому володінню в Україні. (У звітах, надрукованих у рецензованому тут двотомнику, діяльності ОУНм присвячено лише 3 сторінки друку, в той час як про Бульбу-Боровця написано 18 сторінок, а про ОУНр — 72 сторінки; всі підрахунки є приблизні).

У висліді цих висновків постає питання, чому ОУНм відіграла тільки підрядну ролю в революційній боротьбі українського народу під час і після Другої світової війни? Здається, що найближчою до правди буде така відповідь: на чолі ОУНм стояли люди, які й за своєю психологією, й за своїм світоглядом не були революціонерами. Пригадаймо, що до ПУНу (Провід Українських Націоналістів) входили: Андрій Мельник, Олег Ольжич-Кандиба, Дмитро Андрієвський, Євген Онацький, Микола Капустянський, Осип Бойдуник, Володимир Мартинець, Зіновій Книш. Із усіх тут названих тільки Ольжич заступав революційну концепцію, а всі інші стояли на позиціях легальної боротьби. Ніхто з них не перейшов у підпілля. Всі вони жили легально, а деякі займали видатне становище в час німецької окупації (Мартинець був головою важливого в той час Літературно-мистецького клубу у Львові, а Книш працював у німецькому округовому уряді в Золочеві). Нічого дивного, що, маючи такий провід, усякі спроби з низів творити підпільну організаційну мережу й розгортати революційну діяльність не могли завершитися успіхом.

Можна тільки спекулювати на тему, якою була б політика ОУНм в тому випадку, якби не загинули у Києві згадувані у цій статті Чемеринський, Олійник, Рогач та ін. Це були особи з революційним світоглядом і темпераментом, які, спершись на великий авторитет Ольжича (що був заступником Мельника), могли перебрати ініціативу в свої руки й повести ОУНм шляхом революції. Відомо ж, що Ольжич послідовно заступав революційну концепцію й якраз тому був заарештований у 1944 р. та загинув у концентраційному таборі Заксенгавзен у висліді знущань над ним референта в українському питанні Головного управління Гестапо Вірзінга.

ДВА ГОЛОСИ

1

Юрій Луцький

Збірка нових і старих поезій відомої поетеси* заслуговує на нашу найближчу увагу. Не тільки тому, що в своїй цікавій і довгій передмові Богдан Рубчак опромінив її професорською аналізою не абиякої якості. Він розкриває нам майстерність поезії Наталі Лівницької-Холодної в усіх аспектах: ритмічній структурі, ліричному характері, тематиці, стилістичних засобах і визначає її місце в українській і європейській поетичній традиції. Все це виконане з притаманною йому легкістю та вдумливістю. Мабуть, сама поетеса була здивована, а може й вражена запоморочливою грою такої блискучої аналізи. Але Рубчак свідомий однієї істини: "Лівницька-Холодна — поетка ... всевладного особистого строю і настрою", — пише він. Її особистість виявляє себе в тому, що є позначкою великої поезії — в просторі.

Тут уже не допоможе передмова, треба зачерпнути з самого тексту. Простота поезій Наталі Лівницької-Холодної не "традиційна", а, можна б сказати, "модерна". Мабуть, тому поетка перекладала Роберта Фроста, в якого ця риса теж домінує. Все написане промовляє до читача своєю невишуканістю, відстоюється не як щось туманне, а прозоре. Клясичний спокій пронизує навіть її любовну лірику. Перлина її — перша збірка *Вогонь і попіл*, мабуть, унікальна в українській літературі, головню тому, що в цій літературі високоякісної еротики майже немає. Ерос, не забуваймо, був сином богині Афродіти і в західній літературі відіграв роль одного з полюсів людського життя. Він був тим, що греки називали "даймон" — елементом стихійности, закоріненої в нашій фізичній прирастаті, "що, як море". Для цього демона "шлюбна постіль — вся земля", і любовна гра — рівночасно тріумф природи і пересторога смерті. Любовна лірика досягає тут досконалої форми і в своїй суті універсальна, не національна, хоч поетці "сниться степ, український степ".

В другій збірці *Сім літер* домінує туга за вимріяною Україною. Носталгія переливається мелодійними ритмами, і надія й безнадій-

---

* Наталя Лівницька-Холодна, *Поезії, старі і нові*. Передмова Богдана Рубчака, обкладинка Петра Холодного. Нью-Йорк: Видання Союзу українок Америки, 1986. Замовляти: Ukrainian Women's League, 108 Second Ave., New York, NY 10003.

ність вражатимуть кожного читача-емігранта. Відвідини Гуцульщини в 1930-их роках тільки хвиливе дають забути "чужину — чорний льох". На роздоріжжях повоєнної Європи поетка далі відчуває, що "душа — сліпий мандрівник", якому не знайти дороги.

Але, на диво, хоч дорога веде ще далі від України — в Америку, тут, після хвилин, в яких "тривога все росте", приходиться перемога над вічним вигнанням. За останні двадцять років поезія Наталі Лівницької-Холодної досягає нових вершин. Тут уже панує в її словах самота й спокій, самопізнання й справжня релігійність. Дарма, що її слова буцім то "не грають, як колись". Екзистенціальна ситуація продовжується, тривога далі присутня, але невимовна ніжність все таки окутує світ. Лагідність переборює біль. Рідко коли збірка поезій починається й кінчається так надхненно.

2

Віра Вовк

Зібрані поезії Наталі Лівницької-Холодної охоплюють дорібок п'ятдесятьох років, від 1934 до 1985 р. З огляду на такий великий відтинок часу самозрозуміло, що не всі твори виявляють однакову якість, однак, усі дають враження сповіді багатогранної особистості, яка творить з внутрішньої потреби, незапрограмовано. З технічного боку ці вірші не спричиняють незвичних несподіванок: вони користуються традиційними ямбами, хорейми, дактилями й анапестами, часом розділеними цезурою ("Я пам'ятаю — гучали води" і подібне). Тільки де-не-де вірш ламає нормативність і стає живим тілом думки:

Руки твої продані!.. але думка, як птах,
попід стелю, через мури й димарі шугає,
сяде на камені, на гілці, на дротач
і слухає

як вітер проходиться гаєм.

Мова в поетки чиста й соковита, підсилена то рідкісними римами, то асонансами ("вулиці — скулиться", "черниця — присниться", "блискуча — кучера"), то алітерацією ("перед відчиненням у Вічність вікном", "вітер лиже леза трави" і т. д.). Часом вона вживає майже рим, майже асонансів, базованих на тільки одній наголошеній голосній, що надає віршові враження поетичної імпровізації. Цей термін не означає нічого від'ємного. Федеріко Гарсія Льорка мозольно працював над віршем, щоб надати йому вигляд спонтанно-імпровізованого, недотягнуто шкіцоватого. Це

немов техніка акварелі в порівнянні до техніки малярства олійними барвами. Верлібр іде далі цим самим шляхом.

У ранніх віршах Наталі Лівницької-Холодної помітна авра Олени Теліги й, може, Євгена Маланюка. Олена Теліга також уживала витончених, рідкісних рим і сюжетно була близька Наталі Лівницькій-Холодній.

Ти будеш воїн і муж,
Батько моїх дітей,
Вірністю спрагнених душ
Наше життя зацвіте.

Або:

І ждуть поля полків залізних,
і прагне крові знов земля.
Сама скривавлена і грізна
Марія їх благословля.

Ці пасажі перегукуються з "Вечірню піснею", "Поворотом", "Літом" і іншими поезіями Олени Теліги. В обох поетес подібний любовний і патріотичний патос, як і споєння антитез життя і смерті.

Однак тут не йдеться про якесь свідоме запозичення, радше про спільну духову атмосферу, в якій творила плеяда пражських поетів, з якими еднають авторку духові ниті.

В великій кількості поезій можна відчутти самостійність Наталі Лівницької-Холодної, її маркантний темперамент, що проявляється особливо в її любовній ліриці. Багато чого з еротичних поезій авторки на смерть перелякало б менш обдарованих поетес, бо в поезії все можна сказати, але треба знати — як. Наталя Лівницька-Холодна знає, як саме, тому її поетична еротика ніколи не вражає вульгарністю або трафаретністю. Трафарети з'являються в авторки дуже рідкісно ("весняні мрії", "сонце й пахощі весни", "блакитна неба далина"), зате часто знаходимо в неї образи, насичені прянощами дикої, майже варварської природи:

Чорний погляд твій гордий і злісний,
Ти не хочеш прийняти любов.
Та дарма, я гадюкою стисну,
Я візьму з твого серця всю кров.

Поетеса не приймає якихось розводнених почувань:

Між нами пристрасть або смерть,
Червоний шал чи чорна згуба.

Або:

І безкрила душа відважно
Вип'є знов, як отруту, гріх.

Тільки справжній поет може дозволити собі на такий відважний образ:

Голос ваш, наче спів, заколише,
І присниться кривавий кошмар.
Будуть гинути в полум'ї хати,
Будуть маски кривавих облич...
На татарський аркан вас піймати б,
Волочити б за коси у ніч!

Увесь час відчуваємо, що ці особисті поезії відслонюють психологічні відтинки чи пак емотивні коливання дуже плодovитої підсвідомости, яка не мусить бути філософсько послідовна, коли раз молиться, раз потопає в розпуці (до речі, в Шевченка це також помітне). Тут не йдеться про філософію, тільки про поезію, а безперечно Наталя Лівичька-Холодна — поет. Вся її творчість — розгортання почувань і мислей, без порядку, без шукання глибших структур, так, наче хтось гортає в щоденнику. Виняток становить збірка *Сім літер*, присвячена Україні, де читач знаходить тематичну тяглість.

Гама почувань, якою обдаровує нас авторка, справді широка й складна, часто навіть антетична, як про це вже була мова. Коханння переходить у пристрасть, у любовний шал, у гріх, у кару, в каяття, в покуту, в страждання, в відчай. Рідний край перетворюється в пекло війни, в розбиті сподівання державности, в тривогу, в чужину, в відчуження, в тугу. А ще відчай перемішується з молитвою, любов — з ненавистю, життя — зі смертю, гнів — із жалем, суд — з ласкою, віра — зі зневірою.

Авторка довіряє своїй ворожбитності й моделює слова мов віск теплою долонею. Її річка: "І під мостом зелені хвилі — вдяглися в холод і метал"; небо: "одягає синю ризу"; земля — "мати повногруда"; сльози: "все сказане й недописане — висне на кінчиках вій"; спомин: "весь дім стояв... мов рана незагоєна"; ніч: "місяць — мов татарський ніж, і міряє удари серця тиша"; відповідь: "вітрами помножена над жовтим морем нив"; перемога: "і на місяці десь загнуждаю — відьму й чорта, як пару кобил".

Можна б цитувати багато таких місць; вони свідчать про зрілість цієї поезії, яку слід поставити стилем і сюжетом в українській літературі десь між Оксаною Лятуринською й Ліною Костенко.

На постійний мотив самотности й дождання смерти можна б відповісти поетці її власними рядками:

Але самотність — це безмежність, це воля,
це поклик безсмертя — не забуття,
це шлях перекотиполя
через незбагненність життя.

Камінський, Анатоль. КРАЙ, ЕМІГРАЦІЯ І МІЖНАРОДНІ ЗАКУЛІСИ. Передмова Дарії Ребет. Манчестер—Мюнхен—Нью-Йорк: Видання Політичної ради ОУНз, 1982, 264 стор.

Наприкінці 1982 р. на еміграції з'явилася нова книжка А. Камінського, автора раніше виданих *До перспектив нашої політики* (1977) і *Яка орієнтація* (1981), під назвою *Край, еміграція і міжнародні закуліси*. Її поява є дуже позитивним явищем у нашому еміграційному політичному житті, бо, на жаль, до сьогодні в нас дуже мало книжок з політичною проблематикою боротьби за відновлення української державности. Більше з'являється белетристики або спогадів.

Про конечну потребу висвітлення та аналізу нашої визвольної політики говорить ще те, що, поперше, ми є нація, котра покищо є лише в дорозі до відновлення державности; подруге, на рідних землях якраз на ці теми забороняється писати. Тому потрібно вітати появу книжки Камінського, а видавництво заслуговує на подяку за корисну ініціативу.

Як каже вже сам заголовок, автор у цій книжці обговорює кілька тем, пов'язаних з однією ідеєю — проблематикою боротьби за українську державу. Характеризуючи московсько-радянську політику в Україні в її господарських, національних і політичних аспектах, автор, доцільно й уміло цитуючи різні джерела, насамперед підрадянських авторів, доходить до висновку, що ворог систематично, продумано й жорстоко проводить русифікацію українського народу. Автор слушно пише про те, що Москва вживає різні підступні та рафіновані методи, щоб розв'язати економічні та національні проблеми імперії, що є її Ахіллесовою п'ятою. Вона намагається розв'язати ці питання шляхом подвійної бухгалтерії та подвійного компромісу, сполучаючи політичні завдання перемішування та русифікації населення з суто економічними, перекидуванням частини ресурсів із Сибіру, чи радше з азійської частини імперії, до її європейської частини, а європейську робочу силу — на схід, для розбудови нових промислових центрів.

Автор чітко підкреслює проблеми та труднощі, котрі не змогли задовільно розв'язати московські можновладці як у передвоєнні часи, так і на новому етапі після Другої світової війни. Хоч лише частково, але досить правильно та справедливо наводить він приклади праці наших перевертнів та пристосуванців, котрі відіграють ганебну ролю не лише в матеріальній експлуатації України, але й у русифікуванні її населення, а особливо в моральному та фізичному переслідуванні й нищенні національної культури та українського духу. На це питання — ролю наших яничарів

у русифікації українців — звернули так само увагу й чужі автори, наприклад, у своїй книжці *The Russians* (Росіяни) Г. Сміт.

Автор обговорює в різних аспектах ставлення еміграції до краю й краю до еміграції, напочатку вказуючи на те, що це ставлення "не є загальне й абстрактне, але дуже конкретне, політичне питання", слушно підкреслюючи роль еміграції, котра повинна, між іншими завданнями, служити мостом між краєм і світом, в якому живе еміграція. Ця роль полягає в тому, щоб, з одного боку, бути речником-оборонцем, як також носієм ідей і проблем краю, а, з другого боку, бути його зовнішньою допомогою не лише в матеріальному, але передусім у духовому сенсі. В книжці висвітлені різні періоди й відтинки, різні еміграційні середовища в їхніх стосунках між собою та з краєм. Це досить великий матеріал, але в книжці він зачеплений лише побіжно, можливо тому, що автор намагається бути неупередженим і безстороннім в намаганні логічно й об'єктивно висвітлити проблеми поділу між різними угрупованнями націоналістів зрозумілою сьогочасному українському суспільству мовою.

Дуже цінною частиною книжки Камінського є дискусія про роль еміграції та засоби виконання її інформативно-політичної роботи. Для цього він доцільно та вдало наводить цитати з твору Б. Галайчука *Нація поневолена, але державна*:

Оборона самостійности і соборности в міжнародній політиці — це одно поважне завдання, яке українська еміграція може виконати в рамках українських визвольних змагань; рівночасно це завдання специфічно еміграційне. ... Не вистане писати і говорити про нашу справу, слід заповнити всьому написаному і сказаному належний рівень. ... Аргументи, на яких ми ґрунтуємо наші домагання самостійности й соборности, мусять бути не лише сильні самі собою та згармонізовані, але й переконливі для тих, хто є предметом нашої зовнішньо-політичної роботи. Заналізувати спосіб думання їх середовища та вчутися в нього, звільняючися від національного суб'єктивізму, це передумова успіху (стор. 156).

Вищечитоване я вважаю дійсно святою правдою, що її повинні не лише зрозуміти, але й практикувати всі, хто починає діяльність на зовнішньополітичному відтинку. Про цю тематику часто писав і сам Камінський, бо без розв'язання таких питань не можна дійти до успіху, а не розуміючи цього, можна зашкодити українській визвольній справі.

Про це я писав не тільки в нашій крайовій пресі, але й в європейській і американській; особливо багато говорив про це полякам, як у газеті їхнього еміграційного уряду в Лондоні, так і в суспільно-громадській пресі в Торонто, що є осідком польського Світового Конґресу. Також звертав на це увагу голів Світового

Конгресу Вільних Українців (СКВУ) та управи Українського Конгресового Комітету Америки (УККА).

Мене дивує, чому вони досі не можуть зрозуміти, що головним мотивом і панівною засадою політики західних союзників, особливо від Ялти та Потсдаму, була і є ідея стабільності та рівноваги сил в Європі через її центрально-східню частину, а в кінцевому розрахунку й в усьому світі.

Я писав, що смішно говорити чи писати про розчленування Російської імперії, що її пляново й навмисне зміцнили союзники задля далекоюсяжних плянів й угод стабільності та рівноваги сил, коли ми одночасно не задумуємося над тим, чим і як той потенціал, що ним уявляється щільно централізована Російська імперія, можна й треба заступити?

Про ці проблеми чітко й виразно писали й А. Тейлор (Taylor), і Дж. Кеннан (Kennan). Вони ж саме й є творці союзницької політики стабільності та рівноваги сил, яка, не зважаючи на численні недосконалості та недотягнення, дала від 1945 р. мир.

Версальський мирний договір, базований на інших засадах, виявився цілком непрактичний. Це знаменито доказав Тейлор у своїй *Історії 20 століття*. Він там писав про те, що Центрально-Східня Європа, а насамперед Польща були причиною нестабільності в Європі, а тому й причиною Другої світової війни. В своїх статтях і листах до СКВУ та УККА я про це писав і наголошував, щоб ми про це завжди пам'ятали, формулюючи нашу зовнішню політику. Я звертав увагу на те, що союзники створили балайс і рівновагу сил, щоб за всіляку ціну не допустити до Третьої світової війни, котру евентуально міг би виграти лише Китай. Чейже цього однаково не хочуть і панічно бояться як західні країни, так і Російська імперія.

Тому єдиний вихід, який я бачив з нашого становища, для мене полягав у створенні стабільності в Центрально-Східній Європі якраз і передусім шляхом порозуміння двох найбільших народів цього терену — України та Польщі. Здається, що цей підхід є зовсім логічний, природний і самозрозумілий, однак, на жаль, його всі замовчують і майже нічого не робиться на наших верхах для його реалізації. Вороги цього порозуміння як у нас, так і в поляків, використовують нашу звичку й схильність дивитися й думати радше назад, минулими, віджилими категоріями, ніж плянувати майбутнє.

Про брак належно опрацьованої нашою еміграцією програми пише на стор. 211 і Камінський:

Ця програмова бідність еміграції увипуклюється ще виразніше на фоні програмових досягнень Краю, які є в багатьох відношеннях досить імпозантні, зокрема, якщо врахувати труднощі, брак джерел

та інші перешкоди, які існують для такої творчої праці на Землях. Не зважаючи на це, Край значно просунув українську політичну думку вперед в обох періодах: революційно-підпільному й самооборонному. ... Але тим не менше вже найвища пора, щоб еміграція, користаючи з крайового доробку, доповнила його, опрацювала, дала що слід від себе та включилася у процес програмового формування української державницької думки.

На мою думку, книжка Камінського має дещо важку мову. Мабуть, головно через довгі речення. Бракує на кінці покажчика, а це трохи знижує якість, бо доброю книжкою користуються не раз і в такому випадку потрібно полегшити знаходження потрібного матеріалу.

Та попри це книжка Камінського має велику вартість і вносить цінний внесок у боротьбу за українську державність. Це є вартісний початок для нашої сьогочасної політичної думки. Вона стане допомогою всім тим, котрі цікавляться українським зовнішньополітичним відтинком, і є особливо своєчасною.

Можливо, що завдяки таким працям відбудеться процес з'ясування взаємин націоналістичних середовищ, дасть поштовх до порозуміння між ними. Неможливо, та й непотрібно, щоб вони перестали по-різному думати й мали різні погляди та методи політичної діяльності, але є конечним довести в нас до стану, коли ми почнемо шанувати пам'ять про кожну жертву, становище та конструктивну працю кожного патріота, котрий, хоч і на різних відтинках, у різних середовищах, у різній формі вкладає свої сили в ім'я ідеї відновлення української державности, за звільнення українського народу. Того народу, що переніс муки й терпіння жорстокіші, ніж описані Данте, та пролив море крові й сліз насамперед від жорстокого загарбника зі Сходу.

Я пригадую свої розмови з патріярхом Йосифом Сліпим на авдієнціях 1974 та 1979 рр., коли він з жалем говорив про те, що дуже бажав би порозуміння між тими, що люблять Україну. Оповідав він про свої намагання звести всіх до одного гурту задля ефективної боротьби зі спільним ворогом, нарікаючи зі смутком, що вони зійшлися, та не зуміли порозумітися й знайти можливості для конструктивної співпраці та боротьби проти лютого й підступного ворога, котрий нищить однаково жорстоко всіх українців незалежно від переконань. Можливо, врешті, знайдуться три мудреці, які сповістять про те, що вони з любови й пошани до терплячого українського народу вирішили простити один одному те, що було між ними, й далі вже в порозумінні продовжуватимуть нашу боротьбу за державність аж до переможного кінця.

Т. Яцкевич

ТОРОНТСЬКІ НОВИНИ 1985 РОКУ

Оксана Бризгун-Соколик

22 січня

Посол парламенту провінції Онтаріо Юрій Шимко подав на розгляд пропозицію, яка б зобов'язувала провінційний уряд щорічно підписувати Деклярацію незалежності України та інших поневолених народів. Пропозицію прийнято односторонньо. Отже, 22-ого січня 1985 р. о 12 год. в полудень у перший раз в історії провінції Онтаріо її прем'єр Вілліам Дейвіс у своїй канцелярії підписав Деклярацію незалежності України в присутності представника Світового Конгресу Вільних Українців М. Барабаша, владики Ізидора Борецького, о. протоієрея Петра Бублика, колишнього міністра Івана Яремка, міністра Миколи Лелюка, послів провінційного парламенту Шимка, Л. Калини, голови Провінційної ради Комітету Українців Канади (КУК) П. Глібовича та голови Торонтського відділу КУК Я. Соколика.

Підписання Деклярації було частиною святкувань Свята соборности та незалежності України. Крім того, мер Торонто Арт Еглтон проголосив "Український тиждень", і в присутності мера відбулося святкове піднесення українського прапора перед міським ратушем, де він майорів цілий тиждень. З цієї нагоди влаштували також бенкет, на якому виступили з промовами парламентаристи. Бенкет скінчився концертом. Імпрези підготували члени Торонтського відділу КУК.

Шевченківський концерт

3-ого березня в Массі Голл, у найкращій за акустикою залі Торонто відбувся величавий Шевченківський концерт. Концерт влаштував Торонтський відділ КУК у співпраці з Мистецькою радою КУК. У концерті взяли участь повний склад Канадської симфонічної оркестри, Український оперний хор Канади з 70 учасниками під диригуванням колишнього диригента Київської опери Володимира Колесника та учасники театрального ансамблю "Заграва" Надя Ковальчук та Юрій Бельський. Портрет Шевченка, прикрашений блакитно-жовтим шовком, що спадав, ніжно переливаючися, красувався поруч з золотою лавровою гілкою на задній

стіні сцени. Портрет вміщено так само на афіші та на програмці концерту. Знамениті афіші та декорація сцени мистця Володимира Беднарського.

Програма почалася "Заповітом" Шевченка на музику Гладкого—Стеценка, після чого виконано "Українську симфонію" М. Калачевського, "Реве та стогне Дніпр широкий" для хору та симфонічної оркестри на музику Д. Крижанівського — Ю. Фіяли, "Вечорниці" з опери *Катерина* М. Аркаса за мотивами Шевченка та частини 3 і 4 кантати С. Людкевича "Кавказ" для хору та симфонічної оркестри. Мистецьке слово "Холодний яр" виконала Надя Ковальчук, "Проповідь Благодичного" з поеми "Гайдамаки" — Бельський. Концерт був надзвичайний, він зробив на присутніх колосальне враження. Оперний хор був дуже добре підготований. Його характеризують ідеальна зіспіваність, дисципліна, чіткість виконання, великий динамізм, виразна дикція. Разом з диригентом учасники хору творять інструмент, що відчуває та вміє передати зміст, стиль, нюанси виконуваних творів. Шевченківський концерт такого рівня повинні пережити всі осередки Канади та Америки.

Концерт Бортнянського

25-ого липня в найбільшій концертній залі Торонто Рой Томсон Голл відбувся концерт творів Дмитра Бортнянського, присвячений 1000-літтю хрищення України. Програму концерту виконав спеціально створений Ювілейний хор Фундації тисячоліття хрищення України, і це був його перший виступ. Диригував Колесник.

Фундація 1000-ліття запланувала виконання повної збірки духовної музики Бортнянського, його концертів для хору. 44 хористи репрезентують різні міста Америки та Канади — Колесник переслухував зацікавлених та підбирав тембри голосів. Диригент досягнув у хорі чудової співзвучності голосів, які зливаються, створюючи оксамитно-теплий звук. Велике число хористів — професійні співаки, музики чи довголітні учасники хорів. Частина з них — неукраїнці, але всі виразно та правильно вимовляють слова тексту. 19 хористів виконували також сольові партії. На цьому концерті хор виконав перші 18 концертів, які також записав на платівку. Наступні 17 концертів можна буде почути на концерті в Рой Томсон Голл 27-ого липня ц. р.

Це перший раз у світі буде записано всі 35 концертів Бортнянського на платівках, і перший раз на платівках він буде поданий як українець. Досі записано кілька вибраних концертів разом з іншими композиторами в СРСР, де Бортнянський подається як "російський" композитор. Твори виконано на підставі оригінальних текстів, копії оригіналів знайдено в Британському музеї в Лондоні.

Дотепер виконували твори Бортнянського з повної збірки, впорядкованої П. Чайковським (видання Юргензона, 1881), в якому є деякі відходження від оригіналу.

Концерт мав колосальний успіх, твори Бортнянського виконано гарно, в доброму стилі, з відчуттям настроїв.

20-ліття хору «Веснівка»

Дівочий хор "Веснівка" Курсів українознавства при Церкві Св. Миколая zorganizувала й далі веде Квітка Зорич-Кондрацька, випускниця Музичного факультету Торонтського університету. В хорі тепер співають переважно колишні студентки курсів. Хор співає під час богослужб у Церкві Св. Миколая. Він виступав з концертами в Канаді, США, Європі, накрутив 4 платівки. В 1973 та 1979 роках хор поставив змодернізовану оперу М. Лисенка *Коза-Дерева*. У Всеканадських хорових конкурсах СіБіСі в 1982 і 1984 роках хор "Веснівка" дістав перші нагороди.

20-ого жовтня м. р. в залі Мистецького центру Сент-Лоренц відбувся концерт, яким хор відзначав своє 20-ліття. Заля була заповнена, забракло квитків. У програмі взяли участь оперні співаки сопрано Роксоляна Росляк і тенор Ед Іванко. Хорові акомпанювала Зеня Кушпета, солістам — Лариса Кузьменко. В цікавій програмі учасники виконали вперше твори молодих композиторок Зені Кушпети та Лариси Кузьменко.

Найкращою частиною програми був уривок з недокінченої опери М. Леонтовича "На русалчин великдень" за участю обидвох солістів. Декотрі частини — в обробці М. Скорика та М. Вериківського. Настрій твору передано щиро й вповні, уява малювала декорації, дію, драму...

Крім згаданих уже творів, на концерті ще виконано композиції Бортнянського, М. Фоменка, Г. Майбороди, Ф. Надененка, В. Івасюка, Лисенка, Людкевича та ін. Концерт був великим успіхом "Веснівки". Хор відзначається музичною дисциплінованістю, чіткістю виконання, доброю дикцією, приємним звучанням, музичною інтерпретацією.

Дебют Марка Сабата

14 та 15 грудня в концертній залі Рой Томсон Голл відбувся виступ симфонічної оркестри під диригуванням Ньютона Вейленда з Бостону. Разом з оркестрою, що виконала твори класичного репертуару, виступили скрипалі-солісти: 20-літній дебютант Марко Сабат (нар. у Кіченері, Онтаріо) і Керол-Лін Фуджіно. Солісти виконали тричастинний концерт А. Вівальді для двох скрипок з оркестрою.

Виконання було знамените, стильове та точне, відзначалося музичною ширістю. Захоплена публіка домоглася позапрограмового виконання. Молоді скрипалі виконали "Наварру" Пабло-Мартіна Сарасате для оркестри й двох скрипок, технічно складний твір, з такою ж легкістю та успіхом. Місцева англомовна преса написала на виступ позитивну критику. Обидва скрипалі — студенти найліпшого скрипаля Канади Степана Старика на Музичному факультеті Торонтського університету.

П'єса «Дуель»

3 і 4 лютого в залі Українського народного дому місцева студентська й новоприбула з Польщі молодь, організована в "Українському авангардному театрі", поставила п'єсу *Дуель*. П'єсу написав Марко Стех, нещодавній імігрант, який сам її режисерував та виконував у ній одну з ролей. П'єса відтворює конфлікт ілюзії та реальності. Це внутрішній конфлікт людини.

"Він" і "Вона" — безіменні. Може тому, що їхня проблема — така загальна: подружжя розлітається... Життя їхнє порожнє, без змісту, без мети, таке, як і їхніх друзів, що їх відвідують... Під час банального прийняття приходить "гість", якого бачить тільки Він, і кидає рукавичку — викликає на дуель. За всі провини безідейності, порожнього життя... Він переживає дуель із собою. Увісні його судять. Його? Та ж Він інакше називається. Але це не має значення. Який буде вислід суду? Приятелі хочуть такий, вороги — такий, а справедливості — годі шукати.

З'являється Вона. Чарівна, як колись... та ні. Це тільки в уяві. В дійсності, в щоденному житті вона інакша. Що ж є життя? Мрія? Уява? А може вміння реально дивитися на світ і старатися знайти кожного дня, тепер, що є найкраще? Душевна боротьба — тяжка, врешті, позитиви перемагають. Приходить ранок. Він пробуджується, готовий іти на виклик, на дуель. І відчув, що своїм рішенням став новою людиною. Ніби переродився й хоче шукати нового в житті. Вона це бачить, радіє й хоче також міняти стиль свого життя. Доля їй кидає рукавичку...

В головних ролях виступали: Він — Іван Набережний, Вона — Орися Ганушевська, Граф — Стех, Суддя — Андрій Перекліта, Прокурор — Роман Ващук і ін.

П'єсу цікаво написано, цікаво виконано. Актори з'являються на сцені, перед сценою та між публікою. Джазова та класична музика, що раптово міняється, як і дискове світло, підсилюють душевну роздвоєність, вагання. Режисер використав хор (у грецькому стилі), який співом доповнював дію. Виконавці — молоді здібні люди з доброю мовою, повні ідей та ентузіязму, внесли

сучасне до нашого театру, внесли творчу радість до нашої громади.

Дуель поставлено тричі перед заповненою заллю. П'єса кінчається не традиційними уклони акторів, а радісним "На здоров'я!" з шампанським, яке актори розносять глядачам...

У виставі взяло участь 17 акторів, у музичній частині — 13 молодих людей: 6 хористок, піяніст, гітарист, бандурист, цимбалісти, флейтист. Декотрі частини — оригінальні композиції (автори — Адріян Івахів, Єфрем Стефанюк). Декорації зробив Нестор Микитин.

Стех безперечно має талант, ідеї і, якщо наполегливо працюватиме над мовою та драматургією як літературним жанром, може виб'ється в добрі драматурги.

«Заграва» в багатокультурному фестивалі

Український театральний ансамбль "Заграва" цього року також брав участь у 14-річному багатокультурному театральному фестивалі, що відбувався від 15-ого жовтня до 10-ого листопада. "Заграва" поставила комедію Бориса Будного *Viva, Бойко!* Головною особою є старший пан, який виграв гроші в л'ютерії. Він вирішує вдавати з себе мертвого, щоб побачити, як родина реагуватиме на його смерть та гроші, які лишаються після нього.

У фестивалі, в якому брало участь 18 театральних ансамблів, "Заграва" здобула за виконання комедії чотири нагороди й кілька учасників висунуто кандидатами на здобуття відзначень. Актор Володимир Довганюк в ролі Бойка дістав нагороду за найліпше виконання головної ролі, Марія Левицька — за костюми, акторок Олександрю Микитенко та Лілю Лозинську нагороджено за виконавську майстерність. Висунуто кандидатами на здобуття нагород Марію Левицьку — як найліпшого режисера, Степана Приймича — як найкращого технічного координатора. Ансамбль "Заграва" в цілому відзначено також двома нагородами — "За визначні досягнення в сценічній інтерпретації образу" та "За визначні досягнення в постановці".

Нагороди вручали на спеціальному вечорі вручення нагород (Award Dinner) у театрі Лаймлайт 25-ого листопада. "Заграва" працює в Торонто вже 33-ій рік.

Блайтський фестиваль

В містечку Блайт (Blyth), недалеко від Торонто, відбувався від 21 червня до 14 вересня Блайтський театральний фестиваль. Фестиваль є членом професійної асоціації канадських театрів і

його працю підтримують фінансово провінційний і федеральний уряди. Театр ставить п'єси виключно канадських авторів, багато п'єс написано спеціально для цього театру. В 1985 р. це вже був 11 сезон фестивалю і виконано за чергою п'ять п'єс. Заля на майже 500 осіб була постійно заповнена.

Однією з п'єс була п'єса Теда Галая *Прімровз скул дистрикт ч. 109*. В програмі написано: "... Тед Галай, драматург з Ванкуверу, українське коріння якого потягло його, а з ним і його глядачів, через усю Канаду, в багату етнічну спадщину...". П'єсу написано цікаво, дуже добре поставлено, 11 акторів говорили з соковитим акцентом, але найзнаменитішою була мова "бабуні" — Марґарет Бартон з Англії. Тяжко було повірити, що актори не знають української мови! По виставі ми дізналися, що з ними працював сам Галай.

Дія відбувається в малому українському поселенні на заході, у вересні 1930 р. В школі чекають на нового учителя. Приходить молода вчителька-українка, яка швидко завойовує симпатії дітей, але батькам тяжко й подумати, що молода, та ще й жінка, вносить свої нові порядки... П'єса повна тепла, мрій і надій нових поселенців. До неї включено українські коляди на шкільному різдвяному концерті, бабуні співають "Многая літа" і т. д. П'єса пройшла з великим успіхом і в літньому сезоні 1986 р. її будуть виконувати в Манітобському театрі. Одночасно у Ванкувері виконували найновішу п'єсу Галая *Цимбали*, а пізніше вона була окрасою сезону у Вінніпезі.

Державне відзначення «Орденom Канади»

28-ого квітня торонтська громада відзначила мистецькою програмою та прийняттям Євгенію Пастернак, директорку пансіонів імені І. Франка в зв'язку з відзначенням її нагородження найвищою державною відзнакою Канади — Орденom Канади. Нагороджена одержала нагороду на спеціальній церемонії в Оттаві особисто від генерал-губернатора Канади Жанни Совé. Євгенія Пастернак дістала таке відзначення від держави за заслуги та працю в ділянці опіки над старшими віком людьми, за активну працю в професійних організаціях, за побудову двох чудових, сучасних пансіонів імені І. Франка для старших віком українців. З особистими привітаннями та побажаннями до нагородженої звернулися сенатор Павло Юзик з Оттави, митрополит Василій з Вінніпегу, владики Ізидор з Торонто, представник провінційного уряду Микола Лелюк, голова Торонтського відділу КУК Я. Соколик, мер міста Етобіко Брус Сінклер, мер міста Міссіссаґа пані МакКеліон та багато інших. Євгенія Пастернак з тієї нагоди

пожертвувала 15 тис. доларів на спеціальний фонд, з відсотків якого молоді люди зможуть дістати стипендії на студії ділянок опіки над старшими.

35-ліття місячника «Жіночий світ»

Найстарший жіночий журнал у Канаді *Жіночий світ* святково відзначив своє 35-ліття. Журнал пускає в світ Організація українок Канади імени Ольги Басараб, і він почав виходити у Вінніпезі, потім переїхав до Торонто. Має кольорову мистецьки оформлену обкладинку, гарну мову, заторкує цікаву та актуальну проблематику української жінки в Україні та діяспорі, друкує поезії й статті про наші звичаї та історію, має дитячу сторінку, сторінку Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО), вишивки та багато іншого.

Журнал дістав у 1983 р. відзначення від Клубу канадських журналістів і письменників як найкращий етнічний журнал у Канаді. Редагує журнал Слава Зорич.

СФУЖО і Рік молоді

Виховна комісія СФУЖО влаштувала 11-ого травня дискусійну зустріч молоді на тему "Рік молоді і наші сподівання". Найстарші віком учасники мали 25 років. Участь у дискусії взяли Марта Дичок з Пласту, Тарас Мочула з ОДУМу (Об'єднання демократичної української молоді), Тарас Підзамецький з МУНО (Молодь Українського національного об'єднання), Олександра Козак — представниця наймолодшої іміграції з Польщі, та Павло Дзядик — від товариства Українська молодь Христові. Молоді люди охоче зголосили свою участь, мали добру підготову, майже всі говорили гарною українською мовою, мали цікаві думки про загальноукраїнські проблеми.

Під час дискусії пропонували розвивати співпрацю всіх молодечих організацій, всієї молоді, навчитися шанувати розбіжності між собою. Висловлено думку, що до молоді в громадській праці треба мати більше довір'я, бо ж вони самі незадовго будуть виховувати нове покоління; що Церква, рідна школа, та інші організації повинні творити для молоді "своє" середовище, де б вони всі разом сходилися, обмінювалися думками та відчували єдність і приналежність до спільноти.

День української спадщини

2-ого серпня в провінційному розважальному парку "Онтаріо-плейс" відбувся сьомий річний День української спадщини, що

його організує Рада КУК провінції Онтаріо, головою якої є П. Глібович. Онтаріо-плейс має різні театри, кіна, ресторани, розбудовані на штучних островах на озері Онтаріо в Торонто. Онтаріо-плейс — одна з принад міста, яку відвідують сотні тисяч людей, бо там можна знайти розвагу для кожного віку та кожного зацікавлення.

Цей день не тільки присвячений українцям, але й заповнений українською програмою. До участі в програмі запрошено 14 відділів КУК у Онтаріо, співаків-солістів, скрипалів і ін. Програма почалася молебнем на Форумі — колосальній круглій сцені на долині, з лавками навколо неї та дахом-парасолею, що хоронить від сонця та дощу. Він уміщує кілька тисяч осіб.

У полудне було офіційне відкриття: піднесення українського та канадського прапорів на морській щоглі на пристані, за участю послів парламенту і офіційних осіб Онтаріо-плейс. О 2-й годині відбувся пополудневий концерт на Форумі за участю хорів, танцювальних ансамблів та оркестри Онтарійських відділів КУК. Цього року з нагоди Року молоді учасники виконували цілоденну програму. На човнах між островами плавали оркестра "Ясени" та тріо "Лелія", розважаючи глядачів своєю музикою.

В одному з театрів показували фільм про голод в Україні *Жнива розпачу* та кіно *Ніколи не забуду* (виробництво Васіка). В іншому театрі маг А. Бутко чарував присутніх своєю майстерністю. В одній із заль проходила виставка стильових вишивок і писанок.

Вечірній концерт відкрили мер міста Егльтон та міністер провінційного уряду Тоні Рупрект. У програмі брали участь інші хори та танцювальні ансамблі з провінції Онтаріо. Крім того, молодий канадський композитор Любомир Мельник виконав на піаніні зі скрипалем Сабатом свою найновішу композицію "Реквієм за сім мільйонів". На закінчення спільні хори співали "Червону руту" В. Івасюка.

Програму дня підготувала Олена Глібович, голова Мистецької ради КУК провінції Онтаріо. День української спадщини вартісний ще й тим, що не тільки українці були глядачами програми, але й тисячі канадців, які в той день відвідували Онтаріо-плейс.

10-ліття галерії КУМФ

Канадсько-українська мистецька фундація (КУМФ) у Торонто відзначила своє десятиліття. Фундація постала в 1975 р. завдяки ініціативі та з фондів її засновників — Ярослави та Михайла Шафранюків. Основним майном галерії КУМФ є близько 200 картин, які подарувало їй подружжя Шафранюків. Ця збірка цінна

й цікава, в ній заступлено біля 50 мистців. Фундацію зареєстровано в уряді провінції як неприбуткову установу, метою якої є допомагати розвитку мистецтва, стимулювати зацікавлення української громади мистецтвом, допомагати розвитку молодих талантів, сприяти співпраці між мистцями.

КУМФ керує обрана дирекція, відповідальна за майно галерії та за її дальший ріст. Фундація є членом Об'єднання онтарійських галерій і музеїв. За 10 років існування в галерії КУМФ відбулося біля 150 мистецьких виставок, виставлялося понад 100 мистців, експоновано тисячі картин і скульптур. Найважливішими подіями в галерії були:

1. "Світова виставка українських мистців" у 1982 р. На виставці показано 120 творів 87 мистців українського роду з дев'ятьох країн світу. Виставку відкрив у присутності біля 500 осіб міністер громадянства й культури провінції Онтаріо Брюс МакКафрі. З тієї нагоди побачив світ тримовний каталог, де є життєпис кожного мистця — учасника виставки — й поруч з життєписом одна кольорова репродукція виставленого твору. На відкритті виставки було присутніх коло 30 мистців, представники міського та провінційного урядів, представники онтарійських галерій. Виставку фінансово підтримали провінційний уряд і канадська Шевченківська фундація.

2. Урочисте виставлення картини *Хрищення Русу-України* Юрія Козака відбулося в 1983 р. в присутності понад 300 гостей. Монументальну картину постійно виставлено в галерії й з неї вже зроблено репродукції для картини малого формату та для карточок.

3. Галерія КУМФ відзначила в 1983 р. бенкетом у Торонтському університеті мистця Якова Гніздовського з нагоди відкриття його ретроспективної виставки 40-ліття творчости мистця. На бенкеті між іншими визначними гістьми були присутні декан Торонтського університету Р. Армстронг з дружиною, Р. Велш — голова Відділу мистецтва, детройтський мистець Едвард Козак з дружиною, вінніпезький скульптор Л. Мол-Молодожанин з дружиною, письменник Улас Самчук з дружиною та багато інших. На відкритті виставки професор Йоркського університету МакЕрлейн вручив Гніздовському почесну грамоту — *Diplôme de Mérite* від *Academie Internationale des Sciences de l'Homme du Canada* та від *L'Institut des Civilisations Comparées de Montreal*.

4. В 1984 р. відбулася багатонаціональна виставка мистців з участю всіх етнічних груп міста. У виставці взяло участь 88 мистців 29 національностей, включно з індіанами. Цю виставку відвідало кілька тисяч гостей-неукраїнців.

5. В 1985 р. відбулася ретроспективна виставка мистця Мирона

Левицького. Виставлено олію, графіку, екслібриси та книжки, які Левицький ілюстрував і мистецьки оформлював. КУМФ ушанувала мистця також і святковим бенкетом.

На 1988 рік заплановано велику виставку з нагоди 1000-ліття хрищення Руси-України.

Галерію відвідують українці всіх континентів і з України та велике число чужинців, які з подивом та вдячністю висловлюються про КУМФ. Галерія міститься у багатоповерховому будинку на вулиці Блур-захід, ч. 2118-А. Десять років тому подружжя Шафранюки сказали: "... ми дали початок для росту великої української мистецької установи, яка має служити інтересам української мистецької культури в Канаді...". А в 1983 р. подружжя подарувало СКВУ цілий будинок, вартістю приблизно в півтора мільйона доларів, з умовою, що Фондація матиме там дарове приміщення, доки буде існувати. Там має свої канцелярії СКВУ і незадовго безкоштовно там примістяться також Торонтський відділ та Провінційна рада КУК.

Шафранюки закликають 1000 українських родин стати членами Фондації і щорічним членським внеском у 25 доларів утримувати працю та ріст КУМФ.

Мистецька галерія КУМФ робить величезну пропагандивну працю між неукраїнцями Торонто й Онтаріо та насичує почуттям гордості нашу молодь своєю професійністю та багатством культури.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1986, 3, у статті Я. Розумного "Повернення символу: Шевченкова Катерина в сучасній українській радянській літературі" (стор. 9-22) усюди треба читати "Вінграновський".

Просимо вибачити

Вибачаємося перед шановним читачем за те, що з технічних, незалежних від нас причин, ми не змогли вчасно випустити подвійне число *Сучасності* за липень-серпень ц. р.

Редакція

МІЖНАРОДНА ПРЕСА ПРО СХІДНЮ ЄВРОПУ ТА СРСР

- Англійська газета *Гардіян* від 18 жовтня 1985 р. писала про чистку більше 200 провідних членів Комуністичної партії Чехо-Словаччини, після "напевно найбільшого скандалу, пов'язаного з валютою й контрабандою в Східній Європі від часів війни". Йшлося про нелегальний рух дорогоцінних каменів і валюти. Багато з заарештованих позбирали великі багатства. Чистка провадиться від квітня і простягається до самих вершків комуністичної партії.
- Газета *Таймз* (Лондон, від 16 жовтня м. р.) писала про небезпечне мандрування більше 1000 миль двох радянських вояків-дезертирів, яке тривало кілька тижнів. Оба солдати, віком відповідно 21 і 23 роки, служили близько Мурманську й утікли до Швеції. Вони навмисно не втікли до Фінляндії, бо боялися, що їх повернуть до СРСР. Представник шведської поліції заявив, що "вони просили, щоб я не виявив, звідки вони походять, бо бояться за рідних в СРСР". Він відмовився подати їхнє походження, так само як виявити якою роботою займаються.
- У листі з Пешавару (Пакистан) до газети *Таймз* (від 9 червня 1985 р.) Майкл Гамлін описав ситуацію в зоні кордону між Афганістаном і Пакистаном. У дійсності це остання зона на цьому субконтиненті, де схильні до авантур молоді мужчини (і жінки), які цікавляться гарним одягом і гартувальним небезпечним життям, ще можуть зіграти "велику гру" Кіма, героя книжки Редярда Кіплінга. Стаття згадує про суворий тон повідомлень західних журналістів, який добре віддає характер визвольної війни проти радянських загарбників в Афганістані. Автор далі пише, що не лише журналісти подорожують нелегально в Афганістані, але також "справжні шпигуни", посланці мусулманських організацій, які займаються збиранням фондів, а також і найманці. Одним з них був "поляк на засланні, який приєднався до муджагедінів, щоб убити якнайбільше росіян". На його могилі є хрест з написом: "Польський вояк".
- Перший знаний нам обмін радянських вояків на афганських партизанів був темою ширшої статті в газеті *Гардіян* від 9 жовтня 1985 р. До того часу СРСР не заохочував обміну полонених. Партизанські джерела виявили, що обмін двох радянських вояків був "результатом зусиль високопоставленого партійного діяча з Києва, який шукав свого сина, слід якого щез в Афганістані". Цей діяч мав незаперечний "вплив", і йому вдалося зорганізувати обмін через Афганську тайну поліцію (Кгад), яка провела переговори з партизанськими групами, які тримали його сина.

- Консервативний місячник *Комментарі* (Нью-Йорк, за вересень 1985 р.) вмістив статтю Маргі Галлагер і Чарлза Борка "Нові борці за свободу". Під час 1970-их років 8 держав впало жертвою марксистського панування: В'єтнам, Ангола, Етіопія, Камбоджа, Мозамбік, Південний Ємен, Нікарагуа і Афганістан. Сьогодні всі вони, крім Південного Ємену та В'єтнаму, мають активні рухи опору. Немає жадного фактору, на думку авторів, який міг би пояснити причину всіх цих антикомуністичних рухів, тому що обставини відмінні. Кілька факторів важливі для деяких, якщо не для всіх — релігія, колишні ліві елементи, які в минулому піддержували революцію, і нездібність радянської держави подати ефективну економічну допомогу.

М. Горбачов поширив зобов'язання Москви до своїх держав-сателітів у області воєнної допомоги. Автори статті не вірять, що партизанські групи можуть діяти успішно без зовнішньої допомоги і "як у минулому комуністи захоплювали владу з допомогою СРСР, так само сучасна хвиля антикомуністичних рухів потребує зовнішньої допомоги, щоб бути успішною". Але американська зовнішня політика мінється кожного разу, коли мінється адміністрація, на відміну від радянської зовнішньої політики, яка дивиться далеко в майбутнє. Автори пишуть, що в інтересі Заходу надати допомогу опорі новій колоніальній силі в Третньому світі — СРСР.

- В червні 1982 р. 250 визначних радянських науковців, високопоставлених державних урядовців і військових чинів з'їхалися на конференцію в Ризі для обговорення національних взаємин у СРСР. Вони не святкували ніякого "розв'язання" національного питання, як також і не мали відповідей на цей рішучий виклик радянській владі. Опубліковані висновки конференції були темою рецензії Пола Гобла (Goble) в вашінгтонському журналі *Problems of Communism* (Проблеми комунізму, за липень-серпень 1985 р.). Хоч подібні конференції відбувалися в минулому, конференція в Ризі "має виняткове значення з огляду на те, що вона привернула до себе особливу увагу через великі та вичерпні публікації результатів роботи конференції і особливо з причини відвертих дискусій над проблемами та програмами дій, що були розроблені завдяки їй". Ця конференція також була відмінною від попередніх вільним розповсюдженням детальних протоколів. Важливим аспектом дискусій були відсоткове збільшення неросіян в армії, економічний розвиток у багатонаціональному оточенні й доля радянських громадян, які живуть поза своїми республіками (один із п'яти). Велику загрозу представляє зростання впливу чужоземних ідей через радіопересилання, туристів, книжки та кінофільми. Різні промовці погодилися на тому, що "перевага цього впливу відобра-

жає невдачу радянської системи задовольнити потреби і інтереси населення в певних областях". Це особливо торкається національного питання. Учасник конференції секретар ЦК КПУ двозначно "похвалив" Радіо "Свобода" і "Голос Америки" за їхню пильну увагу до проблем і потреб населення України. Конференція відмітила брак простих розв'язок і рекомендувала приділяти більшу увагу дослідженню національного питання та кращому використанню наукових метод у розробці програми дій. У висліді для вивчення питання національних взаємин створено спеціальні ради в усіх обласних, крайових і республіканських комітетах. Автор рецензії підкреслює, що важливість Ризької конференції полягає в перспективних рекомендаціях розв'язання національних проблем, запропонованих на цій конференції.

- Національний склад Політбюро та Секретаріату ЦК КПРС уклад Олександр Рагром (*Дослідницький бюлетень Радіо Свобода* від 9 серпня 1985 р.). З 13 членів Політбюро 9 — росіяни, 1 — азербайджанець, 1 — грузин, 1 — казах і 1 — українець (Володимир Щербицький). З п'ятих кандидатів у члени Політбюро — всі росіяни, тобто 14 членів Політбюро — росіяни. Така перевага росіян також у Секретаріаті, де з 10 членів 9 — росіяни, а один — білорус (поширену рецензію зміни кадрів за Горбачова див. О. Рагром, *Дослідницький бюлетень Радіо Свобода*, від 30 липня 1985 р.; про зміну кадрів у Грузії див. Елізабет Фуллер, там таки, від 20 серпня 1985 р.).

- Весняне видання *Нашоналіті пейперз* (Чарлтон, штат Ілліной) за 1985 р., журналу Асоціації студій національних груп (СРСР і Східної Європи), містить багато цікавих статей про проблеми радянських національностей. Ілля Земцов обговорює національну політику Ю. Андропова; Кеннет Фармер описує національну російську політику радянської еліти та її вирішальну роллю в прийнятті рішень у СРСР. Степан Рапавий наводить національний склад радянського населення і, наприкінці, Генрі Нор позбирав статистичні дані про національні мови та радянське телебачення. Дейвід Марплз надрукував свою другу статтю про колективізацію Західної України після Другої світової війни (перша з'явилася в *Совєт стадіз* [Кембрідж, Англія], жовтень 1984 р.).

- Українському юнакові Володимиру Половчаківі, який відмовився повернутися до СРСР, минуло 18 літ у жовтні минулого року. Він подав документи на американське громадянство (*Таймз*, від 4 жовтня 1985 р.). Володимир приїхав зі своєю родиною до США в 1980 р., але відмовився повернутися з ними. Від того часу він живе зі своєю ріднею. Наталя, сестра Володимира, також залишилася в США. Судова боротьба його батьків, щоб примусити його повернутися до СРСР, була безуспішною.

- Поїздка М. Горбачова до Франції у вересні минулого року з'єднала українців і багатьох французів, які виступають проти політики, яку провадить радянський режим в Україні та в інших частинах імперії. Молоді українці, що об'єдналися в "Клуб дез амі д'Україн", видали фальшиву газету французької комуністичної партії. В підробленій *Юманіте* поміщено статті про штучний голод, про радянську зовнішню політику, про трактування українських дисидентів, наприклад В. Стуса, про зловживання СРСР Гельсінкським договором, подано панораму руху опору в Україні та опис русифікації в СРСР, подібної до апартеїду. Підроблена газета з'єднала гасла: "Хай живе незалежна Франція" з "Хай живе незалежна Україна".

- Публікація *Совет аналіст* (11 вересня 1985) вмістила цікаву аналізу Марплза про вуглеву індустрію, з особливою увагою до небезпечних і нездорових робітничих умов на шахтах Донецького басейну. Влада, мабуть, досить стурбована цією ситуацією, бо скликала конференції, пресконференції й навіть поширила анкети з запитаннями до українських гірників. Москва також занепокоєна і боїться сильного потенціалу робітничого опору, який існує в тому районі. В. Клебанов і О. Нікітін зорганізували вільну профспілку між своїми колегами на Донбасі 3 роки раніше від "Солідарности" в Польщі. Коли в 1980 р. на запрошення Нікітіна західні журналісти приїхали відвідати шахти на Донбасі, вони оповіли, що "невдоволення кипіло в радянських шахтах". Влада СРСР дуже чутлива до того, що думають про умови життя та праці радянських гірників за кордоном, і вона під час страйку англійських шахтарів старалася представити радянських гірників багатими, через що вони нібито могли допомагати англійським шахтарям, що страждали. Як каже Марплз, це не було цілком "точно", бо фінансову допомогу британським гірникам не давали добровільно, а знімали з платні. Марплз указує на те, що виробничі умови на Донбасі погіршилися вже з якогось часу і небезпека серйозних нещасних випадків зростає. Довгі години праці на глибинах з високим рівнем метану є нормою. Хоч капіталовкладання в українські шахти збільшуються, їхня продуктивність знижується.

- Війна в Афганістані позначається на її радянських учасниках, між якими є багато таких, які дуже неохоче беруть у ній участь. Опір війні часто походить від вояків-азіятів, яким часто "доводиться воювати проти своїх співплемінників". Західні дипломати сповістили, що число азійських відділів, які беруть участь у війні, нещодавно почало зростати.

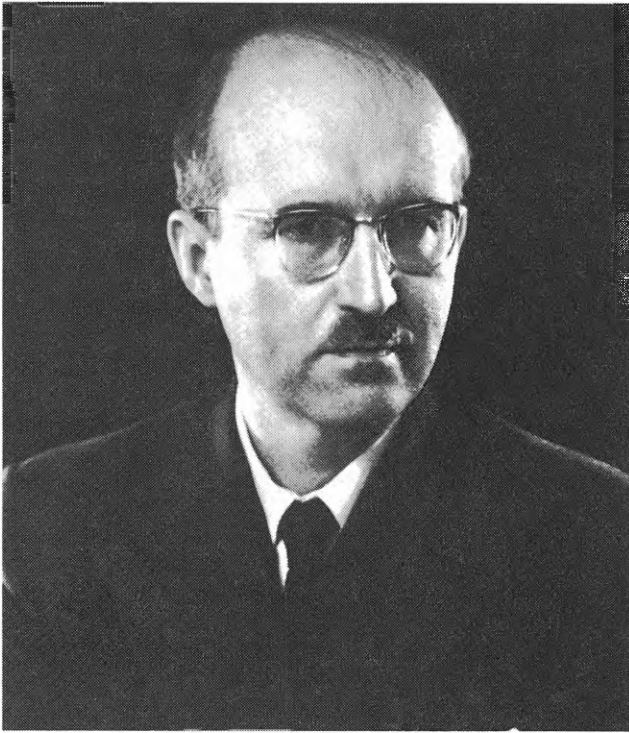
Нові дані про війну в Афганістані походять від інтерв'ю з молодим естонцем, який перебував у Афганістані. Інтерв'ю опубліковано в ч. 2 естонського самвидавного журналу "Ізекірі" (Само-

пис) у червні 1983 р. (див. про це статтю в газеті *Українське слово*, від 24 березня 1985 р.). Зі статті виходить, що "становище радянського війська в Афганістані критичне і неясне...". Були області, де радянські частини "взагалі не могли з'явитися". Допомога від Афганської армії дуже рідко надходить, бо, крім "старичків та півдурнів", нічого вже не залишилося від цієї армії. Урядовці афганського режиму бояться свого народу й тому мусять діяти під радянською охороною. В кожному селищі нічю діють партизанські частини. Естонець розповів у інтерв'ю, як радянські частини входили в села й розстрілювали всіх, навіть невинних. Часто радянські вояки зовсім втрачали контроль над собою й стріляли на всі боки, не дивлячися, чи там були люди: "В таких випадках вони ставали садистами. ... Все це тебе приводить ніби в стан екстази, так, що ти взагалі не здаєш собі з нічого справи, ні про що не думаєш, а лише даєш чергу за чергою. ... Насправді не знаєш, стріляєш по афганцях, чи по своїх...". Для тих, які очікують швидкого кінця війни, естонець каже, що "опір буде продовжуватися доти, доки всіх афганців не зліквідують". Лондонська газета *Дейлі телеграф* від 14 жовтня 1985 р. також повідомляє про масове знищення афганських сіл і населення.

Поширення брошур не тільки російською, але й литовською та естонською мовами продовжується, й далі їх знаходять радянські вояки. Брошури закликають їх "забувати" зброю в місцях, де афганці її можуть знайти, не підпалювати полів і сіл. Немає сумніву, що радянські вояки мають дуже низьку мораль. Багато з них вважають Радянську армію окупаційною, і з того виходить багато проблем. Англійська газета *Дейлі експрес* від 8 жовтня 1985 р. подала, що 80 радянських вояків загинуло від рук своїх товаришів, які були під дією наркотиків. Причиною розправи був розстріл радянського вояка, якого обвинувачували в співучасті у підготові вибуху партизанської бомби на радянській базі, та що він також постачав наркотики для інших.

Цей бунт є доказом на те, що дисципліна в Радянській армії низька і що частина радянського війська симпатизує партизанам. Сорок відсотків окупаційних збройних сил складають вояки-азіяти. Всі головні винуватці бунту були мусулмани-сунніти.

Тарас Кузьо

Сл. п. Ярослав Стецько (19. І. 1912 — 5. VII. 1986)

5-ого липня ц. р. помер голова Проводу Організації українських націоналістів, голова Українського Державного Правління в 1941 р., ініціатор і голова Антибольшевицького блоку народів і один із найвидатніших співтворців українського націоналістичного руху Ярослав Стецько.

Покійний присвятив усе своє життя службі народові, а правду про свій народ він поніс у широкі кола інших народів світу. Він послідовно йшов вибраним шляхом, твердо вірив у остаточну перемогу справедливої боротьби українського народу за державну незалежність. Цю віру він передавав послідовникам, і вона була рушійною силою його дій до останніх днів його життя.

Як політичний діяч, революціонер і провідник, Покійний належно послужив своєму народові та здобув собі тривале почесне місце в його історії.

Редакція

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ВІДПОВІДЬ Р. МАЛАЩУКОВІ

Редакція *Сучасности* надіслала мені копію листа Романа Малащука, в якому він висловлює претенсії до моєї статті в листопадовому числі журналу з минулого року.

Текст листа Малащука такий, що на нього, можливо, й не варто було відповідати, тим більше, що я ось уже 15 років виступаю за поліпшення єврейсько-українських взаємин і уникаю суперечок, які могли б лише загострити ситуацію. Проте, Малащук вжив деяких загострих висловів, які важко залишити без відповіді.

Я в своїй статті не назвав ні прізвища Малащука, ні його титулів з дуже простої причини: я жадним чином не хотів кинути тінь на ті шановні організації, до яких він належить [...]. Узагалі, я абсолютно не цікавився й не цікавлюся Малащук, а писав лише про те *що, де й за яких обставин* було сказано. Це мало прямий стосунок до теми моєї статті та інших статей про українсько-єврейські взаємини, опублікованих в тому числі *Сучасности*.

Малащук сам підтверджує в своєму листі, що на конференції він вжив вираз "жидівська безличність". Таким чином, він сам заперечує своє твердження, що це "безлична неправда Ізраїля Клейнера". Ці слова Малащука викликали негайний прилюдний протест з боку присутнього там Богдана Рубчака, й це чули всі інші присутні в залі конференції.

Малащук у своєму листі залишає без відповіді найголовніші запитання, які я поставив у своїй статті та які виникають в зв'язку з його претенсіями:

1. Яке відношення до теми "Україна в Другій світовій війні" має його вираз "жидівська безличність"? [...]

2. Чи справді варто помилки чи вади окремих осіб (Візенталя, Літтмана чи будь-кого іншого) поширювати на цілий народ? Якби я особисті вади Малащука, що так і лізуть у вічі з його виступу та листа, поширив на весь український народ, то мене, мабуть, звинуватили б у ненависті до того народу. Але я цього не роблю, бо знаю чимало українців, гідних найглибшої пошани й уклону.

Я думаю, не варто продовжувати, бо читацька аудиторія *Сучасности* — це культурні люди, які здатні самі належно оцінити ситуацію.

І. Клейнер

Про авторів

Марко Павлишин — редактор-гість, студіював германістику в Брізбені, Мелбурні та Марбурзі (докторська дисертація "Топос невимовного. Поетична аргументація в творах Тіка, Новаліса й Гоффмана"). Також автор статтів про Гессе, Гоффмана, Шаміссо, Котляревського, Шевченка та Бердника. Тепер викладає на Факультеті слов'янських мов і літератур Монашського університету. Див. також його статтю-огляд "«Країна» Анни-Марії Микити..." в цьому числі *Сучасности*.

Дженніфер Стравс — австралійська поетка, авторка збірок поезій *Діти та інші незнайомі* (1975) та *Їзда зимою* (1981). Також авторка численних критичних статтів про літературу Середньовіччя, австралійську літературу й новітню поезію. Поетка закінчила Мелбурнський університет і деякий час жила в Англії, Америці, Канаді й Німеччині. Тепер викладає на Факультеті англійської мови та літератури Монашського університету.

Джойс-Керол Овтс — див. "Про авторку «Відлиги»" у цьому числі.

Леся Храплива-Щур — перекладачка «Відлиги» Джойс-Керол Овтс, авторка восьми книжок поезій і прози, головно з царини юнацької й дитячої літератури. Живе в Лондоні (Онтаріо), де працює як науковець у ділянці біологічних досліджень.

Григорій Грабович — студіював порівняльну літературу в Гарвардському університеті (докторська дисертація 1975 р.), де тепер є головою Катедри української літератури, як також головою Факультету слов'янських мов і літератур. Автор книжки про Шевченка *Поет-мітотворець*, яка побачила світ англійською мовою 1982 р. Написав кілька літературознавчих статтів. Грабович досліджує тепер процеси розвитку еміграційної літератури.

Наталія Лівницька-Холодна — поетка, член Празької, а згодом Варшавської груп. Збірка її зібраних поезій *Поезії, старі і нові* щойно вийшла у Видавництві Союзу українок Америки.

Володимир Попович — лікар за фахом, мистецтвознавець і колекціонер мистецтва за покликанням. Автор кількох книжок-монографій про мистців, серед них про Михайла Андрієнка-Нечитайла, про Софію Зарицьку, один із авторів монографії про Галину Мазепу. Сталий співробітник *Сучасности*. Постійно живе в Генті в Бельгії.

Іван Кедрин, псевдонім Івана Рудницького — сеньйор українських журналістів і почесний голова Спілки українських журналістів в Америці, кореспондент і пресовий референт Української парламентарної репрезентації у Варшаві, довголітній співредактор газет *Діло* у Львові та *Свободи* в Америці. Автор книжок *Берестейський мир* (1928), *Причини упадку Польщі* (1940), *Паралелі в історії України, Життя, події і люди*. Нещодавно з'явилася його нова книжка *У межах зацікавлення*.

Льюїс С. Фоср — народився в Нью-Йорку в родині робітника-імігранта. Скінчивши Гарвардський університет, він викладав філософію та суспільствознавство в Вермонтському університеті та в Каліфорнійському університеті в Берклі, а також соціологію в Торонтському університеті. Його перу належать такі праці: *Спіноза та виникнення лібералізму, Інтелектуал-науко-*

вець і Конфлікт поколінь. Він був також редактором книжки *Маркс і Енгельс: головні твори про політику та філософію*.

Юзеф Дарський — один із засновників журналу *Неподлеглоць*, який видається позацензурно в Польщі. Від 1983 р. — співпрацівник журналу *Контакт*, який виходить у Парижі. Його статті також з'являються на сторінках нового еміграційного журналу *Лібертас*.

Сергій Мюге — народився 1925 р. на Україні в Одесі. В'язень сталінських таборів. Закінчив Московську сільськогосподарську академію імені К. А. Тімірязєва. Захистив докторську дисертацію за спеціальністю "Нематологія рослин". Від 1973 р. — емігрант у США. Посідав посади професора нематології в університетах Каліфорнії (Дейвіс), Массачусетсу, МакГільському та в Університеті штату Канзас. Автор більше сто наукових праць і книг у своїй ділянці, деякі з яких вийшли друком у американських видавництвах, а також на суспільно-політичні та науково-популярні теми. Тепер за станом здоров'я — на пенсії.

Гінте Дамусіс — заступник директора Нью-йоркського допомогово-інформаційного бюро "Литовський католицький центр релігійної допомоги та інформації".

Айше Сейтмуратова — нар. 1937 р. в Криму. 1944 р. разом з родиною депортована до Узбекської РСР. 1963 р. скінчила Історичний факультет Самаркандського університету, після чого працювала викладачем. У 1968-1971 роках була аспірантом при Інституті історії Узбекської РСР. Від 1964 р. бере активну участь у правозахисному русі кримських татар. У 1965-1966 роках була в складі делегації кримських татар до радянської влади. Зазнала арештів 1966 і 1971 років. Відбула 3-річний термін ув'язнення в Мордовії. В США — від 1979 р. Активно виступає як представниця кримських татар і як така була прийнята 1982 р. президентом Реганом у числі інших радянських дисидентів.

Дарія Ребет — провідна учасниця організованої революційно-визвольної боротьби українського народу проти німецьких окупантів України 1941-1944 рр., публіцистка, політична та громадська діячка.

Микола Лебедь — у 1941-1943 роках був провідником Організації українських націоналістів і організатором антинімецького руху опору під час німецької окупації України. Від липня 1943 р. керував зовнішньою політикою ОУН, а в липні наступного року був призначений генеральним секретарем Зовнішніх справ УГВР.

Мирослав Прокоп — провідний учасник організованої революційно-визвольної боротьби українського народу проти німецьких окупантів України 1941-1944 рр., публіцист, політичний і громадський діяч. Автор праці *Україна і українська політика Москви* (1981).

Василь Маркус — професор політичних наук при Льюїольському університеті в Чикаго і помічник редактора багатотомної англійської *Енциклопедії України*, яка друкується Канадським інститутом українських студій в Едмонтоні (Алберта).

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1986 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Великобританія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ

Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова. Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах шоквилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Ціна 25 ам. дол.

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST»

Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarek

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статей та рецензій — українці й поляки — кидають світло на деякі спірні й болючі події минулого обох народів.

Ціна 8 ам. дол.

Олександр Смотрич

УЖИНОК

1985, 116 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірка поем Олександра Смотрича філософськи вдумлива, по-людськи зворушлива й поетично вивершена. Поезії викличуть у читача усмішку або краплю смутку, піднесуть до духових небес або занурять у надри земних буденностей.

Ціна: 6,50 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси видавництва:

В Європі:

SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001